

**TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİ ORTAK TARIM
POLİTİKASINA ENTEGRASYON SÜRECİ**

FAHRİ KARBUZ

**Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı
Doktora Tezi
Danışman: Prof. Dr. İ. Hakkı İNAN
2023**

T.C.
TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİ ORTAK TARIM
POLİTİKASINA ENTEGRASYON SÜRECİ

FAHRİ KARBUZ

ORCID: 0000-0002-2235-3400

TARIM EKONOMİSİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. İ. Hakkı İNAN

OCAK-2023

Her hakkı saklıdır.

ÖZET

TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİ ORTAK TARIM POLİTİKASINA ENTEGRASYON SÜRECİ

Fahri KARBUZ

Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. İ. Hakkı İNAN

Bir ülkede tarımsal yapılanma, yaşamsal faktörlerin temeli olan gıda ihtiyacının giderilmesi, giyim sektörüne katkı sağlaması ve sanayi platformunu doğrudan etkilemesi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Sanayileşmenin büyük ilerlemeler kaydetmesi ile birlikte, tarımsal girişimler yerine sanayi odaklı girişimler daha cazip hale gelse de, tarımsal faaliyetler önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. Bu önemin uzun vadede karşılık bulması için de ülkeler, çeşitli tarımsal destekleme politikalarına entegre olacak bir süreç içerisinde kendilerine yer bulmaya çalışmıştır. Birçok ülkenin tarımsal alanlarının daha elverişli bir hale gelmesi için ulusal ve uluslararası çeşitli tarım politikaları meydana gelmiştir. Bu vesile ile özellikle Avrupa Birliği (AB) ortak tarım politikası içerisinde coğrafya avantajına sahip olan ülkelerin entegrasyon süreçleri söz konusu olabildiğinde, ilgili ülkelerdeki üretim hacimlerinin artması ve dışa bağımlılıkların azalması anlamında çok önemli kazanımları ortaya çıkacaktır. Günümüzde ise sürdürülebilir ve teknoloji odaklı girişimlerin yer aldığı görülmektedir. Ülkemizde uygulanan tarım politikaları belirlenirken de, geçmişteki tecrübelerden ders alınıp stratejik planların bu doğrultuda yapılması, Türkiye’nin geleceği açısından büyük önem arz etmektedir. Bu sebeple geniş bir perspektiften bakıldığında sürdürülebilir ve uygulanabilir politikaların yürürlüğe konması, Türkiye’nin AB’ye adaptasyon sürecini de kolaylaştıracaktır. Ancak Türkiye’nin AB tarım politikalarına dahil olabilmesi oldukça zorlu bir sürece işaret etmektedir. Çalışmada bu zorlu sürecin başarıyla gerçekleşebilmesi için detaylara, istatistiki veriler çerçevesinde işaret edilmeye çalışılmış ve bir dizi öneriler sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Tarım, Tarım Ekonomisi, Tarım Politikaları, AB Ortak Tarım Politikaları, AB Entegrasyon Süreci

ABSTRACT

THE INTEGRATION PROCESS OF TÜRKİYE INTO THE EUROPEAN UNION COMMON AGRICULTURAL POLICY

Fahri KARBUZ

Department of Agricultural Economics

PhD Thesis

Supervisor: Prof. Dr. İ. Hakkı İNAN

Agricultural structuring is of utmost importance in a country because of the fact that it meets the food requirement which is the basis of vital needs, contributes to textile sector and impacts industry platform directly. Though industry-oriented enterprises became more attractive instead of agricultural enterprises along with great developments of industrialization, agricultural activities have never lost importance. In accordance with the importance, within this process, countries tried to find their path to be integrated into various agricultural support policies to get the benefits in the long term. Various national and international agricultural policies have been developed to make the agricultural areas of many countries to be more convenient. With this aim, if countries with geographical advantage can integrate, especially the common European Union (EU) agricultural policy will bring up many favorable outcomes in terms of increasing yield volumes and less dependency on others. Today, sustainable and tech-oriented enterprises are observed. It is of utmost importance regarding the future of Türkiye to get lessons from the past experience and make strategical plans in accordance while determining the agricultural policies in our country. Thus, looked through a larger perspective, to implement sustainable and applicable policies will also facilitate Türkiye's adaptation process into the EU. However, there seems a highly challenging process for Türkiye to integrate with EU agricultural policies. In this work, to realize this difficult process with success, details with statistical data and a bunch of suggestions are presented.

Keywords: Agriculture, Agricultural Economics, Agricultural Policies, EU Common Agricultural Policies, EU Integration Process

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ÇİZELGELER DİZİNİ	vii
ŞEKİLLER DİZİNİ	ix
SİMGELER DİZİNİ	x
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
TEŞEKKÜR	xii
1. GİRİŞ	1
1.1. Literatür Özeti	2
1.2. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı	7
2. MATERYAL VE YÖNTEM	9
2.1. Materyal	9
2.2. Yöntem	9
3. TÜRKİYE TARIM POLİTİKALARI TARİHİ	10
3.1. Osmanlı Döneminde Tarım	10
3.2. Cumhuriyetten Günümüze Türkiye ve Tarım	16
3.2.1. 1923-1945 Dönemi	17
3.2.2. 1946-1962 Dönemi	19
3.2.3. 1963-1980 Dönemi	20
3.2.4. 1980-2005 Dönemi	20
3.2.5. 2006 ve sonrası	22
3.3. Kalkınma Planları ve Tarım Sektöründeki Gelişmeler	22
3.3.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)	23
3.3.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)	24
3.3.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)	24
3.3.4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)	26
3.3.5. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)	27
3.3.6. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)	28
3.3.7. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)	29
3.3.8. Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)	30
3.3.9. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)	31
3.3.10. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)	32
3.3.11. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)	33

4. TÜRKİYE EKONOMİSİNİN GENEL İKTİSADİ GÖRÜNÜMÜ	35
4.1. Gayrisafı Yurt İçi Hasıla Büyüme Hızı.....	35
4.2. Gayrisafı Yurt İçi Hasıla ve Tarım Sektörü Büyüme Oranları	35
4.3. Sektörel Büyüme Hızları.....	36
4.4. Kişi Başına Düşen Milli Gelir.....	37
4.5. Tüketici Fiyat Endeksi	38
4.6. Üretici Fiyat Endeksi	38
4.7. Türkiye İhracatı ve İthalatı.....	39
4.8. İhracatın İthalatı Karşılama Oranı.....	40
4.9. Cari İşlemler Dengesi.....	41
4.10. İşsizlik Oranı	41
4.11. Tarımsal İstihdam.....	42
5. TÜRKİYE TARIMI GENEL GÖRÜNÜMÜ	44
5.1. Tarım ve Orman Alanları	44
5.1.1. İllere Göre Tarım Alanları.....	49
5.2. Tür ve Irklarına Göre Hayvan Sayıları.....	51
5.2.1. Büyükbaş Hayvan Sayıları	52
5.2.2. Küçükbaş Hayvan Sayıları	54
5.2.3. Kümes Hayvanları Sayıları	55
5.3. Hayvansal Ürünler	56
5.4. Tarımsal Alet ve Makinalar	59
5.5. Kuru Baklagiller.....	60
5.6. Tahıllar	68
5.7. Yağlı Tohumlar ve Diğer Ürünler.....	72
5.8. Meyveler, İçecek ve Baharat Bitkileri	79
5.9. Yeterlilik Dereceleri.....	81
5.9.1. Tahıllar ve Bitkisel Ürünler.....	81
5.9.2. Sebzeler	84
5.9.3. Meyveler, Sert Kabuklular ve İçecek Bitkileri.....	87
5.10. Organik Bitkisel Üretim.....	91
5.11. Hububat Dış Ticareti	92
5.12. Bakliyat Dış Ticareti	94
5.13. Tarımsal Örgütler	95
5.14. Tarımsal Destekler	97
6. AVRUPA BİRLİĞİ	100

6.1. Avrupa Birliği Tarihçesi	100
6.2. Avrupa Birliği Yapısı ve Örgütleri	105
6.3. Avrupa Birliği Bütçesi ve Euro Para Birimi	107
6.4. Brexit Süreci.....	109
6.5. Avrupa Birliği Genel Görünümü ve Tarım.....	110
6.6. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası	115
6.6.1. Ortak Tarım Politikası Harcamaları	119
6.7. Avrupa Birliği ve Dünya Ticareti	124
6.7.1. Mal İhracatı	124
6.7.2. Mal İthalatı	124
6.7.3. Hizmet İhracatı	125
6.7.4. Hizmet İthalatı	125
6.7.5. Mal ve Hizmet Ticareti.....	126
6.7.6. Doğrudan Yabancı Yatırımlar	126
6.8. Avrupa Birliği Ticaret Anlaşmaları	127
6.8.1. Yürürlükteki Anlaşmalar	128
6.8.1.1. <i>Batı Balkanlar</i>	128
6.8.1.2. <i>Karayipler Forumu</i>	129
6.8.1.3. <i>Doğu ve Güney Afrika Ülkeleri</i>	129
6.8.1.4. <i>Güney Afrika Kalkınma Topluluğu</i>	130
6.8.1.5. <i>Batı ve Orta Afrika</i>	131
6.8.1.6. <i>Orta Amerika ve Pasifik</i>	132
6.8.1.7. <i>And Milletler Topluluğu</i>	133
6.8.1.8. <i>Ülkeler</i>	133
6.8.2. Kabul veya Onay Aşamasındaki Anlaşmalar	135
6.8.2.1. <i>Güney Ortak Pazarı</i>	135
6.8.2.2. <i>Batı Afrika</i>	136
6.8.2.3. <i>Karayipler Forumu ve Doğu Afrika Topluluğu</i>	136
6.8.3. Müzakere Edilen Anlaşmalar	137
6.8.4. Beklemedeki Anlaşmalar	139
6.8.4.1. <i>Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi</i>	139
6.8.4.2. <i>Orta Afrika, Doğu ve Güney Afrika</i>	140
6.8.4.3. <i>Ülkeler</i>	141
7. TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ VE TARIM	143
7.1. Ticari İlişkiler.....	143

7.2. Türkiye-AB Tarihçesi	144
7.3. Müzakere Fasılları.....	148
7.4. Avrupa Komisyonu 2021 Türkiye Raporu.....	174
7.4.1. Raporun Tarım Bölümü Değerlendirmesi.....	175
7.5. Avrupa Komisyonu 2022 Türkiye Raporu.....	176
7.5.1. Raporun Tarım Bölümü Değerlendirmesi.....	178
8. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	180
KAYNAKLAR.....	190
EK-1 İLLERE GÖRE TARIM ALANLARI, 2020	201
ÖZGEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

ÇİZELGELER DİZİNİ

Çizelge 3. 1. Seçilmiş tarla ürünlerinin ekiliş alanları, üretim miktarı ve verimi, 1909-1913 .	13
Çizelge 3. 2. Seçilmiş tarla ürünlerinin ekiliş alanları, üretim miktarı ve verimi, 1914-1930 .	15
Çizelge 4. 1. Gayrisafı Yurt İçi Hasıla ve tarım sektörü büyüme oranları, 2011-2021.....	36
Çizelge 4. 2. Tarımsal istihdam, 2005-2021.....	43
Çizelge 5. 1. Tarım ve orman alanları, 1988-2020.....	46
Çizelge 5. 2. Tür ve ırklarına göre hayvan sayıları, 2019-2020.....	52
Çizelge 5. 3. Tür ve ırklarına göre büyükbaş hayvan sayıları, 1991-2020.....	53
Çizelge 5. 4. Tür ve ırklarına göre küçükbaş hayvan sayıları, 1991-2020.....	55
Çizelge 5. 5. Kümes hayvanları sayıları, 2019-2020.....	56
Çizelge 5. 6. Hayvansal ürünler, 2001-2020.....	57
Çizelge 5. 7. Diğer hayvansal ürünler, 2001-2020.....	58
Çizelge 5. 8. Tarımsal alet ve makina sayısı, 2001-2021.....	60
Çizelge 5. 9. Kuru Baklagiller, 1988-2020.....	63
Çizelge 5. 10. Mercimek, 1988-2020.....	65
Çizelge 5. 11. Kuru Baklagiller 2, 1988-2020.....	67
Çizelge 5. 12. Tahıllar, 1988-2020.....	69
Çizelge 5. 13. Tahıllar 2, 1988-2020.....	71
Çizelge 5. 14. Yağlı tohumlar ve diğer ürünler, 1988-2020.....	74
Çizelge 5. 15. Yağlı tohumlar ve diğer ürünler 2, 1988-2020.....	76
Çizelge 5. 16. Yağlı tohumlar ve diğer ürünler 3, 1991-2020.....	78
Çizelge 5. 17. Meyveler, içecek ve baharat bitkilerin üretim miktarları (Seçilmiş ürünlerde), 2001-2020.....	80
Çizelge 5. 18. Ürün Denge Tabloları, Tahıllar ve diğer bitkisel ürünler, 2000/'01-2019/'20, Yeterlilik derecesi (%).....	83
Çizelge 5. 19. Ürün Denge Tabloları, Sebzeler, 2000/'01-2019/'20, Yeterlilik derecesi (%) ..	85
Çizelge 5. 20. Ürün Denge Tabloları, Sebzeler 2, 2000/'01-2019/'20, Yeterlilik derecesi (%)	86
Çizelge 5. 21. Ürün Denge Tabloları, Meyveler, sert kabuklular ve içecek bitkileri, 2000/'01-2019/'20, Yeterlilik derecesi (%).....	89
Çizelge 5. 22. Ürün Denge Tabloları, Meyveler, sert kabuklular ve içecek bitkileri 2, 2000/'01-2019/'20, Yeterlilik derecesi (%).....	90
Çizelge 5. 23. Organik bitkisel üretim, 2002-2021, (Geçiş süreci dahil).....	91
Çizelge 5. 24. Çeşitli ürünlerde Türkiye hububat ihracat-ithalatı, 2011/'12-2020/'21.....	94
Çizelge 5. 25. Çeşitli ürünlerde Türkiye bakliyat ihracat-ithalatı, 2016-2019.....	95
Çizelge 5. 26. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı tarımsal örgütler.....	96
Çizelge 5. 27. Toplam tarımsal destekleme ödemeleri, 2002-2021.....	97
Çizelge 5. 28. Tarımsal desteklemeler, 2021.....	98
Çizelge 6. 1. AB-27 Nüfus, GSYH, SGP verileri, 2020.....	112
Çizelge 6. 2. Tarım ve gıda sektörü temel göstergeler (AB-28, 2016-2019).....	113
Çizelge 6. 3. AB ve OTP bütçe içeriği.....	120
Çizelge 6. 4. AB-27 OTP harcama bölümleri, 2020.....	121
Çizelge 6. 5. AB-27 Ülke bazlı OTP harcamaları, 2020.....	122
Çizelge 6. 6. Üreticilere dağıtılan doğrudan yardımlar, 2019.....	123
Çizelge 6. 7. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Batı Balkanlar.....	128
Çizelge 6. 8. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Karayipler Forumu.....	129
Çizelge 6. 9. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Doğu ve Güney Afrika	130
Çizelge 6. 10. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Güney Afrika Kalkınma Topluluğu.....	131
Çizelge 6. 11. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Batı ve Orta Afrika....	132

Çizelge 6. 12. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Orta Amerika ve Pasifik	132
Çizelge 6. 13. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, And Milletler Topluluğu	133
Çizelge 6. 14. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Ülkeler.....	133
Çizelge 6. 15. AB Ticaret Anlaşmaları, Kabul veya onay aşamasındaki anlaşmalar, Güney Ortak Pazarı	135
Çizelge 6. 16. AB Ticaret Anlaşmaları, Kabul veya onay aşamasındaki anlaşmalar, Batı Afrika	136
Çizelge 6. 17. AB Ticaret Anlaşmaları, Kabul veya onay aşamasındaki anlaşmalar, Karayipler Forumu ve Doğu Afrika Topluluğu.....	137
Çizelge 6. 18. AB Ticaret Anlaşmaları, Müzakere edilen anlaşmalar, Ülkeler	139
Çizelge 6. 19. AB Ticaret Anlaşmaları, Beklemedeki anlaşmalar, Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi.....	140
Çizelge 6. 20. AB Ticaret Anlaşmaları, Beklemedeki anlaşmalar, Orta Afrika, Doğu ve Güney Afrika.....	141
Çizelge 6. 21. AB Ticaret Anlaşmaları, Beklemedeki anlaşmalar, Ülkeler	142
Çizelge 7. 1. Türkiye-AB ticaret verileri, 2013-2021.....	143

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 4. 1. GSYH büyüme hızı, 1924-2021	35
Şekil 4. 2. Sektörel büyüme hızları, 2000-2021	37
Şekil 4. 3. Kişi başına düşen milli gelir, 1923-2021	37
Şekil 4. 4. Tüketici fiyat endeksi, 1956-2021	38
Şekil 4. 5. Üretici fiyat endeksi, 1983-2021	39
Şekil 4. 6. Türkiye ihracatı, 1923-2021	39
Şekil 4. 7. Türkiye ithalatı, 1923-2021	40
Şekil 4. 8. İhracatın ithalatı karşılama oranı, 1923-2021	40
Şekil 4. 9. Cari işlemler dengesi, 1950-2021	41
Şekil 4. 10. İşsizlik oranı, 1923-2021	42
Şekil 6. 1. Avrupa Birliği antlaşmaları	105
Şekil 6. 2. Toplam AB harcamaları içerisinde OTP harcamaları, 1980-2020	119

SİMGELER DİZİNİ

\$	ABD Doları
€	Euro
%	Yüzde

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AR-GE	Araştırma Geliştirme
ASEAN	Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
EU	European Union
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GKRY	Güney Kıbrıs Rum Yönetimi
GSMH	Gayrisafi Milli Hasıla
GSYH	Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
HA	Hektar
IMF	Uluslararası Para Fonu
IPA	Katılım Öncesi Yardım Aracı
IPARD	Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı-Kırsal Kalkınma Bileşeni
İBBS	İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması
KİK	Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
NAFTA	Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
OECD	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OTP	Ortak Tarım Politikası
SGP	Satınalma Gücü Paritesi
STA	Serbest Ticaret Anlaşması
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TCMB	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TMMOB	Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği
TMO	Toprak Mahsulleri Ofisi
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRKAK	Türk Akreditasyon Kurumu

TEŞEKKÜR

“Hiçbir zaman hatırlığınızdan çıkmasın ki, cumhuriyet sizden fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür nesiller istiyor” sözündeki gibi; hür nesillerin yetişmesi için büyük çaba sarf eden, yüksek lisans öğrenimimden başlayarak doktora tezimin hazırlanmasına kadar geçen süre içerisinde değerli bilgilerinden ve tecrübelerinden faydalandığım, eğitim hayatı haricinde tüm alanlarda bana yol gösterip rehberlik eden değerli danışman hocam Prof. Dr. İ. Hakkı İnan’a, “Bir mum, diğer mumu tutuşturmakla ışığından bir şey kaybetmez” sözündeki gibi; çalışmalarım esnasında yardımlarını esirgemeyen, özveri ve titizlikle bana ışık tutan değerli hocalarım Prof. Dr. Ahmet Kubaş, Doç. Dr. Okan Gaytancıoğlu ve Dr. Öğr. Üyesi Sema Konyalı’ya, “İnsana olanlar değil, o insanın içinde olanlar önemlidir” sözündeki gibi; her daim çevresindekilere bilgileriyle destek olmaya çalışan ve tez çalışmamda beni tecrübeleriyle yönlendiren değerli dostlarım Dr. Ufuk Özen’e, Dr. Cemil Hakan Korkmaz’a, Muharrem Kocaoğlu’na, Emrah Alayoğlu’na ve Gürkan Akdağ’a, “Kapalı kapı yoktur, yanlış anahtar vardır” sözündeki gibi; yaşadığı süre boyunca karşıma çıkan tüm kapıların doğru anahtarlarını bana bulmayı öğreten ve benim bugünlere gelmeme vesile olan rahmetli babama, “İnsanın şerefi aklıyla, asaleti diliyle, şahsiyeti ahlakı ileler” sözündeki gibi; bana şerefli, asaletli ve ahlaklı bir birey olmayı aşıl原因 ve manevi desteğini dualarıyla hayatımın her anında hissettiren değerli anneme, “Keskin bıçak olmak için çok çekiç yemek gerekir” sözündeki gibi; başarıya büyük emeklerle ulaşan ve hayata dair bana etkin yollar açan değerli büyüğüm ağabeyime, “Hayallerinin gerçek olmasını istiyorsan ilk yapman gereken şey uyanmaktır” sözündeki gibi; hedeflediğim her konuda başarıya ulaşmak için beni motive eden ve her türlü zorlukta yanımda olan değerli ablalarım, “Yolu rastgele yürürsen ömür olur, denginle yürürsen şiir olur” sözündeki gibi; bugüne kadar beraber yürüdüğümüz yollarda bir an bile olsa beni yalnız bırakmayan kıymetli eşime ve çalışmalarım nedeniyle beni sürekli bekleyen çocuklarıma sonsuz teşekkür eder, minnet ve şükranlarımı sunarım.

Fahri KARBUZ

1. GİRİŞ

Tarım sektörü, gıda ihtiyacının karşılanması yanı sıra birçok sektörü de doğrudan etkilediği için, ülkeler ve ekonomileri açısından her zaman stratejik bir rol üstlenmiştir. Türkiye gibi elverişli arazilere ve uygun iklim şartlarına sahip olan ülkeler genel olarak tarım alanında avantajlı konumda yer alırken, bu olanaklara sahip olmayan ülkeler alternatif yollarla ihtiyaçlarını karşılamak durumunda kalmıştır. Tarihsel süreçte toprağın terk edilip sanayileşmenin gelişmesiyle ülkeler, her ne kadar tarımsal faaliyetlerini azaltsa da tarım sektörü önemini hiçbir zaman yitirmemiş hatta kaynakların ve sektördeki istihdamın azalması nedeniyle sürdürülebilirliğini korumak için destekleme politikaları üretilen bir sektör olmuştur.

Destekleme politikaları şüphesiz ülkelerin ekonomik gücüne göre değişkenlik göstermektedir. İyi düzeyde desteklenen bir tarım sektörü şartların elverdiği sürece iç üretimin artırılıp dışa bağımlılığın azalmasını sağlarken, aynı zamanda üreticiyi de koruyarak işgücünün sanayileşmiş bölgelere veya sektörlere yönelmesini önlemektedir. Bu bilinç doğrultusunda oluşturulan politikalar aracılığı ile tarım sektörünü kısa sürede çok ileri düzeye taşıyan Avrupa Birliği (AB), bu alanda gösterilebilecek en iyi örneklerden biridir. “Ortak Tarım Politikası” (OTP) adı altında kurulan yapı sonrası, hem Birlik içinde hem de Birlik dışına karşı ortak bir güç olma planı, süreç boyunca verilen yüksek miktardaki desteklerin de etkisiyle, AB ülkelerinin tarımsal çerçevede dünya piyasalarında söz sahibi olmalarını sağlamıştır.

AB, kurmuş olduğu OTP yapısının temellerini belirli kurallar zincirine oturtmuştur. Düzenli bir işleyiş sistemini barındıran bu yapıya Birlik içindeki ülkelerin uyması ve aday ülkelerin de uyum sağlaması gerekmektedir. Türkiye'nin AB'ye üyeliği için sürdürmekte olduğu diğer müzakere fasıllarında olduğu gibi tarım alanında da AB müktesebatına uyum sağlama açısından uzun yıllardır çaba sarf ettiğini görmekteyiz. Elbette ki AB'ye üye olmak için tüm müzakere fasıllarının başarıyla sonuçlanması gerekmektedir. Ancak Birlik üyeliği sonrası oluşacak avantajlardan faydalanılması, ülkenin bir tarım ülkesi olması göz önüne alındığında, Türk tarım sektörünü bambaşka bir boyuta taşıyabilecektir.

Türk tarım sektörünün yıllardır üstesinden gelemediği yapısal sorunlar vardır. İleriye yönelik sorunlar çözülmediği sürece, AB'nin mevcut yapısına uyum sağlamak kolay olmayacaktır. Geçmiş yıllarda uygulanan tarım politikalarına bakıldığında alınan birçok önlemin geçici çözümler ürettiği, bazı önlemlerin mevcut sorunlara bile cevap veremeyen uygulamalar içerdiği ve bu olumsuzlukların dönemsel olarak tekraren yaşandığı görülmektedir. Günümüzde başarılı sonuçlara ulaşan ülkelerin politikalarında, sürdürülebilir ve teknoloji

odaklı uygulamaların yer aldığı aşikardır. Ülkemizde uygulanan tarım politikaları belirlenirken de, karar vericilerin geçmişte yaşanan tecrübelerden ders çıkarıp planlamayı bu doğrultuda yapmaları, ülkenin geleceği açısından büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle geniş çerçeveden bakıldığında sürdürülebilir ve uygulanabilir politikaların yürürlüğe konması, Türkiye'nin AB'ye uyumunu kolaylaştıracaktır.

AB'ye uyum aşamasında, tarım sektörü haricinde de ciddi sorunlar bulunmaktadır. Müzakere fasıllarında belirtilen çeşitli sektörlerdeki ve konulardaki sorunlara çözümler aranmaya devam edilirken, Türkiye'nin üyelik sürecini etkileyen en belirleyici faktörlerden biri politik sorunlardır. Çalışmada detayları belirtilecek olan politik sorunlar çözülmedikçe, üyelik sürecinin sağlıklı bir şekilde devam etmesi mümkün gözükmemektedir. Yaşanılan sorunların birçoğu, Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı yıllık ülke raporlarında, açıklamaları ile birlikte yayınlanmakta olup Birlik, çeşitli uluslararası platformlarda söz konusu sorunları sıklıkla gündeme getirmektedir. Bu itibarla, Türkiye için tarım dahil diğer müzakere fasıllarındaki teknik başlıklar ve bu başlıklar altında gerçekleştirilecek faaliyetler ne kadar önemliyse, yaşanan politik olaylar ve olaylara verilecek tepkiler de o derece önemlidir.

Tüm bu değerler doğrultusunda, AB üyeliği ve dolayısıyla OTP'ye entegrasyon süreci, ekonomide bir bütünlük gerektirdiğinden, bu çalışmada öncelikle Türkiye'nin genel ekonomik görünümü, tarım sektörünün mevcut durumu ve bugüne kadar tarım sektöründe uygulanan politikalara yer verilmektedir. Sonrasında AB'nin yapısına, ortak tarım politikasına ve Türkiye ile olan ilişkilerine değinilmektedir. Ayrıca, müzakere fasıllarındaki gelişmeler yanında, Avrupa Komisyonu görüşlerinin her fasıl özelinde ayrı ayrı değerlendirilerek ana hatlarıyla özetleri verilmektedir. Nihayetinde, genel bir değerlendirme yapılarak çeşitli öneriler sunulmaktadır.

1.1. Literatür Özeti

Araştırmaya konu olan Avrupa Birliği ortak tarım politikalarına Türkiye'nin entegrasyon süreci ile ilgili olarak, bu konuyla ilgili yayınların benzerlik ve farklılıklarını da görebilme amacı ile mümkün olduğunca kapsamlı çalışma sonuçlarına yer vermek faydalı olacaktır.

Genel olarak, merkez ülkelere ait tarım politikalarının esası, tarım ürünleri konusundaki dışa bağımlılığı azaltmanın haricinde, tarım sektörünün dinamik yapısı sebebi ile bu alandaki riskleri ve nihayetinde iktisadi çerçevedeki sorunları en aza indirmeye dayanır. Bu sebeple otoritelerin ortaya koydukları tarım politikaları fiyat değişikliklerinden zarar görebilecek tarım

sektörünü koruma altına almayı ve aynı zamanda üretim eksikliği sebebi ile tüketicilerin zarara uğramasını önlemeyi amaçlar (Öztürk, 2007, s. 114).

Tarımda verimliliği iyileştirecek yöntemlerin yaygın hale getirilmesi, alt yapının iyileştirilmesi ve kırsal alanda iktisadi çeşitliliğe gidilmesi zaruridir. Bu çeşitliliklere örnekler; turizmin kırsal alanda geliştirilmesi, el sanatları tarzı kültür-sanat faaliyetlerinin geliştirilerek yeni iş alanlarının sağlanması, halıcılık, organik tarımın iyileştirilmesi, tarım ve sanayinin entegrasyon sürecinde tarım alanında daha verimli yerlere yönelmenin teşviki şeklinde özetlenebilir. Bunların haricinde, kırsal yapının eğitim ve sağlık şartlarının iyileştirilmesi, özellikle kırsal alandaki kadınların eğitimlerinin artırılarak tarım harici alanlarda da istihdamları oldukça önemlidir (Işık ve Baysal, 2011, s. 183).

Avrupa Birliği tarım politikasının çerçevesini çizen ortak tarım politikasının, 1960'lı yılların başlarında faaliyete geçtiğinde, öncül amaçları; tarımsal üretimin iyileştirilmesi, toplumun gelir seviyesine göre gıda temininin sağlanması ve üreticilerin refah düzeylerinin, tarımsal iyileşmedeki istikrarı sağlayacak şekilde artırılmasına yönelik olmuştur (Dişbudak, 2008, s. 74).

Türkiye çok önemli bir tarım ülkesi olduğu için, istikrarlı bir üretim sürecini gerçekleştirebilmek amacıyla uygun tarımsal politikalar ile desteklenmelidir. Bu desteğin muhteviyatı hem doğrudan hem de dolaylı olarak ülke ekonomisine katma değer sağlamalı ve küresel ekonomide uluslararası faaliyetler yapılmalıdır. Avrupa Birliği ortak tarım politikaları ile Türkiye'nin tarım politikaları arasında önemli ayrımlar bulunmasına karşın, entegrasyon safhalarında bir kısım ilerlemeler sağlanmıştır. Türkiye, tarım politikalarını uygularken daha çok üretim ile ilgili olan destek süreçlerini devam ettirmektedir. Son zamanlarda tarımdaki yapısal sorunları çözebilmek amacı ile geliştirilen çalışmalarda birtakım ilerlemeler kaydedilmiş olsa da bu gelişmeler henüz üreticilerin gelir ve refahına yeterince yansımamıştır (Demirtaş ve Kaya, 2016, s. 410-411).

Elde edilen bulgulara göre, Türkiye'de ciddi bir kamu finansmanı problemi olduğu ve bu problemin, kronik enflasyonu pekiştirdiği olgusu bir gerçektir. Bu sebeple yeni destek önerilerinin gerçekleşmesi ancak tarımda yapısal sorunların çözümüne ve kamu maliyesinde istikrarın sağlanmasına bağlıdır. Ancak yeni oluşturulacak tarımsal politikalarda genel konjonktürel kısıtların yanında tarımsal yapının oluşturduğu kısıtların da değerlendirilmesi gerekmektedir. Tüm bu koşullar doğrultusunda, uygulanacak tarım politikalarının amaç ve önceliklerinin net bir şekilde belirlenmiş olması gerekmektedir. Çünkü tarım politikasının

muhteviyatı, konjonktürel kısıtlar kadar bu politikalar için belirlenen önceliklere ve uygulamalara yönelik beklentilere de bağlıdır (Tekinel ve Deniz, 2001, s. 12-13).

AB ve ABD gibi gelişmiş yapılarda tarımsal ihracat mali açıdan desteklenirken, Türkiye’de birçok kurumun tasfiye edilmesi tarım alanındaki sorunları artırmıştır. Yapısal sorunları nedeniyle rekabet gücü zayıf ve DTÖ kurallarına tabii olan Türkiye’nin, AB ortak tarım politikası disiplini altında tarım alanında kendi kendine yetebilen ve net ihracatçı bir ülke haline gelmesi oldukça güç görünmektedir (Susam ve Bakkal, 2008, s. 355).

Türkiye’de istikrarlı bir kırsal gelişim için; kırsal gelişim politikalarının sosyal ve ekonomik dengelerin oluşturulmasını hedefleyecek bir şekilde bölge ve yöre bazlı politikalar ve uygulamalarıyla bütünleşmesi, kırsal bölgelerdeki tarıma ve tarımsal nüfusa fayda sağlayacak doğrultuda yönlendirilmesi, hedeflenen faaliyetlerin başında gelmektedir. Bu çerçevede, AB standartlarına uygun kırsal gelişim stratejilerinin geliştirilmesi ve söz konusu stratejileri uygulayabilecek şekilde kurumsal yapının tekrar yapılandırılması gerekmektedir (Gülçubuk ve Karabıyık, 2002, s. 475-476).

Türkiye tarım sektöründeki sorunların başında, tarımsal istihdamın fazla olmasına rağmen milli gelir içerisinde sektörün katkısının az olması, tarım arazilerinin küçük çaplı ve bölünmüş olması, girdi maliyetlerindeki yükseklik haricinde üretimin de katma değerinin düşük olması ve üretici gelirlerindeki sorunlar gelmektedir. Tarım sektöründe istihdam edilenlerin azaltılmasına yönelik söylemler göz önüne alındığında bu faaliyetlerin nasıl yapılacağına ve bu nüfusun hangi alanlara kaydırılacağına ilişkin politikaların belirlenmesi oldukça önemlidir. Bu politikalar geliştirilirken, tarımda istihdam edilenleri yaşadıkları alanlardan ayırmadan, bölgenin tarımsal mamullerine de uyumlu olarak, tarımsal bazlı sanayi işletmelerin kurulması teşvik edilmeli, ürün üretiminde katma değerini yükseltmesi ve yeni istihdam imkanlarının da sağlanması gerekmektedir (Aksoylu ve Orhan, 2022, s. 198).

Türkiye’nin; tarımsal işletmelerdeki yapısal bozukluk ve teknolojinin yeterli düzeyde kullanılamamasına bağlı verimde yaşanan düşüklük gibi sorunları nedeniyle, doğal kaynaklar bakımından avantajlı olduğu pamuk, tütün, sebze-meyve gibi ihraç ürünleri dışında, AB ile çoğu tarımsal mamulde ve bilhassa büyükbaş hayvancılık alanında rekabet etmesi kolay olmayacaktır. Bu çerçevede, üretici gelirleri ve tarımsal üretimin beklenen yükselişinin gerçekleşmesi zorlaşacak ayrıca stratejik birçok tarımsal mamulde dışa bağımlılık artacaktır. Dolayısıyla, özellikle rekabet gücünü ve verimliliği artıracak etkili teknoloji kullanımı, tarımsal

işletmelerin geliştirilmesi gibi çalışmalara önem verilmelidir (Bayraç ve Yenilmez, 2005, s. 40).

AB ortak tarım politikası, tarımın hayati bir fonksiyon olmasının yanı sıra AB bütçesinin büyük bir bölümünün de OTP'ye tahsis edilmesi nedeni ile büyük bir öneme sahiptir. Türkiye'nin tarım sektörüne ilişkin karşı karşıya kaldığı en büyük meseleler arasında, sektörün yapısı ve tarımsal nüfusun fazlalığı yer almaktadır. Türkiye'deki tarımsal işletmeler, altyapı ve ekonomik açıdan yetersizdir. Avrupa Birliğı'ne Türkiye'nin tam üyeliğı sonrasında tarım alanında karşılaşılan problemler OTP ile büyük oranda giderilecektir. Tam üyelikten sonra öncelikle ülke ekonomisindeki sorunlar olmak sureti ile işsizlik, enflasyondaki yükseklik, KİT'ler gibi çözüme kavuşmamış çeşitli sorunların giderilmesi kolaylaşacaktır (ukurayır, 2010, s. 33-34).

Dünya genelinde son yüzyılda küreselleşmenin giderek artması ile birlikte Türkiye'de tarımsal alanda birçok düzenleme oluşturulmuş ve uygulanmıştır. Fakat AB tam üyeliğı sürecinde sosyoekonomik hayatın tüm alanlarında yaşandığı gibi, tarım alanında da bazı yeniliklerin yapılması, AB ortak tarım politikasında uygulanan çalışmaların yakından izlenerek Türkiye'deki tarım yapısına uygun yenilik paketlerinin oluşturulması ile etkin bir forma dönüşecektir. Böylelikle Türk tarım sektörü, dünya piyasalarında AB ve başka ülkeler ile rekabet edebilecek boyuta gelecektir (Yazıcı, 2015, s. 68).

Ortak tarım politikası AB'nin en önemli politikasıdır. Birlik kuruluşundaki ortaklık en baştan beri OTP'yi devamlı geliştirmiş ve temel çıkış noktası haline getirmiştir. AB üyeliğı sürecinde Türkiye tarım alanındaki dönüşümünü OTP yenilikleri çerçevesinde uygulamakta olup, bu doğrultuda 2007-2013 dönemi için IPARD programı çerçevesinde destek almaktadır. Diğer dönem olan 2014-2020 yenilikleri de göz önünde bulundurularak tarım alanındaki uyumun hem müktesebat uyumu açısından 11, 12 ve 13. fasıllara yönelik sürmesi, hem de sahaya ve uygulamaya ilişkin sürecin eksiksiz devam ettirilmesi beklenmektedir (Nazlı ve Küden, 2012, s. 95).

Ekonomik krizlerin nedenleri arasında önemli derecedeki bütçe açıklarının sebeplerinden birisi olan, yüksek maliyetli tarımsal destek politikalarının hali hazırdaki şartlarda sürdürülebilirliğinin olmaması, Türkiye'yi söz konusu alanda ciddi yenilikler yapmaya itmektedir. Türk tarımında, destek politikalarının oluşturduğu maliyet, tutarsızlık ve sürdürülebilirlik gibi sorunların haricinde, verimin düşük, tarımsal istihdamın yüksek, tarımsal

işletmelerin küçük ölçekli ve çok parçalı olması sorunları da gündemde yerini korumaktadır (Acar ve Bulut, 2010, s. 19).

Türkiye, AB'nin ortak tarım politikasında bütçeden pay almak bir yana, bütçeye katkı bile sağlayacaktır. Türkiye'nin katkısı, yavaş büyüme senaryosu altında 2015 yılında 4,3 milyar Euro ile 2025'te büyümeyi yakalama senaryosu altında 11 milyar Euro arasında değişecektir (Grethe, 2005, s. 134).

AB'nin tarım politikaları konusunda Türkiye'nin üyeliğine karşı direnişinin iki yönü vardır; maliyetler ve rekabet. Türkiye şu anki konumunda AB'ye girerse, AB fonlarının en büyük payına sahip olacak ve aynı zamanda mevcut oyunculara güçlü bir rakip olarak ortak pazara girecektir. Avrupa için Türkiye'yi, sorunlarını ondan önce çözmeye zorlamak en iyisidir. Türkiye'nin tarımsal nüfusun sorunlarını müzakere masasına gelmeden daha önce halletmesi istenmektedir (İnan, 2018, s. 141).

Türkiye'nin tarımsal teknoloji sistemi düşük performans göstermektedir. Başarı; tarımsal araştırmalar, teknoloji politikası tasarımı ve uygulamaları alanlarındaki kolların mevcutta olduğundan daha iyi bir koordinasyonda olmasına bağlıdır. Kamu tarımsal araştırma sistemi, mevcut tarımsal öncelikler doğrultusunda rasyonalize edilmelidir. Bununla beraber, ulusal yayım hizmetlerinin performansını iyileştirmek için, büyük bir gayrete ihtiyaç vardır ve çiftçiler ve bağlı organizasyonlar, kamu yayım hizmetlerine talep oluşturmak için güçlendirilmelidir. Sonuç olarak, arz tarafındaki çeşitli kollar ve kullanıcılar arasında daha iyi koordinasyon büyük önem taşımaktadır (Oskam vd., 2004, s. 45).

Türk tarım sektörünün sürdürülebilirliğini ve rekabet edebilirliğini geliştirmenin en iyi yolu, genel anlamda iyileştirilmiş eğitim ve özel anlamda etkili tarımsal eğitim programları aracılığıyla yerel halka yatırım yapmaktır. İnsan sermayesine daha fazla yatırım, daha fazla girişimciliğe ve yeniliğe yol ağar. Sonuç olarak daha fazla istihdam olanağı verir ve sosyal güçlenmeyi oluşturur (Aerni, 2007, s. 438).

Avrupa genelinde daha az yoğun tarım yöntemlerine destek sağlanması, bir kısım ekonomik, sosyal ve çevresel fayda sağlayacaktır. Örneğin ;

- AB genişlemesini kolaylaştıracak,
- AB'nin GATT ve DTÖ aracılığıyla uluslararası ticaret ortaklarına karşı sorumluluklarını yerine getirmesine imkan tanıyacak,

- Üretim, depolama, nakliye ve tarımsal artıkların bertaraf maliyetlerini büyük ölçüde azaltacak,
- Modern tarımın sağlık, kirlilik, çevre gibi dış maliyetlerini önemli ölçüde azaltacak,
- Özellikle katılan ülkelerde olmak üzere kırsal topluluklarda istihdamın sürdürülebilirliğini sağlayacak,
- Avrupa'da tarım arazilerinin terk edilmesini azaltacak,
- Katılımcı ülkelerde biyoçeşitliliğin korunmasına ve mevcut AB üye ülkelerde biyoçeşitliliğe verilen zararın önlenmesine destek olacaktır (Donald, Pisano, Rayment ve Pain, 2002, s. 178-179).

Ankara Antlaşması'nın imzalanmasından beri, ekonomik büyüme ve Türkiye ekonomisinin yeniden yapılandırılması, tarımın ekonomideki rolünü genel olarak değiştirmiştir. Onlarca yıldır emeğin tarımdan diğer sektörlere kayması, genel büyümeyi de kolaylaştırarak her iki sektörde de ortalama gelirleri yükseltmiştir. Kırsal ve kentsel alanlardaki yoksulluk oranları da düşmüştür. Ancak, bir bütün olarak ekonomiye kıyasla tarımda ortalama gelirler daha düşük ve yoksulluk oranları daha yüksek olduğundan, yapısal dönüşüm sürecinin tamamlanmadığına dair işaretler mevcuttur (Larson, Martin, Şahin ve Tsigas, 2016, s. 1221).

1.2. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Avrupa Birliği ve içeriğindeki “Ortak Tarım Politikası” yapısı, belirli müktesebat ile hüküm altına alınmış olan ve üye ülkelerde bu kurallar doğrultusunda işleyen bir mekanizmaya sahiptir. Aday ülkelerin de Birliğe ve dolayısıyla OTP'ye dahil olabilmesi, çeşitli alanlarda kriterleri çizilmiş müktesebata uyumu ile mümkündür. Aday ülkenin ekonomisi ve diğer ülkeler ile ilişkisi üyelik aşamasının baş aktörüdür. Bu çerçevede AB ile yürütülen katılım müzakereleri hem tek tek üye ülkelerin aday ülkeyle hem de bir bütün olarak AB'nin aday ülkeyle olan karşılıklı hak ve çıkarlarını uyumlaştırmaları anlamına gelir. Tüm bunların ışığında Türkiye'nin diğer aday ülkelere farklı bir konumda olduğu ifade edilebilir.

Türkiye, AB'ye üyelik için başvuruda bulunduğu tarihten itibaren birtakım engeller ile karşılaşmaktadır. Gerek iç dinamikler gerekse dış politik unsurlar öne sürülse bile, AB'ye üyelik için hiçbir ülkenin adaylık süreci Türkiye kadar uzun sürmemiştir. Türkiye her ne kadar AB ile birçok alanda ticaret yapıp çeşitli anlaşmalar ile bazı avantajlardan yararlı olsa da, Birliğin sunduğu birçok olanaktan, üye olmamasından dolayı faydalanamamaktadır. Bu çalışma, Türkiye'nin genel ekonomik durumunun tarım sektörü ile birlikte incelenip güncel veriler ve raporlar ışığında, ülkenin AB'ye ve OTP'ye entegrasyonunun, günümüz koşulları

doğrultusunda ne derece yakın olup olmadığını tespit etmek ve bir dizi öneriler sunmak amacıyla hazırlanmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Türkiye’de uygulanan tarım politikalarının tarihsel sürecine değinilmektedir. Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde tarım alanındaki uygulamalardan, Cumhuriyetin ilanından sonraki belirli tarih aralıklarındaki tarım sektörüne yönelik gerçekleşen politikalara kadar değinilmiştir. Ayrıca, günümüze kadar hazırlanan 11 adet kalkınma planı içerisindeki tarım ile ilgili bölümlere ve devletin bu plan süreleri içerisinde hedeflediği politikalara, her kalkınma planı çerçevesinde ayrı ayrı yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Türkiye’nin uzun dönemli genel ekonomik görünümüne ilişkin temel göstergeler paylaşılmış olup, tarım sektörü özelinde tarımın büyüme oranı, Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYH) içindeki payı ve tarımsal istihdam gibi istatistiki veriler sergilenmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde, Türkiye tarım sektörü ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Karşılaştırmalı tablolar ışığında çeşitli tarım ürünlerinin ekim alanları, üretim miktarları, verimleri ve yeterlilik dereceleri ile ilgili bilgilere değinilmiştir. Hububat ve bakliyat ürünlerinin dış ticareti diğer dünya ülkeleri ile karşılaştırılmış, tarımsal alanda birçok politikanın uygulanmasındaki en büyük etkenlerden biri olan tarımsal desteklerin 20 yıllık gelişimi ve 2021 yılı destekleme miktarının içeriği paylaşılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kısa sürede gelişerek dünya ekonomisinde önemli basamaklara tırmanan AB’nin tarihsel sürecine, ortak tarım politikasına, dış ticaretine ilişkin gelişmelerine ve bunu etkileyen anlaşmalara yer verilmiştir. ÖTP özelinde kurulan yapının içeriği, harcama miktarları, bütçe kalemleri ve üye ülkelerin politika unsurlarından yararlanma imkanları tablolar eşliğinde sunulmuş ve irdelenmiştir.

Çalışmanın beşinci bölümünde Türkiye’nin AB’ye ilk üyelik başvurusundan günümüze kadar geçen sürede yaşanan gelişmelerden bahsedilmiştir. Üyelik süreci çerçevesinde belirlenen 35 müzakere faslı, her bir fasıl ayrı ayrı değerlendirilmek suretiyle, farklı kaynaklardan güncel veriler birleştirilerek gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Avrupa Komisyonu tarafından 2021 ve 2022 yıllarında hazırlanan yıllık Türkiye raporları hem Türkiye’nin üyeliği konusunda genel anlamda hem de ÖTP’ye uyum açısından tarım sektörü özelinde detaylıca incelenmiştir. Çalışmanın son bölümü olan sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılarak bir dizi teknik, ekonomik ve politik öneriler sunulmaktadır.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

2.1. Materyal

Araştırmanın materyalini oluşturan veriler ikincil kaynaklardan sağlanmıştır. İkincil kaynak verileri Türkiye İstatistik Kurumu, T.C. Merkez Bankası, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, T.C. Dışişleri Bakanlığı, T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, T.C. Ticaret Bakanlığı, T.C. Kalkınma Bakanlığı, T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü, T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, İktisadi Kalkınma Vakfı, OECD, Avrupa Komisyonu ve Avrupa Parlamentosu kurumlarının resmi sitelerinden elde edilmiştir.

“Türkiye’nin Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasına Entegrasyon Süreci”ne ilişkin olarak yapılan bu çalışmada yararlanmak üzere ilgili veriler ve analiz sonuçları, raporlar ve literatür araştırmaları, çeşitli üniversiteler tarafından yayınlanmış tezler, makaleler, yerli ve yabancı araştırmalar, yayınlanmış muhtelif materyaller ve istatistik bazlı veriler ikincil veri olarak kullanılmıştır.

2.2. Yöntem

Çalışmalarda ikincil kaynaklardan elde edilen veriler genel olarak, doküman analizi yöntemi ile irdelenmektedir. Doküman analizi; bir amaç doğrultusunda kaynak bulma, kaynağı okuma, ilgili notları alma ve değerlendirme süreçlerini kapsamaktadır (Karasar, 2012).

Doküman analizi, araştırma verilerinin elde edilmesi sürecinde belgelerin gözden geçirilmesi ve değerlendirilmesi olarak tanımlanan bilimsel bir araştırma metodudur (Sak, Sak, Şendil, Nas, 2021, s. 228). Araştırmanın amacına uygun bilgileri içeren yazılı materyallerin incelenmesidir (Erişti, Kuzu, Yurdakul, Akbulut ve Kurt, 2013, s. 109).

Daha önceleri profesyonel tarihçilerin ve kütüphanecilerin tekelinde olan belgeler zamanla sosyal bilimcilerin araştırma yöntemlerine kaynak olmaya başlamıştır (Mogalakwe, 2006, s. 222).

Bu çalışmada nitel bir araştırmanın analiz yöntemi olan, doküman analizi yönteminin belge değerlendirme yolu ile incelenmesi metodu uygulanmıştır. Yararlanılan ikincil kaynak verilerinin tamamı detaylıca yorumlanmış ve bu değerlendirmeler, çalışmanın sonuç ve öneriler bölümüne temel teşkil etmiştir.

3. TÜRKİYE TARIM POLİTİKALARI TARİHİ

3.1. Osmanlı Döneminde Tarım

Osmanlı döneminde tarım, Pamuk ve Şahin'in çalışmalarında belirttiği gibi, ekonominin baş aktörü rolünde ki üretim, ya çiftçinin sahibi olduğu dar bir arazide kendi toprağını işlemesi şeklinde ya da arazisi yoksa büyük arazi sahiplerinin toprağında çalışması şeklinde, ilkel ve uzun yıllar aynı yöntemlerin kullanılmasıyla gerçekleşiyordu. Tezel'in çalışmasında ifade ettiği şekilde ise tarla ekimi gübre, verimlilik, tohum bakımından bilinçsizce ve tarih öncesi araç-gereçlerle yapılıyordu. Erkeklerin savaş olmasa bile zorunlu olarak askere çağrılması, ordunun ihtiyacına istinaden yük hayvanlarına el konulması, sadece 1. Dünya Savaşı yıllarında buğday üretiminde yarıya yakın, tütün, kuru üzüm, fındık ve yaş kozada yarıdan fazla, hayvancılıkta ise koyun ve keçi oranlarında yarıya yakın azalması gibi bu dönemde tarımsal faaliyetleri etkileyen sorunlar, Pamuk ve Boratav çalışmaları içerisinde yer almıştır (Karabağ, 2017).

Küçük aile işletmelerinin yanı sıra 17. yüzyıldan sonra yerleşim alanları haricinde kalan yerlerde gelişen büyük işletmeler olsa da Osmanlı'da devletin denetiminde tutulan toprak dağılımı ve bu toprağı işleyenler için koyulan kurallar, Anadolu ve Rumeli'de Cumhuriyet dönemine kadar eşitlikçi yapısını büyük oranda koruyabilmiştir. Kullanılan toprağın tamamına yakın bir bölümünde kuru tarım yapılmaktaydı. Anadolu'nun en önemli tahıl ürünleri buğday ve arpaydı. Tahıl ürünleri denetim ve koordinasyonlu bir şekilde en büyük tüketimin olduğu büyük şehirlere getirilirdi. Rumeli'de üretilen ürünler de Karadeniz sahilindeki iskelelerden gemilerle İstanbul'a taşınırdı. Osmanlılar tarafından Rumeli'ye götürüldüğü bilinen pirinç, Fatih Sultan Mehmet zamanında önemini iyice artırmış ürünlerden olup, üreticilerine çeşitli vergi muafiyetleri dahi sağlamaktaydı. İlk defa Mısır'da ekilen mısır ve diğer tahıl ürünleri olan arpa, yulaf, darı, çavdar imparatorluk zamanında tercih edilen ürünlerdendi. Hem yağ hem temizlik ürünü hem de aydınlatmada kullanılan zeytin, dokuma sanayiinin en stratejik ürünü olan, gemi yelken bezi olarak da üretilen ve çeşitli zamanlarda ihraç bile edilen pamuk, ilk etapta imparatorluğa batılı tüccarlar tarafından ilaç diye satılan, sonrasında yasaklanmasına karşın birçok ailenin gelir kaynağı haline gelen ve tarım ürünü ihracatında önemli bir yere sahip olan tütün, bağ-bahçe mahsulleri, baklagiller, meyve-sebze gibi ürünler Osmanlı tarımında ön plana çıkmaktaydı. Hayvancılık Osmanlı'da halkın ve ordunun besin ihtiyacını karşılaması, taşıma amaçlı faydalanılması, vergi kaynağı olması, yünü ve derisinin kullanımı açılarından her dönem önemini korumuştur. Ancak devletin tekelci yaklaşımı hayvancılığın da gelişmesine

engel olmuş, hastalıkların baş göstermesi, erken kesimler, vergileme, otlayacak elverişli alanların bulunmayışı ve hayvan ihracı da bu alanda ilerlemeyi sınırlamıştır (Çelik vd., 2013).

Osmanlı'da dış ticarete ilişkin bilgilerin yer aldığı istatistik yıllığına bakıldığında, Osmanlı'nın 1894 yılında 24,1 milyon Osmanlı lirası ithalatına karşın 13,8 milyon Osmanlı lirası ihracatı, dolayısıyla 10,3 milyon Osmanlı lirası dış ticaret açığı olduğu görülmektedir. Aynı yıl için örnek vermek gerekirse İngiltere, toplam dış ticaretten aldığı %40'ı aşan pay ile Osmanlı için hem ithalatta hem ihracatta ilk sırada yer almaktadır. İthalatta Avusturya ikinci, Fransa ise üçüncü sıradadır. İhracatta ise Fransa ikinci sırada yer alırken, Avusturya üçüncü sırada konumlanmıştır. İthalat ürünlerini başlıca dokuma ürünleri oluşturmakta, ardından şeker, un, kahve, pirinç ve buğday gelmektedir. İhracatta ise ön plana çıkan en önemli ürün toplam ihracat içinden aldığı %12,9'luk payı ile üzüm olup, diğer ürünler afyon, zeytinyağı, ipek, palamut, tiftik, pamuk ve incirdir (Güran, 1997a).

Osmanlı kamu maliyesi içerisinde verginin ve birçok farklı kalemlerden alınan vergiler içerisinde, tarımsal üretimden tahsil edilen vergilerin önemi büyüktü. Arazi ve arsalardan alınan vergilerden hariç olarak, sulama kolaylığı ve toprak verimliliği kriterlerine göre tarımsal ürünlerden 1/3 ila 1/10 arasında alınan öşür vergisi etkin bir rol oynamaktaydı. Her ne kadar Tanzimat'tan sonra vergi oranı 1/10'a indirilse de, girdi maliyetleri hariç tutulup gayri safi üretim baz alınarak yapılan hesaplamalara göre, reel oran 1/10'dan daha yüksek çıkmaktaydı. Tarımsal kredi alanına destek olmak amacıyla farklı yıllarda uygulanan zamlarla birlikte, takvim yılı 1900'ü gösterdiğinde vergi %12,63'e çıkmış olup, 1906'da %12,5'e düşürülmüştür. Devlete önemli vergi geliri kaynağı sağlanmasına istinaden tütün, tuz, içki tüketimi, küçükbaş hayvanlardan hatta balık avından dahi vergi alınmaktaydı. İstanbul çevresinde yetiştirilen küçükbaş hayvanlar devletin belirlediği fiyatlardan ihtiyaçların karşılanması amacıyla satın alınıyordu. İstanbul'a uzak yerlerde ya her küçükbaş hayvan üzerinden bir bedel ya da söz konusu hayvanlardan sağlanan hasılatın bir payı olarak vergilendiriliyordu (Güran, 2003).

Vergisel üretim biçimli yapılar 17. ve 18. yüzyıllarda hakimiyetlerini korurken, 1820 yılından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içerisinde Osmanlı İmparatorluğu, Batı'nın gelişmesine bağlı olarak örnek reformlar gerçekleştirme hedefiyle, geçmiş zamanlardaki yapıdan farklı uygulamalar yürürlüğe koymuştur. Bu dönemde Batı'nın güçlenmesi karşısında devlet merkezi gücünü artırmaya çalışırken, siyasi ve askeri gücünü etkinleştirme çabasına girerek, taşradaki nüfuslu kişilerin etkisini de azaltmıştır. Yabancı sermayenin 1850'li yıllarda boy gösterdiği altyapı yatırımları, tarıma yapılan yatırımları sınırlamış ancak 1910'lu yıllarda

yeni yapılar sayesinde, dış ticaret bazlı üretim modelleri benimsenmiştir. Tüm bu yenilik çalışmaları dış ticarete, 19. yüzyılda ağırlığını hissettirememiş ve toplam üretimde ihracatın oranı %10'u geçememiştir. Yirminci yüzyılın ilk yılları da tarımın yine baş aktör olduğu ve ihracatın %90'ından fazlasının tarım ürünlerinden olduğu bir yapıya sahipti. Batı'daki gelişmeler ve ülkelerin hızlı bir şekilde güçlenmeleri göz önüne alındığında Osmanlı devletine karşı hiçbir ülke tek başına hakimiyet kuramamış ve devlet, hiçbir zaman sömürge altına girmemiştir. Merkezi devletin gücünün etkisi nedeniyle dışa açılımda devletlerarası politikaları, iç ve dış sermaye sahiplerinin yönlendirmesiyle değil, elde ettiği bu gücü koruyarak yönlendirmeye çalışmıştır. Bu sebeple Osmanlı'da toprağın tüccarlar tarafından tekelleşmesi ve bazı toprak sahiplerinin büyük güç haline gelmesi, küçük üreticileri de kontrol altında tutmak amacıyla hem vergilendirip hem de desteklenmesiyle engellenmiştir. Bu yüzyıl boyunca Osmanlı sınırları içerisinde birçok alan ekime elverişli olmasına rağmen göçle gelen nüfusun bu arazilere yerleşmesine kadar tam randımanlı değerlendirilmemiştir (Pamuk, 1993).

Tanzimat Dönemi'ni kapsayan 1839-1876 yılları içerisinde uygulanan tarım politikalarına bakılacak olursa, tarım sektörünü desteklemek amacıyla tarımla uğraşan halka 1838 yılından başlayarak kredi verilmeye başlandığı ayrıca zirai eğitime ve uygulamaya da önem verildiği görülmektedir. Bu dönemde tarımsal ürünlerin ulaşımını kolaylaştırma ve vergide yaşanan adaletsizliğin giderilmesi konularında, gerekli düzenlemeler planlanmıştır. Üretim alanlarının artırılarak modern yollarla kaliteli ürün üretmek için teşvik sistemleri hayata geçirilmiş, zirai ürünlerde ticaret serbestleştirilmiş, vergi ve gümrükte kolaylıklar sağlanmıştır. Bunun yanı sıra göçler ve şehirlere olan ulaşım kanallarının artırılma çabaları iç tüketimin de artmasına sebep olmuş, bu sorunu çözmek için göçmenler tarım arazilerinde istihdam edilmek amacıyla çeşitli bölgelere yerleştirilmiştir. Ancak bu yüzyılın sonuna denk gelen zamanda vergi ayrıcalıklarının kaldırılması gibi bazı uygulamaların, halka olumsuz etkileri görülmüştür. Dış borçların fazlaşması ve hazinenin kötü durumu, gelişmeyi sürekli geciktirirken Cumhuriyet dönemine gelindiğinde tarımsal üretimin önünde duran en büyük engel, işletmelerin parçalanarak göçüne sebep olan mevzuat olmuştur (Çelik vd., 2013).

Güran (1997b)'ın Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri'nin yer aldığı çalışmasındaki verilerin derlemesiyle yapılan Çizelge 3.1.'de Osmanlı'nın son dönemindeki çeşitli tarım ürünlerine ait veriler paylaşılmıştır. Bu verilere göre 1909 yılında toplam ekilen tahılların yarısını buğday, %25'lik kısmını arpa, baklagillerin %43'ünü burçak, yaklaşık %18'ini kuru fasulye, diğer ürünlerin de neredeyse yarısını pamuk oluşturmaktadır. Toplam tahılların ekiliş alanında 1909 yılından 1913 yılına geçen zaman içerisinde %12'lik bir düşüş olsa da verim

artışı nedeniyle %9'luk üretim miktarı artışı yaşanmıştır. Aynı durum baklagillerde de belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Baklagillerin ekilen alanı bezelye, börülce ve fiğ'in de değerlendirmeye alınmasına rağmen, 1913 yılında yaklaşık %5'lik bir düşüş gösterirken, toplam üretim miktarı az da olsa artış göstermiştir. Patateste 1909'dan 1913 yılına geçen zamanda %36,6'lık bir verim artışı yaşanırken, afyon üretim miktarı tam 3 katı fazlaşmıştır. Keten (lif) ürününde ise ekiliş alanı azalmış ancak verim artışı ve üretim miktarı 3,5 katın üstüne çıkmıştır.

Çizelge 3. 1. Seçilmiş tarla ürünlerinin ekiliş alanları, üretim miktarı ve verimi, 1909-1913

Ürün	1909			1913		
	Ekiliş alanı (hektar)	Üretim miktarı (ton)	Verim (kg/hektar)	Ekiliş alanı (hektar)	Üretim miktarı (ton)	Verim (kg/hektar)
Buğday	2.566.220	3.285.274	1.280	2.530.005	3.915.873	1.548
Arpa	1.283.448	1.829.856	1.426	1.200.276	1.905.338	1.587
Mısır	414.284	470.453	1.136	316.257	509.882	1.612
Yulaf	192.765	239.493	1.242	122.371	205.715	1.681
Çavdar	258.282	307.164	1.189	151.089	265.911	1.760
Kaplıca	103.567	112.194	1.083	92.035	120.615	1.311
Pirinç	28.866	45.490	1.576	26.717	45.029	1.685
Darı	277.387	161.141	581	65.617	64.015	976
Toplam Tahıllar	5.124.819	6.451.065	-	4.504.367	7.032.378	-
Kuru fasulye	44.641	25.874	580	38.789	49.086	1.265
Mercimek	23.045	20.846	905	25.595	21.052	823
Nohut	40.014	40.905	1.022	47.067	39.888	847
Bakla	35.239	61.373	1.742	24.746	34.807	1.407
Bezelye	-	-	-	2.324	2.801	1.205
Börülce	-	-	-	2.537	1.549	611
Fiğ	-	-	-	18.751	35.135	1.874
Burçak	109.470	131.732	1.203	80.065	100.864	1.260
Toplam Baklagiller	252.409	280.730	-	239.874	285.182	-
Pamuk	153.091	77.335	505	148.845	57.138	384
Şeker Pancarı	-	-	-	4.705	28.498	6.057
Tütün	48.104	31.237	649	54.605	41.692	764
Susam	62.529	23.542	376	69.765	31.378	450
Soğan	-	-	-	29.364	104.614	3.563
Sarımsak	-	-	-	5.185	6.861	1.323
Patates	14.008	42.066	3.003	15.967	65.520	4.104
Keten (lif)	14.171	2.921	206	11.627	10.987	945
Afyon	18.991	308	16	42.623	924	22
Diğer ürünler toplamı	310.894	177.409	-	382.686	347.612	-
Toplam	5.688.122	6.909.204	-	5.126.927	7.665.172	-

Kaynak: 1909, 1913, 1914 Osmanlı Tarım İstatistikleri, T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Tarım İstatistikleri 1928-1936, Ankara 1937; T.C. DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1965, Ankara 1966; T.C. DİE, İstatistik Yıllığı 1995, Ankara 1995. (Güran, 1997b)

Aynı çalışmanın 1909 yılı verilerinde buğday, arpa, yulaf ve patates örneklerindeki verimlilik; Yunanistan, Romanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerle karşılaştırıldığında şöyle sonuçlara ulaşılmaktadır:

- buğday verimliliğine bakıldığında Türkiye; Romanya ve Yunanistan'ın üstünde ancak İngiltere Türkiye'nin neredeyse iki katı kadar fazla,
- arpada Türkiye; Romanya, Yunanistan ve Fransa'nın üstünde ancak İngiltere'den ise belirgin olarak daha az,
- yulafta Türkiye; Romanya ve Yunanistan'ın üstünde Fransa ve İngiltere'den az,
- patateste ise Yunanistan yaklaşık iki, Romanya yaklaşık dört, Fransa üç ve İngiltere de Türkiye'nin beş katından fazla verimliliğe sahiptir (Güran, 1997b).

Türkiye'de 1909 yılındaki veriler bize 6.904.869 büyükbaş ve 30.373.482 küçükbaş hayvanın var olduğunu gösterirken bu sayılar 1913'te büyükbaşta 7.048.178 ve 1914'te 5.611.123, küçükbaşta ise 1913'te 30.106.981, 1914'te 27.360.185 olarak belirtilmektedir. Üretim verileri incelendiğinde 1909 yılında 98.894 ton zeytin, 1.140.015 ton süt, 6.401 ton bal, 1.124.698 ton üzüm, 84.558 ton incir, 36.120 ton elma, 22.233 ton ceviz üretimi istatistiklere yansımıştır. Ayrıca, 1914 yılına bakıldığında cevizde 2 katından fazla, elmada %46,1 ve üzümde %37,2 oranlarında üretim artışı meydana geldiği, balda %37,9; incirde %20,5; sütte %10,9 ve zeytinde %9,2 oranlarında azalma görülmüştür (Güran, 1997b).

Derlemenin ikinci bölümündeki verilerde, 1914 ve 1930 yılı karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma dönemi hem 1. Dünya Savaşı hem 1929 Dünya Ekonomik Buhranı hem de Osmanlı yönetiminden cumhuriyet yönetimine geçiş dönemlerini içermesi nedeniyle, birçok farklı zaman dilimini içerisinde barındırmaktadır.

Çizelge 3. 2. Seçilmiş tarla ürünlerinin ekiliş alanları, üretim miktarı ve verimi, 1914-1930

Ürün	1914			1930 (1928-1932 yılları ortalaması)		
	Ekiliş alanı (hektar)	Üretim miktarı (ton)	Verim (kg/hektar)	Ekiliş alanı (hektar)	Üretim miktarı (ton)	Verim (kg/hektar)
Buğday	2.337.425	4.009.224	1.715	2.801.475	2.378.934	849
Arpa	1.109.462	1.785.647	1.609	1.468.861	1.444.641	984
Mısır	297.674	537.239	1.805	398.009	270.984	681
Yulaf	88.104	162.126	1.840	166.299	129.468	779
Çavdar	218.274	328.606	1.505	263.242	270.984	1.029
Kaplıca	60.031	84.167	1.402	86.265	81.295	942
Pirinç	18.354	39.505	2.152	21.594	35.846	1.660
Darı	102.007	154.655	1.516	82.551	83.913	1.016
Toplam Tahıllar	4.231.331	7.101.169	-	5.288.296	4.696.065	-
Kuru fasulye	33.286	40.538	1.218	69.042	69.880	1.012
Mercimek	26.392	14.302	542	33.881	20.713	611
Nohut	34.668	42.136	1.215	53.995	44.101	617
Bakla	32.657	38.260	1.172	52.993	42.581	804
Bezelye	1.385	425	307	3.856	15.218	3.947
Börülce	1.597	1.112	696	8.555	6.090	712
Fiğ	37.368	71.377	1.910	37.753	25.214	668
Burçak	91.678	155.523	1.696	143.163	96.752	676
Toplam Baklagiller	259.031	363.673	-	403.238	320.549	-
Pamuk	44.859	11.730	261	165.453	53.373	323
Şeker Pancarı	3.440	13.922	4.048	13.862	107.808	7.777
Tütün	50.590	35.819	708	58.474	39.180	670
Susam	23.083	13.976	605	65.236	33.915	520
Soğan	41.684	80.326	1.927	22.891	68.480	2.992
Sarımsak	9.038	8.471	937	6.805	10.260	1.508
Patates	18.470	73.130	3.959	44.163	103.714	2.348
Keten (lif)	11.047	1.666	151	16.240	9.129	562
Afyon	25.737	-	-	46.842	473	10
Diğer ürünler toplamı	227.948	239.040	-	439.966	426.332	-
Toplam	4.718.310	7.703.882	-	6.131.500	5.442.946	-

Kaynak: 1909, 1913, 1914 Osmanlı Tarım İstatistikleri, T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Tarım İstatistikleri 1928-1936, Ankara 1937; T.C. DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1965, Ankara 1966; T.C. DİE, İstatistik Yıllığı 1995, Ankara 1995. (Güran, 1997b)

Karşılaştırmalı tablonun yer aldığı Çizelge 3.2.'de 1930 yılında seçilmiş tahıl ürünlerinde 1914 yılı verilerine göre, ekiliş alanının %24,9 oranında artmasına rağmen üretim miktarının %33,8 azaldığı görülmektedir. Tüm tahıl ürünlerinde verim, belirgin olarak azalmıştır. Üretim miktarında buğdayda %40,6; arpada %19, mısırdan %49,5; yulafta %20,1; çavdarda %17,5; darıda %45,7 azalma meydana gelmiştir. Baklagillerde ise 1914 yılına göre

1930 yılında ekiliş alanında %55,6 artış yaşanmıştır ancak üretim miktarı %11,8 azalmıştır. Bezelyenin verimi 12,8 kat artmış, fiğ %65, burçak %60, nohut %49,2 oranında verimde azalma göstermiştir. Yukarıda belirtilen tahıl ve baklagillerdeki üretim miktarı düşüşü pamuk, şeker pancarı, tütün, susam, patates, keten(lif) vb. ürün gruplarının yer aldığı diğer ürünlerde tam tersine fark edilir oranlarda artış olarak kayıtlara geçmiştir. Pamuğun ekiliş alanı 3,5 katından, şeker pancarı 4 katından, patates 2 katından fazla artış göstermiş, üretimde ise şeker pancarında 7, ketende (lif) 5, pamukta 4 katından fazla ürün artışı yaşanmıştır.

3.2. Cumhuriyetten Günümüze Türkiye ve Tarım

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik alanda Cumhuriyet dönemine devrettiği yapı asırlardır değişmemiştir. Toplam nüfusun %80'i bir şekilde tarımla uğraşmasına rağmen üretimin modern olmayan yöntemlerle yapılıyor olması nedeniyle yaşanan zorluklar, savaşlar esnasında büyük hasar gören topraklar, kara ve tren yollarının geliştirilememesi nedeniyle lojistik açıdan ürünlerin tarladan şehre ulaşamaması gibi belirgin sorunlar tarımda olumsuz bir yapı oluşturuyordu. Ticaretin tamamına yakını azınlıklar tarafından kontrol edilmekteydi ve sanayi ana hatlar genelinde gelişmediğinden, ihtiyaç duyulan ithal sanayi ürünleri çeşitli tarım ürünlerinin satımı ile karşılanmaktaydı (Aktan, 1998).

Yapılan ilk nüfus sayımına göre 1927 yılında ülkemizde 63 vilayette %48,1'i erkek, %51,9'u kadın olmak üzere toplam 13.648.270 kişi kayıtlara geçmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2010, s. 8-10). Eğitim verilerine göre ise 1923-24 yılında 4.894 ilkokulda 10.238 öğretmen, 341.941 öğrenci; 72 ortaokulda 796 öğretmen, 5.905 öğrenci; 23 lisede 513 öğretmen, 1.241 öğrenci; 64 mesleki ve teknik okulda 583 öğretmen 6.547 öğrenci; 9 yükseköğretim kurumunda ise 307 öğretmen ve 2.914 öğrenci bulunmaktaydı (TÜİK, 2010).

Bu sıkıntılı dönemde yeni kurulan Cumhuriyet halkının sadece %10'u okuma yazma biliyordu. Traktörün yok denecek kadar az olduğu, tırmığın bile dahil edildiği 15.700 adet tarım makinasına sahip ülkemizdeki 1927 verileri bize, %32'lik ekilebilir alanın sadece %5'inin ekilebildiği, burada da ortalama verimi 668 kg olan %89,5'lik payın tahıl, %6,6'lık payın sanayi bitkileri ve %3,9'luk payın ise bakliyata ait olduğunu göstermektedir. O yıllarda toplam 65.245 işletmenin %43,5'inin çalışma alanı tarım, evcil hayvanlar, balık ve av ürünleri olarak karşımıza çıkmakta, sayımı yapılan bu işletmelerin %79'unda 4 kişiden az kişi, 65.245 işletmenin ise sadece 155'inde 100 kişiden fazla işçi çalışmakta, 2.822'si motor gücü kullanmakta, 642 yabancı işveren haricinde 702 yabancı memur ve 347 yabancı işçi ülkede barınmaktaydı (Tokgöz, 2011).

Köylü nüfus 1927 yılında toplam nüfus içerisinde %75,8'lik oranı ile cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılındaki %76,9'luk oranından azalırken, şehirli nüfus 1923'teki %23,1'lik oranını 1927'de %24,2'ye artırmıştır. Tarım sektörü 1928 yılında GSMH'nin %40,5'ini karşılayarak 1923'teki %38,7'lik katkısının üzerine çıkmıştır (Balkanlı, 2006).

Ülkemiz sahip olduğu ekolojik avantajlar ile tarımsal ve hayvansal ürünler açısından tarih boyunca stratejik bir ülke konumunda yer almış olup, tarımsal nüfusu ve etkilediği sektörlerle ekonomide önemli bir paya sahip olmuştur. Haliyle ülkemizde devlet bu piyasada kooperatif, borsalar ve aracılar gibi diğer aktörlerden çok daha etkin bir rol üstlenmiştir. Devlet korumacı göreviyle 1980'li yıllara kadar piyasadaki fiyatları belirlerken ve tarım ürünlerinin de etkili bir alıcısı pozisyonundayken, bundan sonraki 14 yıl boyunca tarımın ticaretinde yer almıştır. Tarımdaki desteklemelerin ilk olarak 1932 yılında başlamasıyla uygulanan politikalar, 5 Nisan 1994 Kararları'na değin genişleyerek devam etmiş ancak bu tarihten sonra devlet bütçe açıkları nedeniyle kısıtlamaya giderek, alım yaptığı çoğu piyasayı terk etmiştir. Krizlerin başladığı 2000'li yıllara kadar fiyat, girdi ve kredi destekleri ile uyguladığı politika araçlarında sınırlandırmaya giderek alıcı rolünü resmen bırakmıştır (İnan, Gaytancıoğlu, Erbay ve Yılmaz, 2003, s. 5-6).

Türkiye'de tarım sektörü genel anlamda incelendiğinde doğal ve yapısal kaynaklı sorunların olduğu görülmektedir. Tarım arazilerinde yaşanan erozyon, sınırlı su kaynakları, kuraklık, olumsuz hava koşulları ve verimsiz toprakların varlığı doğal kaynak sorunlarını oluştururken eğitim düzeyinin azalması, sermayenin yetersizliği, tarımsal arazilerin çok parçalı olması, çiftçi gelirlerinin düzensizliği, bölgesel dengesizlikler, küçük işletmelerin fazla olması, artan talebin iç üretimle karşılanamaması nedeniyle ithalatın artması, şehirlerin cazibesi nedeniyle yaşanan göçler, sanayileşme nedeniyle tarım arazilerinin azalması, yerleşim alanlarının artması gibi sorunlar da yapısal sorunlar olarak tarihsel süreçte yer edinmiştir. Durum böyle olunca ülke genelinde tarım sektörüne yönelik, geçmişten bugüne kadar doğrudan gelir desteği, taban fiyat uygulamaları, fark ödemeleri, kooperatifçilik, toprak reformu, kırsal kalkınmaya yönelik iyileştirmeler, tarım sigortaları, çeşitli işletmelerin kurulması gibi politikalar geliştirilmiştir (Çoban, 2014).

3.2.1. 1923-1945 Dönemi

Cumhuriyet dönemine geçtikten sonra Türkiye'yi iktisadi açıdan başarıya götüren en temel nedenler; iktisadi alanda kalkınmanın hedeflenmesi ve kalkınmanın halk bazlı olmasıdır. Halbuki Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine kadar halk, devlet tarafından verimsiz

topraklarda yalnız, yoksul, eğitimsiz ve sağlıksız bırakılmış ancak savaş için birer asker ve Hazine için bir vergi kaynağı olarak görülmüştür. Tüm bu sıkıntıların içerisinde Cumhuriyetin ilanından sonraki 1930'lu yıllara kadar geçen yedi-sekiz yıllık süre, Türk halkı için iktisadi açıdan en mühim girişimlerin yapıldığı yıllardır (Yenal, 2010, s. 50-51).

Bu dönemlerde dünya tarım ürünleri fiyatlarında, 1923 ve sonrasındaki iki yıl kayda değer yükselmeler yaşanmış olup, 1925 yılından sonra fiyatlarda düşüşler başlamış ve 1929 yılında yaşanan buhranın da etkisiyle fiyatlardaki belirgin düşüşler 1930'lu yılların ortalarına kadar sürmüştür. Hem Cumhuriyetin yeni kurulmuş olması hem de dünya piyasalarında yaşanan gelişmeler ülkenin o dönem için en stratejik konumdaki tarım sektörü politikalarında, ciddi düzenlemeler yapılmasını gerekli kılmıştır. On beş yaş ve üzeri istihdam verilerinde tarım sektöründe çalışan kişilerin toplam çalışan nüfusa oranı 1927 yılında yaklaşık %84,1; 1935 yılında %80,1; 1940 yılında %81,3; 1945 yılında ise %80,6'dır. On beş yaş ve üzeri tarım sektöründe çalışan kişiler toplam nüfusun 1927 yılında yaklaşık %31, 1935 yılında %35, 1940 yılında %38 ve 1945 yılında %40'ını oluşturmaktadır. İstihdamın bu kadar yoğun olduğu sektörde en etkin aracın örgütlenme olduğu görülmüş ve 1929 yılında çıkarılan Zirai Kooperatifler Kanunu ile kooperatifçilik üzerine yoğun çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Devlet, 1932 yılında kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) ve çıkarılan Buğday Koruma Kanunu ile tarımsal ürün piyasasında fiyatlara müdahale eden etkin bir aktör rolü üstlenmiştir. Zararların karşılanması konusunda da görev üstlenen devlet, ziraat borsalarının varlığını hissettirdiği dönem içerisindeki 1938 yılında, buğdaydan başka ürünleri de fiyat düzenlemeleri kapsamına almıştır. Her ne kadar 1935 yılında çıkarılan Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu ile örgütlenme konusuna iyice odaklanmış olursa da, ülkede bu dönemde en büyük sorunlardan biri çok parçalı toprak yapılanmasına sahip olan arazi mülkiyetidir (Balkanlı, 2006).

Cumhuriyetin kurulduğu yıldan 1930'lu yıllara kadar tarımı desteklemek amacıyla başvurulmuş tarımsal uygulamalara bakıldığında, toprağı olmayan köylülerin toprak sahibi yapılmasını, ithal tarımsal makinaların temin edilmesini, Ziraat Bankası'nın güçlendirilmesini ve üretimin geliştirilmesini amaç edinen politikaların benimsendiği görülmektedir. Bu dönem aynı zamanda 1925 yılında çiftçilerin refahını ön planda tutmak için "Aşar Vergisi"nin kaldırılmasını içermektedir. Sanayileşmenin öneminin 1930'lu yılların ardından artmasıyla, tarım bazlı ürünlerin sanayide hammadde olarak kullanılması yaygınlaşmış ve 1923-1930 döneminde topraksız köylüler için planlanan girişimler, 1945 yılında çıkarılan "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" ile devlet arazileri tahsis edilerek hayata geçirilmiştir (Çoban, 2014, s. 174).

3.2.2. 1946-1962 Dönemi

Bu dönem 1946 yılının 7 Eylül'ünde alınan kararla Cumhuriyetin ilk büyük devalüasyonunun yaşanması, dolar fiyatının %115,3 artması ve 100 milyon dolarlık Marshall yardımları ile Türkiye'nin borçlanma sürecine girmesiyle başlamıştır (Yenal, 2010, s. 93). Ancak ülkeye gelen dış yardımlar ekim alanlarının genişlemesine, tarımsal kredilerin ve tarımda makineleşerek teknoloji kullanımının artırılmasına, başta altyapı yatırımları olmak üzere sulama yatırımları, gübre kullanımı ve tohum ıslahının hızlanmasına ilişkin hükümet tarafından planlama yapılmasına, bunların da ilk kez geniş kitlelere ulaşmasına katkı sağlamıştır (Yenal, 2010, s. 99).

Tarım sektörünün GSMH'ye katkısı 1946 yılındaki %41,5'lik oranından 1958 yılında %39,1'e düşmesine rağmen, sektör ülke için iç ve dış etkenler nedeniyle önemini korumuştur. Hem Avrupa'daki savaş nedeniyle ülkelerin tarımsal ürünlere ihtiyaç duyması hem de ülke içinde çok partili döneme geçilmesiyle büyük seçmen kitlesini barındıran tarım nüfusunun, politikacıların hedefinde olması bu önemi artırırken, 1952 yılından sonra şehrin cazibesıyla sanayinin öne çıkması köylü nüfusun şehirlere göçünü hızlandırmıştır. Sanayinin gelişmesi tarımda makineleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Traktör sayısı 1940 yılından 1948 yılına %64,3 artmış, 1950 yılında 2 yıl öncesine göre 9 katın üzerine çıkmış, 1960 yılına gelindiğinde ise 10 yıl öncesine göre yaklaşık 2,5 kat artış göstermiştir. Harman makinası, kültivatör, orak makinası artışlarının yanı sıra suni gübre kullanımı, işlenen ve sulanan alanlar, tarımsal mücadelede ilaç kullanımı gibi alanlarda da 1940 ila 1960 yılları karşılaştırıldığında kayda değer artışlar görülmüştür. Tüm bu gelişmelere rağmen tarımsal ilerlemeyi etkileyen en önemli hususlardan biri, bir önceki dönemde de bahsedildiği gibi, toplam arazilerdeki küçük işletmelerin büyük paya sahip olması nedeniyle, verimlilikte istenilen düzeye ulaşamamasıdır (Balkanlı, 2006).

Genel anlamda 1954 yılına kadar süren olumlu gelişmeler ve bereketli hasatlardan sonra bu yılda yaşanan kuraklık, ürünlerde %20'lik düşüşle fiyatların yükselmesini beraberinde getirmiş ve bazı ürünlerde ülkeyi ihracatçı konumdan ithalatçı konuma geçirmiştir (Yenal, 2010, s. 104). Dış borç taleplerinin geri çevrilmesi, 1955 yılında sıkıntıların daha da artmasına sebep olmuş ve 1958 yılında OECD ile yapılan borç erteleme anlaşmasıyla devalüasyona gidilerek dolar fiyatı bu sefer %221,4 değer kazanmıştır (Yenal, 2010, s. 106).

Türkiye'de 1955 yılından 1959 yılına kadarki dönemde sanayinin ön planda tutulduğu, ithal ikamenin benimsendiği korumacı politikaların uygulanmasına karar verilmiştir. İç

piyasada sunulan tüketim mallarının üretimine odaklanıp, ithalatın azaltılarak dış ticaretin kontrol altına alınması benimsenmiştir. Her ne kadar tarım sektörü bu dönemde ortalama %6,3 büyüme gösterse de, dışa bağımlılıkta ve dış ticaret açığında istenilen seviyeye gelinebilmiştir. Yüksek dış borç ve ödemelerde yaşanan sıkıntıların oluşturduğu ekonomik daralma, 1958 yılında IMF ile istikrar programı uygulanmasına ve 1961 yılında ise ilk stand-by anlaşmasının imzalanmasına sebep olmuştur. Kalkınma planlarının hazırlanması amacıyla 1960 yılında “Devlet Planlama Teşkilatı”nın kurulması, “1961 Anayasası”nın oluşturulması ve 1962 yılında bir yıllığına uygulanan planın başarılı olmasına istinaden, bundan sonra beşer yıllık kalkınma planlarının hazırlanması, bu dönemde yaşanan gelişmeler olarak kaydedilmiştir (Çoban, 2014, s. 67-70).

3.2.3. 1963-1980 Dönemi

İç tüketim talebinin 1963 yılı öncesinde artması ve birçok üründe dışa bağımlılık nedeniyle dış ticaret dengesinde oluşan açıkların yanı sıra, yapısal sorunların da giderilememesi, bu yıl ve sonrasında Türkiye’de planlı döneme geçişin temelini atmış olup, tarım artık hedef sektör yerine araç sektör olarak planlarda yer almıştır. Tarımsal üretimde 1963 ve 1979 yılları arasında %150, hayvancılıkta ise hayvan sayısında %20 oranında artış yaşanmıştır. Önemli gelişmelerden biri de verimlilikte yaşanan artışlardır. Verilerin 1960 ile 1980’li yıllar arasındaki detaylarına bakıldığında bu dönemdeki modernleşmenin etkisiyle verimlilikte dünyadaki diğer oranların geride kalınmasına rağmen kayda değer artışlar görülmüştür. Tarımsal istihdamın 1965 yılındaki %75’lik payından 1980 yılında %55’e inmesi planlı dönemlerde hedef sektörün tarımdan ziyade sanayiye kaydığını açıkça göstermiştir (Balkanlı, 2006).

Ülkenin stratejisini 1960’lı yıllar itibariyle uygulanan kalkınma planları belirlediğinden, tarım sektörü de kendine verilen hedefler doğrultusunda bu dönemde pazar fiyatı desteği, kredilerde düşük faiz uygulanması, çeşitli yardımlar ve 1973 yılında çıkarılan “Toprak ve Tarım Reformu Kanunu” ile ilerleme göstermeye çalışmıştır (Çoban, 2014, s. 174-175).

3.2.4. 1980-2005 Dönemi

İthal ikameci politikalarla ziyade 1980 yılından sonra daha çok, ihracata dayalı ve fiyatların piyasa koşullarında belirlendiği politikaların izlenmesi öngörülmüştür. Bu döneme ilişkin 1980 yılında alınan dışa açılımı teşvik edici “Ekonomik İstikrar Kararları” ve ihracatı teşvik etmek amacıyla kurulan “Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu” ile “Kaynak Kullanımı Destekleme Fonu” etkili araçlar olmuştur. Dış ticarete 1987 yılına gelindiğinde belirgin

değişiklikler yaşanmış ve 7 yıl öncesine göre ihracat üç kattan daha fazla artış göstermiştir. Tarım sektöründeki gelir artışı, 1990 yılında GSMH artış oranına katkı sağlasa da 1991 yılında yaşanan Körfez Krizi nedeniyle petrolde yaşanan fiyat artışı, dış ticaret açığını büyütmüş ve diğer ekonomik daralmaların da etkisiyle 1993 yılında en üst seviyeye ulaşan cari açık tarım sektörüne ilişkin desteklerin büyük oranda azaltıldığı 5 Nisan 1994 Kararları'nın alınmasına etki etmiştir. Tarımda korumacılığın 1990'lardan başlayarak azaltılması ve ithalattaki gümrük vergilerinin indirilmesi, özellikle de 1994'te Dünya Ticaret Örgütü vasıtasıyla uluslararası gündeme taşınması, birçok kararın alınmasına sebep olmuş ve ithal ürünlerin fiyatlarının düşmesiyle ithal ürünlerde cazibeyi artırmıştır. Bu dönem içerisinde 1996 yılında Gümrük Birliği Anlaşması Yürürlüğe girmiştir (Çoban, 2014). Ayrıca, 2000-2001 yıllarında yaşanan ekonomik krizler, "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı", "Acil Eylem Planı", IMF anlaşmaları ve kur politikaları dönemin önemli gelişmeleri olarak kaydedilmiştir. "Doğrudan Gelir Desteği Sistemi"ne 1999 yılında geçen tarım sektörü bu gelişmeler doğrultusunda 2000 ile 2005 yılları arasında genelde bir yıl pozitif bir yıl negatif olmak üzere çok dalgalı bir büyüme hızı sergilemiştir (Çoban, 2014).

Tarım sektörü 1980 yılında GSMH'nin %22,3'ünü karşılarken, 1990 yılında %16,5; 2000 yılında ise 13,5'ini karşılamıştır. Tarımsal ihracat toplam ihracatın 1980 yılında %57,5'ini oluştururken, sektörde yaşanan olumsuz büyüme seyri nedeniyle 10 yıl sonra büyük bir düşüş ile %18,11; 2003 yılında ise %5,4'ünü oluşturmuştur. Tarım sektörüne yapılan yatırımlarda da zaman içerisinde düşüşler yaşanmıştır. Tarıma yapılan yatırımlar 1963 yılında toplam yatırımların %12,3'ü iken, 1980 yılında bu pay %7,6'ya, 10 yıl sonra %5,4'e, 2000 yılında ise %4,7'ye kadar düşmüştür. Ancak bu dönemlerde tarımda makineleşmede belirgin artışlar görülmüş olup, traktör ve diğer araçların yanı sıra gübrelenen arazilerde de olumlu veriler kayda geçmiştir. Ülke politikalarında 1980'li yıllardan sonra meydana gelen gelişmeler iktisat politikalarına da yansdığından, devlet tarafından uygulanan teşvik ve desteklerde azalmalar meydana gelmiştir (Balkanlı, 2006).

Türkiye'nin tarım politikalarında 2000'li yıllardan sonra nitelik ve nicelik bakımından değişiklikler yapılarak, daha uzun vadeli ve daha kapsamlı çözümlerin geliştirildiği politikalar amaçlanmıştır. Doğrudan ve dolaylı gelir desteği, fark ödemesi, telafi edici ödemeler, kırsal kalkınma ve hayvancılık destekleri, tarım sigortası ödemeleri, pazar fiyatı desteği, "Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma Programı" destekleri gibi yeni enstrümanlar destekleme sistemine dahil edilmiştir (Arslan ve Solak, 2019).

3.2.5. 2006 ve sonrası

Bu dönem, 2006 yılında gelişmiş ülkelerde yaşanan finansal hareketlilik ve beraberinde talebe bağlı olarak getirdiği yüksek fiyat artışları nedeniyle, Türkiye’de ekonominin olumsuz yönde etkilenmesiyle başlamış ve sonraki yıl uluslararası piyasalardaki sorunların devam etmesinin yanı sıra, yüksek sıcaklığın oluşturduğu kuraklık ile de negatif yönde devam etmiştir. ABD merkezli konut piyasalarında yaşanan krizin tüm dünyaya yayılarak 2009 yılında küresel bir kriz oluşturması, 2001 krizinde deneyim kazanan ülkemiz finans sektörünün güçlü durmasına rağmen reel sektörü çok derinden etkilemiş ve krizin yaralarını sarmak adına 2010-2012 ile 2012-2014 Orta Vadeli Program’lar hazırlanmıştır. Tarım sektörü 2006-2012 yılları arası, 2007 yılındaki kuraklık nedeniyle %6,7’lik negatif büyüme hızı hariç, her yıl pozitif büyüme sergilemiş olup, bu dönemde yıllık ortalama büyüme hızı %2,08 olmuştur. Sektör 2012 yılında GSYİH içinde %7,9’luk bir pay almıştır (Çoban, 2014).

Artan maliyetler, verilen desteklerin yetersizliği, desteklerin yerinde kullanılamaması ve miras yoluyla bölünen arazilerin verimli işletilememesi sonucu arazilerin terkedilmesi, tarım alanlarının 2002-2017 yıllarında azalmasına sebep olmuştur. Aynı dönemde verimliliğin genel anlamda düşük olması ithalat miktarında artmaya sebep olmuş ve çiftçilerin dış rekabet şartlarını etkilemiştir (Arslan ve Solak, 2019, s. 803).

3.3. Kalkınma Planları ve Tarım Sektöründeki Gelişmeler

Ülkemizde günümüze kadar 11 adet Kalkınma Planı hazırlanmıştır.

- On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)
- Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)
- Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)
- Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)
- Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)
- Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)
- Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)
- Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)
- Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)
- İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)
- Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2020)

Kalkınma planlarında genel hususlar yanı sıra tarım ile ilgili bölümler hakkında bilgiler verilmiştir. Sanayi sektörüne daha fazla önem verilmesi ve plan dönemi iç-dış ekonomik gelişmelere ayak uydurulması amacıyla ilk kalkınma planı döneminden sona doğru gelindikçe tarıma ayrılan bölümlerde azalma görülmektedir.

3.3.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Türkiye’de 1960 yılında 15.305.000 hektar (ha) alanı ekili, 7.922.000 ha alanı nadas olmak üzere toplamda 23.227.000 ha’lık alan, ülkenin %29,9’una denk gelen ekili topraklarını oluşturmaktaydı. Aynı yıl hektar başına hububat veriminin 1.175 kg/ha olması, tarımda artık esaslı bir değişimin uygulanmasını gerektiriyordu. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda tarım politikalarında ana hedef olarak; enflasyonist ortam oluşturmadan tarımsal üretimi ve ihracatı artırarak %7’lik büyüme hızının sürdürülebilirliğini sağlama, sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu hammadde talebini karşılama, beslenme düzeyini geliştirme, istihdam, şehirlere göç, tüketim konularını düzenleme, arazi kullanımında uzun vadeli denge sağlama hususları amaçlanmıştır. Arazilerden daha iyi faydalanma ve üretim dağılımının planlanması ile ileriki yıllar için sürdürülebilir bir gelişme hızına hazırlık yapılmasına yönelik en önemli ürünler içerisinde yer alan buğday, arpa, mısır, elma, portakal, üzüm, sebzeler, fındık, tütün, pamuk gibi ürünlerin yanı sıra hayvancılık, balıkçılık ve orman ürünlerinde de önemli derecede üretim hedefleri belirlenmiştir. Kalkınma dönemi boyunca yatırımların %45,3’ü yeni inşaatlar ve mevcut sulama şebekelerinin iyileştirilmesini içeren sulama alanı, %15’i traktör alet ve donatım, %8,1’i ormancılık, %6,1’i barındırma, mera, drenaj ve kurutma harcamalarını içeren arazi iyileştirmeleri, %4,2’si hayvancılık harcamaları, %2,6’sı balıkçılık ile ilgili harcamalar, diğer kalan kısım ise tarımsal yayım, araştırma, toprak koruma, tarımsal koruma, meteoroloji tesis ve araçları vb. alanlar için planlanmıştır. Görüldüğü üzere yapılan yatırımların yarıya yakın bir kısmı sulamaya ayrılmış olup, sulamanın tarımsal hedeflere ulaşmada ne kadar kritik bir alan olduğu üzerine durulmuştur. Ayrıca bu kalkınma planında, tarım kredisi, pazarlama, tarımsal yayım, eğitim ve araştırmaları artırıcı ve geliştirici tarım hizmetlerinin ıslahı, tarım politikalarının uygulanabilmesi için gerekli tarımsal verilerin toplanması, sınıflandırılması ve devletin sektör için yapacağı hizmetlere ilişkin düzenli yapılandırılmasını içeren idari teşkilatlanma, kooperatifçiliğin desteklenmesi ve üretici birliklerini içeren çiftçinin teşkilatlandırılması, mülkiyet dağılımı, ortaklık ve kira şartlarının düzenlenmesi ve fiyatların stabilizasyonunu içeren üretim artışını destekleyici tedbirlere ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 1963).

3.3.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

İkinci Kalkınma Planı'nda tarım sektörüne yönelik olarak ana hatlarıyla; alışılmış tarım uygulamaları yerine ileri teknoloji ve yeniliklerin kullanılması, sektördeki fazla işgücünün daha verimli olabilmesi açısından tarım harici faaliyetlere yönlendirilmesi, tarım işçilerinin hayat standartlarındaki değişimlerin önlenebilmesi ve daha doğru tahminlerle gerçekleşecek güvenilir planlar hazırlanabilmesi için, üretimin hava koşullarına olan bağlılığının azaltılması hedeflenmiştir. Böylece tarıma dayalı bir yapıdan sanayi odaklı bir yapıya geçişin de habercisi olan bu planlama döneminde, refah seviyesinin artırılmasına azami önem verilmiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı kapsayan 1963-1967 yılları içerisindeki gelişim incelendiğinde ilk yıl %7,6'lık bir büyüme, ardındaki yıl duraklama, 1965'te %3 oranında gerileme ve 1966'da %8,6'lık ilerleme ile 4 yılın ortalaması olarak %3,1 gelişme izlenmiştir. Tüm planlanan yatırımların ilk 3 yıllık dönemindekilerin tam gerçekleşmemesine bağlı %5,6'lık kısmı ile yatırım için ayrılan hedefe erişilememesine bağlı %11,5'lik kısmı hariç tutulduğunda, 1966 ve 1967'deki yatırımların da hesaba katıldığı ilk dönemdeki tarım için öngörülen yatırımların %83'ü gerçekleşmiş görülmektedir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda gıda ihtiyacının iç üretimle karşılanabilmesi için, tarımsal katma değer plan süresi sonunda %23'e çıkarılması hedeflenmiş olup, verimliliğin teknoloji ile artırılacağı belirtilmiştir. Sulama faaliyetleri ilk dönem gibi ikinci dönemde de önemsenmiş ve tarımsal yatırımların yarıya yakın bölümü toprak ve su kaynakları için, %21'lik bir payı traktör ve ekipman yatırımları için, %9,8'lik bir oranı ise ormancılık için ayrılmıştır. İlk dönemde hayvansal ürünlerin toplam üretiminin %31 artış göstermesi planlanmışken, bu hedefin sadece %13'ü gerçekleşebilmiştir. Mera ıslahı için konulan 500 bin hektarlık hedefin ancak 1/10'una erişilebilmiş olup, yem artışında ise hedeflenenin %30'u kadar başarıya ulaşılabilmektedir. Canlı hayvan ihracatı ilk dönemde planlanan rakamların aksine %32,4 oranında gerileme kaydetmişken, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda bu alanda %33,2'lik bir artış öngörülmüştür. Bu öngörülerini belirlerken mevcut kaynakların daha verimli düzenlenmesinden fiyat politikalarına, hastalıkların kontrolünden meraların kullanım hakları ve pazarlama sistemlerine kadar, çeşitli alanlarda politika önlemleri alınmıştır (DPT, 1967).

3.3.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı raporunda ilk iki kalkınma planı dönemlerini kapsayan on yılda %7 ortalama kalkınma hızı hedefinin yakalandığı, tarımda hedeflenen %4'lük gelir artışına yaklaşıldığı hatta %6,5 oranındaki hizmetler sektörünün hedefini aştığı, ancak %12 olarak hedef koyulan sanayi sektörü artışının bu alanda önemli adımlar atılmasına

rağmen yakalanamadığı belirtilmiştir. İlk iki planlı dönem tarımsal üretim artışı verileri incelendiğinde bitkisel üretim ve orman ürünlerindeki planlanan hedefler ile gerçekleşme oranlarının neredeyse birbirine yakın olduğu, ancak hayvancılık ürünleri ile su ürünleri üretim artışlarının planlanan hedeflerden çok uzak olduğu görülmüştür. Bu nedenle hayvancılık sektörüne ilişkin köy hayvancılığını geliştirme, süt işletmeciliği ve besi projelerinin hayata geçmesi öngörülmüş, su ürünlerine yönelik ise balıkçı kooperatifçiliği ve açık deniz balıkçılığına azami önemin verilmesi üçüncü dönemde gündeme gelmiştir. Milli gelirin %28'inin, toplam işgücünün %65'ini oluşturduğu tarımda çalışan nüfus tarafından karşılandığı ve sadece %11'lik sanayi sektörü işgücünün ise milli gelirin %23'ünü karşıladığı göz önüne alındığında, sanayinin gelişimine çok daha fazla önem verilmesi gerektiği düşünülmüş olup, daha önceki planlardaki stratejilerden ayrılıp artan nüfusun tarım alanından sanayi alanına kaydırılması planlanmıştır. Bu plan doğrultusunda sanayinin milli gelire katkısı olan %23'lük oranın 1995 yılına kadar iki katı işgücü ile %40'a artırılması, tarım sektörünün %28'lik katkısının ise işgücünü yaklaşık 3 kat azaltarak %10'a düşürülmesi hedeflenmiştir. Bu yeni yapıda genel anlamda tarım sektöründeki gelişme hızının, enflasyona ve ekonomik güçlüklerle sebep olmayacak şekilde kontrol altında tutulması, çiftçinin hayat standartlarının artırılması, artan nüfus taleplerinin karşılanması, ihracat fırsatlarından faydalanılması, teknolojik ilerlemenin sağlanması ve beslenme dengesinin daha iyi seviyelere ulaşması amaçlanmıştır. İkinci planlı dönemdeki bitkisel ürünler, hayvancılık ürünleri, orman ürünleri ve su ürünlerinden oluşan sektör ihracatının %4,3'lük yıllık ortalama artışının üçüncü planlı dönemde %2,8'e ineceği, sadece su ürünlerinin yer almadığı aynı grupta ise, sektörün ilk dönemdeki %1,6'lık ortalama ithalat artışının üçüncü planlı dönemde %10,2'ye çıkacağı tahmin edilmiştir. Tarımsal üretimde ise ikinci planlı dönemdeki %3,9'luk orana göre, üçüncü dönemde yılda ortalama %4,5'lük artış hesaplanmıştır. Bu dönemde ayrıca %47,3'ünü özel sektörün karşılayacağı tahmin edilen toplam tarım sektörü yatırımlarının %43,1'i su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesine, %33,8'i tarımsal traktör, makina ve ekipmanlar için ayrılmıştır. Bu hedeflere ulaşmak için uygulanacak ilkeler ve alınacak tedbirler arasında şu maddeler göze çarpmaktadır; ihracatta üretim planlamasının dış talebe uygun olarak yapılması, tarımsal eğitimin revize edilmesi, tarımsal hizmetlerin dağınık düzene sahip köylerde en verimli şekilde kullanılabilmesi için düzenlenmesi, destekleme fiyatlarının ürünlere göre farklılaştırılıp ekim ve hasat zamanından önce belirlenmesi, fiyat ve destekleme alımlarının üretici ve tüketiciyi koruyucu şekilde düzenlenmesi, çiftçilere verilen tarım kredilerinin üretim hedeflerine göre tahsis edilmesi, yatırım ve harcamalarda kısa vadeli sonuç odaklı projelere öncelik verilmesi,

fıyat istikrarı ve örgütlenmeye özen gösterilmesi, verimliliğin artırılması için toprağın en uygun şartlara göre kullanılması (DPT, 1973).

3.3.4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)

Bu kalkınma planında önceki dönem gibi sanayileşmenin hızlı adımlarla ilerlemesine önem verilmiş ve tarımda verimliliğin artırılması ile birçok üründe kendine yeterli hale gelip, ihracatta önemli basamaklara tırmanılması hedeflenmiştir. Belirlenen hedeflere demokratik koşullar çerçevesinde ulaşmak için, kamuda yönetim ve işletme bazında yapıcı düzenlemeler gerçekleştirilmesi, işsizliğe etkin çözümler getirilmesi, girişimciliğin desteklenmesi, kooperatifçiliğin yaygınlaştırılması, kredi ve iç pazarlama sistemlerinin yeniden yapılandırılması, yüksek kalitede ürün yetiştirilmesi, iç tüketimde sağlıklı beslenme değerlerine sahip ürünler ile ihraç ürünlerde potansiyeli olan ürünlerin üretimine öncelik verilmesi, makineleşmenin özendirilmesi amaçlanmıştır. Bir önceki planlı dönemde %6,5 olarak gerçekleşen büyüme oranı ile %6,9'luk GSYİH büyüme oranı, dönem için hedeflenen %7,4'lük büyüme ve %7,6'luk GSYİH büyüme oranlarının altında kalmıştır. Bu durumun sebebi olarak, dönem içinde yaşanan uluslararası petrol krizi ve buna bağlı gelişmeler ile hammadde teminindeki sorunlar nedeniyle sanayi ve tarımda üretimin aksaması, ayrıca gerekli tedbirlerin alınmaması gösterilmiştir. Tarım sektörü ortalama büyüme hızı %3,7 hedefinin altında %3,3 olarak gerçekleşmiş, sanayi sektörü de aynı şekilde %11,4'lük hedefi yakalayamamış ve %9,9 oranıyla kayıtlara geçmiştir. Hizmetler sektörü ise dönem ortalamasında %7,9 büyüme hızı ile %6,8'lik hedefini aşmıştır. Tarımsal üretim verilerine bakıldığında ise; bitkisel üretimin sektör içindeki payının dönem başında %64,4 iken dönem sonunda %57,7'ye gerilediği, aynı karşılaştırma yılları için hayvancılığın %34,1'den %37,9'a, ormancılığın %2,9'dan %3,6'ya, balıkçılığın da %0,6'dan %0,7'ye arttığı görülmektedir. Plan dönemi hedefleri ise, bitkisel üretimde %60,6; hayvancılıkta %35, ormancılıkta %3,6 ve balıkçılıkta %0,8 olarak belirlenmiştir. Bu dönemde tarım sektöründe makineleşmede önemli adımlar atılmış, kimyasal gübre kullanımı 5 yılda 2 kat artmış, sulanabilir alan oranı %22,4'ten %30'lara ulaşmıştır. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda tarım sektörü üretim artışı, yıllık ortalama %4,7 olarak hedeflenmiş olup, her iki dönemde de %4 olarak gerçekleşmiştir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da yine istenilen orana erişilememiş ve %4,5 olan hedef, %4,2 olarak sonuçlanmıştır. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da tarım sektörü üretim artışının yıllık bazda ortalama %5,3 olarak tahmin edilmiştir. Tarımsal üretim bileşenlerinde ise bu hedef bitkisel üretimde %5, hayvancılıkta %5,5; su ürünlerinde %7,7 ve orman ürünlerinde %7,4 olarak belirlenmiştir. Tarım sektörüne yapılacak yatırımlarda %38 oran ile tarımsal traktör,

makina ve ekipman en büyük paya sahiptir. İkinci sırayı %34,4 pay ile su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesi için ayrılan bütçe almakta, ardından diğer tarım ve hayvancılık yatırımları %15,5; ormancılık %10,3 ve su ürünleri %1,8 ile sıralanmaktadır (DPT, 1979).

3.3.5. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemini kapsayan 1978-1983 yılları üretim verileri incelendiğinde tarımda %2,2; bitkisel üretimde %1,6; hayvancılıkta %4,1; sanayide %4,9'luk yıllık artış değişimleri görülmektedir. Veriler içerisinde en büyük gelişmeyi %22,9 ile gübre üretimi ve ikinci olarak da %17,5 ile su ürünleri gösterirken, ormancılıkta %1,9 negatif oran tespit edilmiştir. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda önceki planlı dönemlerde olduğu gibi sanayileşmenin geliştirilmesine öncelik verilmiş ve sanayi sektörünün dönem başındaki GSYİH içindeki %31,9 olan payının dönem sonunda %33,7'ye, hizmetler sektörünün payının %50,4'ten %50,8'e çıkarılması, tarım sektörünün %17,7 olan payının ise azaltılarak %15,5'e düşürülmesi öngörülmüştür. Beşinci planlı dönemde GSMH'de %6,3; tarımda %3,6; sanayide %7,5; hizmetlerde de %6,5 yıllık ortalama artış tahminlere yansımış olup, tarımsal ürün bileşenlerindeki üretim artışı yıllık ortalama bitkisel üretimde %3, hayvancılıkta %4,7; su ürünlerinde %7,7 ve orman ürünlerinde %3,1 olarak planlanmıştır. Tarımsal ürün ihracatında ortalama %9,1'lik yıllık artış, ithalatta %6,1 azalma beklenirken ihracatın %66,2'sinin bitkisel üretimden, %27,4'ünün hayvancılıktan, %3,4'ünün su ürünlerinden ve %3'ünün de ormancılıktan karşılanması hesaplanmıştır. İthalattaki en iddialı azalma bitkisel üretim alanındadır. Bir önceki dönemde %51,6 olan yıllık ortalama artış, beşinci planlı dönemde tam ters yöne çevrilerek %22,5 azalma olarak hedeflenmiştir. Bu durum yine bir dönem önce %20,59 olan tarım sektöründeki yıllık ortalama ithalat artışının, 1989 yılında %6,1'e azalacağı tahmininin en büyük destekçilerinden olacaktır. Belirlenen hedeflere ulaşmak için; kooperatifçiliğin desteklenmesi, tarımsal kredilerin yapılandırılarak miktarının artırılması, sulama yatırımlarına devam edilmesi, su kaynaklarının geliştirilip elverişli olmayan yerlerde yatırımların artırılması, bitkisel ürünlerde yüksek verimli tohumculuğun geliştirilmesi ve çiftçiye erişiminin sağlanması, yaş meyve ve sebze ürünlerinin alt yapı eksikliklerinin tamamlanarak daha sağlam bir pazarlama yapısına kavuşması için devlet tarafından desteklenmesi, hayvancılıkta verimin ve ihracatın artırılması çalışmalarının geliştirilmesi, hastalıklarla mücadele programlarının yürütülmesi, hem iç talebin karşılanmasında hem de ihracatta potansiyel ürün olmaları açısından, beyaz et ve yumurtacılıkta yeterli büyüklükte işletmelerin kurulmasının özendirilmesi, su ürünlerinde kontrol mekanizmasının dikkatlice

uygulanması ve örgütlenmelerin teşvik edilmesi, ağaçlandırmanın artırılması gibi politikalar belirlenmiştir (DPT, 1984).

3.3.6. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, kaynakların ve girdilerin verimli bir şekilde kullanılarak tarımda temel hedef olarak iç talebin karşılanması, ihracatın artırılması ve üretim yöntemlerini geliştirerek, olumsuz hava koşullarından en az şekilde zarar görülmesi esas alınmıştır. Plan döneminde GSMH'nin yıllık ortalama artışının %7, GSYİH'nin %6,8; tarımın %4,1; sanayinin %8,1; hizmetlerin de %6,7 olması öngörülmüştür. Bu hedef doğrultusunda dönem başında %15,8 olan tarım sektörünün GSYİH içindeki payı %13,9'a, hizmetler sektörünün %47,5 olan payı %47,1'e düşecek olup, sanayi sektörünün %36,7'lik payı ise %39'a yükselecektir. Yıllık ortalama tarımsal üretim artışı verilerindeki planlamalara göre bitkisel üretimin anılan dönem için %3,7; hayvancılığın %4,9; ormancılığın %1,9; balıkçılığın da %7,7 artacağı ve dolayısıyla tarım sektörünün %4,2'lik artışı ile toplam üretim içindeki oranının %13,2'den %11,4'e ineceği belirtilmiştir. Sanayi sektörü için aynı planlama, yıllık ortalama %8,4 artış ile toplam üretimdeki payda %46,7'den %49,2'ye yükselme olarak, hizmetlerde ise yıllık ortalama %6,9 artış ile %40,1'lik paydan %39,4'e düşüş olarak yansımıştır. Beşinci plan döneminde %6,7 yıllık ortalama artış verisine sahip tarımsal ihracatın Altıncı plan döneminde, toplam ihracattan %7 pay alarak %4,4'e düşmesi, %10,5 olan yıllık ortalama artışının sanayide, toplam ihracattan aldığı %93'lük pay ile %11,6'ya çıkması öngörülmüştür. Tarım sektörü ihracatı içerisinde bitkisel üretim ihracatına bakıldığında bir önceki dönemdeki %12,8'lik yıllık ortalama artışın Altıncı plan döneminde %2,8'e kadar düştüğü, ormancılık sektörünün %1,4'ten %6,9'a, su ürünleri sektörünün %11,8'den %12'ye, %3,3 negatif değere sahip hayvancılık sektörünün ise artı değere geçerek %6,3'e yükseleceği bilgileri görülecektir. Beşinci plan döneminde %7,1 yıllık ortalama artış verisine sahip tarım sektörü ithalatının ise Altıncı plan döneminde %4,6'ya düşmesi, %9 olan yıllık ortalama artışın sanayide %9,4'e çıkması öngörülmüştür. İstatistiklere yansıyan hedeflere ulaşmada; destekleme fiyatlarının belirlenmesinde iç ve dış ekonomik dengelerin değerlendirmeye alınması, kooperatifçiliğin desteklenmesi, kritik ürünlerin üretimine ilişkin talep edilen kredilere öncelik verilmesi, ürünlerde kalite, ıslah, verim, teknoloji kullanımı, standardizasyon çalışmalarına devam edilmesi, arazi toplulaştırılmasının teşvik edilmesi, sulama projelerinin verimli kullanılabilmesine yönelik revize edilmesi, yeni sulama şebekelerinin kurularak sulanabilir toplam alanın %53,4'ünün sulama faaliyetlerinden yararlandırılması, tohumculukta yurt dışı gelişmelerin takibinin yapılması, çiçekçiliğin ve seracılığın teşvik edilmesi, hayvancılığın

geliştirilmesine yönelik danışma kurullarının kurulması, su ürünlerinde tüketiciye sağlıklı ürün tedariki amacıyla soğuk zincirlerin kurulması, ormancılıkta mevzuatın yeniden düzenlenmesi gibi politikalar benimsenmiştir (DPT, 1989).

3.3.7. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)

Enflasyonun 1980'li yıllarda kontrol altında tutulamaması, yapısal düzenlemelerin hem kamu hem özel sektöre tam uyarlanamaması, kamu açıkları ve imalat yatırımlarının arzulanan düzeye ulaşamaması gibi sorunlar yaşanmasına rağmen ihracat rakamlarında, imalat sanayiinde ve GSMH artış oranlarında olumlu gelişmeler meydana gelmiştir. Ancak sonraki yıllarda kamu açıkları ve bu açıkların oluşturduğu birçok olumsuz etkiler sebebiyle ekonomide yaşanan iç ve dış dengelerin bozulması Ekonomik Önlemler Uygulama Planı'nın 1994 yılında devreye sokulmasına neden olmuş ve kamu harcamalarına kısıtlamalar getirilip vergi gelirlerini artırıcı tedbirler alınmıştır. Uluslararası gelişmelere bakıldığında ise 1992 yılında gerçekleşen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı, 1993 yılında gerçekleşen Uruguay Turu sonrasında kurulan Dünya Ticaret Merkezi, 1995 yılında gerçekleşen Birleşmiş Milletler Sosyal Kalkınma Zirvesi gibi Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemine yakın zamanda yaşanan dünya ticaretini ve ilişkilerini bambaşka bir aşamaya taşıyan gelişmeler, Türkiye'nin de özellikle 1980'lerden sonra önemini hızla artıran Avrupa, NAFTA ve Pasifik bölgeleri ile kuracağı ticari bağların güçlendirilmesi için oluşturulacak politikaları ön plana çıkarmıştır. Altıncı planlı dönemde tarımsal üretim yıllık ortalama %1,7 artış göstermiş ve 1994 yılına göre üretimde bitkisel ürünler %66,7; hayvancılık %25,2; su ürünleri %5,3 ve ormancılık %2,7 pay almıştır. Bu dönemde tarımsal ihracat yıllık ortalama %1,3 artmış, ithalat ise %5 azalmıştır. Tarımın GSYİH içindeki payının %15'lere düşmesine ve diğer sektörlerle göre daha az gelir elde edilmesine rağmen, nüfusun çoğu yine tarım sektöründen kazanç sağlamakta olup, sektör sivil istihdamda %45 gibi baskın bir orana sahiptir. Sektöre ait veriler düzenli bir şekilde işlenmediğinden ve destekleme fiyatları yüksek olduğundan, ihtiyaçtan fazla tarımsal üretim yapıp devletin de bu ürünleri fazladan almasıyla ürün stoku oluşmuştur. Etkin bir üretim planlamasının yapılamaması sonucu meraların tarlaya dönüştürülerek yem bitkilerinin ekim alanlarının daraltılması, hayvancılıkta istenilen düzeye ulaşamamasına sebep olmuştur. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde tarıma ilişkin olarak uygulanacak politikalarda Dünya Ticaret Örgütü'nün ilkelerine uyumluluk gözetilmiştir. Bu dönemki öngörülere göre destekleme politikalarının uygulanması için ayrılan kamu kaynaklarından daha verimli faydalanmak amacıyla devletin fiyatlara olan etkileri azaltılıp doğrudan gelir desteği sistemine geçilecek ve bir önceki dönemde ekim alanlarının bilinçsiz kullanımı nedeniyle ürün arzlarında

karşılaşılan sorunları yeniden yaşamamak için en ihtiyaç duyulan ürünlerin üretilmesi amacıyla üretimde planlamaya gidilecektir. Sulama alanları ve kimyasal gübre kullanımı artırılarak, verimliliğin hedeflenen düzeylere ulaşması sağlanacaktır. Hem üreticilerin iyi gelir elde etmesi hem de tüketicilerin yeterli protein alabilmeleri için hayvancılık sektörüne önem verilecek olup, bu sektörün gelişmesi açısından kültür ırkı ve yerli ırk yetiştirme, ırk ıslahı, hayvanların bakımı, ticareti, yem üretimi ve hastalıkları ile yapılan çalışmalara özen gösterilecektir. Vadeli İşlem Borsaları, Hayvancılık Müsteşarlığı, Su Ürünleri Genel Müdürlüğü, Tarımda Yeniden Yapılanma Kurulu gibi yapıların kurulması bu plan döneminde gündeme gelmiştir. Ayrıca, birçok alanda kanun oluşturulması veya mevcut kanunlarda değişiklik yapılmasını öngören mevzuat düzenlemeleri yapılması kararlaştırılmıştır (DPT, 1995).

3.3.8. Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)

Enflasyonun ülke için en temel sorun olmaya devam ettiği ve kamu açıklarıyla istikrarsız bir büyüme seyri izleyen Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi verilerine bakıldığında, bu dönemi kapsayan 1996-1999 yılları arasında yıllık ortalama artışın GSMH’de %3,1; tarım sektöründe %1,3; sanayi sektöründe %3,5; hizmetler sektöründe %3,3; tarımsal ihracatta %2,9 olarak kayıtlara geçtiği görülecektir. GSYİH içinde tarım 1999 yılında %15, sanayi %23,2 ve hizmetler %61,7 oranında pay almış olup, tarım sektörü sivil istihdamda bir önceki dönem gibi %45,1’lik oranıyla ağırlığını korumuştur. Yedinci planlı dönemde genel itibariyle, tarım alanında hedeflenen seviyeye erişilememiş ve istikrarlı bir gelir artışı sağlanamamıştır. Mevcut durumu daha iyi şartlara taşıyabilmek için destekleme politikalarına Sekizinci planlı dönemde yeni bir araç eklenmiş ve 2000 yılında bir deneme projesi başlatılmıştır. Olumlu sonuçlar alınması halinde 2001 yılında projenin tüm ülkede genişleyerek çiftçilere doğrudan gelir desteği sağlanabilmesi planlanmıştır. Bu dönemde temel anlamda eğitime, örgütlenmeye, ar-ge çalışmalarına, gıda güvenliğine, dengeli beslenmeye, etkin tohumculuğun kullanımının artırılmasına, kaynakların daha aktif kullanımına, pazarlama sistemlerinin yaygınlaştırılmasına, stoklama yapmadan üretimin talebe göre belirlenmesine, üretici gelirlerinde istikrar sağlanmasına azami derecede önem verilmiş ve rekabet edebilir yapıda uluslararası ticaret düzenine uyum sağlayacak politikaların izlenmesi hedef alınmıştır. Ayrıca çiftçilerin, arazilerin, işletmelerin ve coğrafi bilgilerin tutulduğu sistemleri geliştirerek, bu gibi tarımsal verilerin tümünün bir arada bulunduğu Tarım Bilgi Sistemi’nin oluşturulması, Çerçeve Tarım Kanunu ve Üretici Birlikleri Kanunu’nun çıkarılması, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin düzenlenmesi, kırsal kalkınmayı geliştirecek projelerin oluşturulması, kamunun üstlendiği birtakım vazifelerin üretici örgütlerine aktarılması gibi yeni

yapılandırmalar ve düzenlemeler de planlanmıştır. Sekizinci planlı dönemde hayvancılığa ilişkin bir önceki dönem alınan önlemlerin uygulanmasına devam edilecek olup, en son 1984 yılı verilerinin olduğu Genel Hayvan Sayımı yeniden yapılacak ve Hayvan Islahı Komisyonu ile Hayvan Gen Bankası bu dönemde kurulacaktır. Ülkemiz açısından büyük imkanları barındırmasına rağmen ekonomik açıdan çok az katkı sağlayan su ürünleri sektöründe altyapı sorunları çözülmeye çalışılacak ve planlı dönemlerde gündeme gelip bu döneme kadar başlatılamayan açık deniz balıkçılığı faal hale getirilecektir (DPT, 2000).

3.3.9. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)

Sekizinci planlı dönem başında yaşanan 2001 yılındaki ekonomik kriz Türkiye için büyük bir imtihan niteliğinde ortaya çıkmış ve uygulanan başarılı politikalar ile alınan tedbirler sayesinde bu sınav başarılı bir şekilde atlatılmıştır. Bu dönemde GSYİH yıllık ortalama %4,4; toplam sabit sermaye yatırımı da kamunun %2,1 negatif oranına rağmen özel sektörün %5,9'luk pozitif oranı ile %4,1 büyüme göstermiştir. Sektörlerin 2001-2005 dönemi yıllık ortalama büyümelerine bakıldığında, tarımda %1,1; sanayide %5,1 ve hizmetlerde %4,3'lük oranlar görülecektir. Aynı dönem içerisinde istihdamda yıllık ortalama %3,3 azalan tarım sektörü 2005 yılında toplam istihdamdaki payını, 2000 yılındaki %36'dan %29,5'a çekerken, 2001 yılındaki GSYİH içindeki %14,1'lik payını da 2005 yılındaki dönem sonunda %10,3'e çekmiştir. Sanayi sektörü ise payını %23,3'ten %25,4'e, hizmetler sektörü de %62,6'dan %64,4'e çıkarmıştır. AB üyeliği için stratejik düzenlemeleri içeren ve AB mali takvimi hesaba katıldığından 7 yıllık bir süreyi kapsayan Dokuzuncu Kalkınma Planı ekonomik ve sosyal alanda temelde 5 ana başlıkta gelişmeyi öngörmektedir. Kalıcı istikrara sahip bir düzende bilgi ve iletişim teknolojileri ışığında sektörlerin yenilikçi bir yapıda geliştirilip rekabet gücünün artırılması, eğitimin ön planda tutularak işgücü ortamının ve politikalarının iyileştirildiği istihdamın artırılması, sağlık, eğitim, gelir dağılımı, sosyal güvenlik sistemi ve kültürel iyileştirmeleri içeren beşeri gelişmeler ve toplumsal dayanışmanın pekiştirilmesi, yerel şartlara ve fırsatlara göre kurumsal kapasitenin de kullanılarak kırsal kalkınmayı amaçlayan bölgesel gelişmenin sağlanması ve son olarak güvenlik, adalet, insan kaynakları, e-devlet sistemlerinin geliştirilerek kalite ve etkinliğin kamu hizmetlerinde artırılması yönünde belirlenen eksenler söz konusu başlıkları oluşturmaktadır. Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda yıllık ortalama artış GSYİH'de %7, tarımda %3,6; sanayide %7,8; hizmetlerde %7,3; sabit sermaye yatırımlarında %9,1; mal ve hizmet ihracat ve ithalatında %11,2 olarak öngörülmüş olup, 2013 yılındaki dönem sonunda tarımın GSYİH içindeki payının 7,8; sanayinin %27,2; hizmetlerin de %65 olması planlanmıştır. Tarımsal politikalarda AB üyeliğinin gerçekleşmesi halinde üye ülkeler ile

rekabet edebilir bir yapıya sahip olacak düzenlemelere özellikle önem verilmiştir. Bu dönemde su ve toprak kaynaklarının sürdürülebilir bir şekilde verimli kullanımlarının sağlanması, sulama ve toplulaştırma yatırımlarının artırılması, ihracat desteklerinin potansiyel ürün ve markalara verilmesi, tarımda sanayileşmenin teşvik edilmesi, tarımsal veri sistemindeki uygulama farklılıklarının AB’de uygulanan sistemin örnek alınarak giderilmesi, eğitim ve yayımların üretici örgütleri vasıtasıyla yaygınlaştırılmasının sağlanması, üretici örgütlerinin desteklenmesi gibi politikaların uygulanması planlanmıştır (DPT, 2006).

3.3.10. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)

Dokuzuncu planlı dönemi kapsayan 2007-2012 yılları arasında tarım sektörünün yıllık ortalama artışı %2,1; sanayi sektörünün %3,7 ve hizmetler sektörünün ise %4 olarak gerçekleşmiştir. Tarım sektörü, GSYH içinde %7,9; sanayi sektörü %19,3; hizmetler sektörü de %72,7 oranında pay almıştır. Türkiye, uyguladığı reformlar ve güçlü bankacılık sisteminin desteği ile Dokuzuncu planlı dönemin hemen başında başlayan ve 2009 yılında İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra %10,3 oranında dünya ticaret hacminin daralmasıyla ekonomik açıdan en hızlı küçülmenin yaşandığı küresel krizden kendi ekonomisinin de %4,8 daralmasına rağmen başarılı bir şekilde çıkmayı başarmış olup, bu performansı gerek artan sermaye girişlerine gerekse iç talebin hareketlenmesine öncü olmuştur. Başarılı politikalar sayesinde 2010’da %9,2; 2011’de %8,8 oranında büyüyen Türkiye ekonomisi, ülkemizin uluslararası piyasalarda rekabet gücünü artırarak, Dünya Bankası iş yapma kolaylığı endeksinde 2006 yılındaki 84. sıradan 6 yıl sonra 71. sıraya, Dünya Ekonomik Forumu küresel rekabet gücü endeksinde 2007 yılındaki 53. sıradan 5 yıl sonra 43. sıraya, Küresel Finans Merkezleri endeksinde İstanbul’un 2009 yılındaki 72. sıradan 3 yıl sonra 56. sıraya geçmesine olanak sağlamıştır. Ayrıca Dünya Bankası endeksinde 2006 yılında değerlendirme 155 ülke arasında yapılırken 2012’de 183 ülke arasında, Dünya Ekonomik Forumu endeksinde 2007 yılında değerlendirme 131 ülke arasında yapılırken 2012 yılında 144 ülke arasında yapılmıştır. Dokuzuncu planlı dönemde tarımsal alanda önemli gelişmeler sağlansa da, dönem başındaki kuraklık ve gıda sektöründeki küresel olumsuzluklar, tarımsal ürünlerdeki ithalatı artırmıştır. Planlı dönemin başında yaşanan gıda krizi nedeniyle tarım ürünlerindeki yüksek fiyat artışı, bu sektöre olan cazibeyi artırarak yatırımların ilgisini çekmiştir. Toplam istihdamda 2006 yılında %24 payı olan tarım sektörü istihdamı 2012 yılında %24,6’ya çıkmıştır. Doğrudan gelir desteğinin 2009 yılında kaldırılmasına rağmen 2006 yılı ile 2013 yılı karşılaştırıldığında, tarım destekleri ödemelerinde %88’lik bir artış görülecektir. Arazilerde dağılıklığın giderilmesi, örgütlenme, teknolojiye faydalanma ve tarım-sanayi arasındaki bağın geliştirilmesi hususları, Onuncu planlı dönemde

de göz önünde bulundurulması gereken alanlar olarak belirlenmiştir. Kritik alanlarda, birden fazla kurumun koordinasyonu ile yapısal sorunları çözebilmek amacıyla tasarlanan 25 adet “Öncelikli dönüşüm programı” içeren Onuncu planlı dönemde; nitelikli insan, güçlü toplum, yenilikçi üretim, istikrarlı güçlü büyüme, yaşanabilir mekanlar, sürdürülebilir çevre, kalkınma için uluslararası işbirliği öğelerine yer verilmiştir. GSYH’de 2014-2018 döneminde yıllık ortalama %5,5; ihracatta %11,9; ithalatta %9,9; tarımda %3,1 artış beklenmiştir. GSYH’den tarımın 7,2; sanayinin 19,9; hizmetlerin %61,9 pay alması ve tarım sektörünün toplam istihdamdaki payının %21,9’a düşmesi öngörülmüştür. Arazi toplulaştırmasının sağlanmasına yönelik düzenlemelerin yapılması, modern sulama yöntemlerinin teşvik edilerek sulama alanlarının artırılması, tarımsal desteklerin etkinliğinin gözlemlenmesi, ihraç ürünlerine özel destekleme uygulanması, gıda güvenliğinin geliştirilmesi, ürün güvenliği için kontrol ve denetim yapısının kurulması, tarımda ileri teknoloji gelişmelerine önem verilmesi ve sanayi ile entegrasyonun sağlanması gibi hususlar, Onuncu planlı dönemde tarım ve gıda sektörüne yönelik uygulanması planlanan politikalar olmuştur (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013).

3.3.11. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)

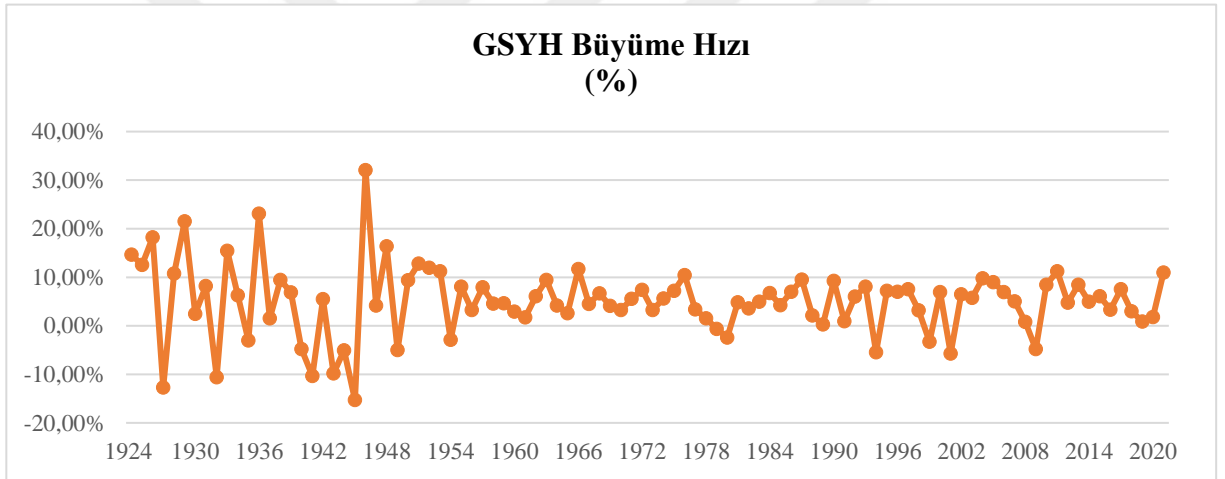
Global ticaret savaşlarının yaşandığı dünya ekonomisi, Onuncu planlı dönem içerisindeki 2014-2018 yılları arasında yıllık ortalama %3,6 artış göstermiş, Türkiye ise bu dönemde %4,9 yıllık ortalama artış yakalamıştır. Hizmetler sektörü %61,5 ile GSYH içindeki en büyük payı almıştır. Hizmetler sektörünü %22,2 ile sanayi sektörü takip ederken tarım sektörünün payı gittikçe azalarak %5,8’de kalmıştır. Tarım sektöründe birçok alanda yapısal çalışmalar yürütülmüş, önemli sorunlardan biri olan arazi toplulaştırmasında 8 milyon hektarlık alanda başarılı sonuç alınmış ve bu konuda planlanan hedefe ulaşılmıştır. Bölgesel gelişme planlarına göre kalkınma ajanslarınca bölgelere destekler verilmiştir. Kırsal kalkınma politikaları kapsamında, köylerin altyapılarını destekleyen projeler ve programlar uygulanmıştır. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçtikten sonra sistemin ilk Kalkınma Planı olan On birinci Kalkınma Planı’nda temel esas, sanayinin liderliğinde verimliliğin ön planda olduğu ihracata dayalı bir ekonomiye sahip olmak için gerekli olan tüm yapısal düzenlemelerin, ülkenin 2023 hedefleri doğrultusunda sürdürülebilir bir şekilde gerçekleşmesidir. Dönemin 2019 ve 2020 yılları denge dönemi, sonrasındaki 3 yıl ise ivme dönemi olarak belirlenmiş olup, plan döneminde GSYH’de %4,3; sanayide %5,7; tarımda %3,1; mal ve hizmet ihracatında %1,1; sabit sermaye yatırımlarında %5,3 oranında yıllık ortalama artış beklenmektedir. Kamunun yapacağı sabit sermaye yatırımlarından, tarım sektörünün %6,1 pay alacağı hesaplanmıştır. Dönem sonunda GSYH’den en büyük payı %60,1

ile hizmetlerin, sonrasında %24,2 ile sanayinin ve %5,4 ile de tarımın alması planlanmıştır. Ayrıca enflasyon ve işsizlik oranlarının tek haneye düşerek, dönem sonunda sırasıyla %5 ve %9,9 olması öngörülmüştür. On birinci Kalkınma Planı'nda tarım sektörüne yönelik toprak araştırmalarından nihai ürüne kadar, tüm süreçlere ilişkin veri toplama, işleme ve izleme sistemi oluşturularak dinamik bir yapının kurulması, verilen desteklerin fayda analizinin yapılması ve faydalı olmayan modellerin sonlandırılmasına karar verilmiştir. Bu dönemde sektöre ilişkin, arazilerin bölünmesi engellenerek toplulaştırma çalışmalarına devam edilmesi, sulamada modern sistemler geliştirilerek projelere kaynak tahsis edilmesi ve yatırımlara öncelik verilmesi, sertifikalı ve elit tohumculuk üretiminin artırılması, e-ticaretin geliştirilmesine yönelik çalışmaların yapılması, soğuk zincir yapısının düzenlenmesi, kooperatiflerin ve üretici birliklerinin ticari faaliyetler içerisindeki etkilerinin artırılması, lisanslı depoculuk, akıllı teknolojiler, markalaşma, gıda güvenliği vb. konularda etkin düzenlemeler yapılması gibi bazı politikalar belirlenmiştir. Ayrıca katma değeri yüksek ürünlerin üretimine, eğer üretiminde sorun yaşıyorsa veya verim azalması varsa, bu sorunların çözümüne yönelik uygulamalara özen gösterilmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

4. TÜRKİYE EKONOMİSİNİN GENEL İKTİSADİ GÖRÜNÜMÜ

4.1. Gayrisafi Yurt İçi Hasıla Büyüme Hızı

Cumhuriyet döneminden itibaren dalgalı bir seyir izleyen Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, 2. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkisiyle 1945 yılında %15,28 oranında daralarak, 1924-2021 dönemi arasında en fazla negatif büyümenin yaşandığı yıl olarak kayıtlara geçmiştir. Şekil 4.1.'de görüldüğü üzere son 40 yılda sadece 4 kez negatif büyüme görülen ülkemizde son 10 yıl ortalama büyüme hızı %5,22'dir. TÜİK tarafından açıklanan verilerde, 2021 yılında harcama yöntemiyle zincirlenmiş hacme göre GSYH, bir önceki yıla kıyasla %11,35 oranında artarak 2 trilyon TL'ye yükselmiş olup, Korona virüs salgını döneminde pozitif büyüme performansı sergilemiştir. Ayrıca 2021 yılı, 1966 yılından itibaren bakıldığında en fazla büyüme yaşanan yıl olmuştur.

Şekil 4. 1. GSYH büyüme hızı, 1924-2021

Kaynak: (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022a), (TÜİK, 2022a)

4.2. Gayrisafi Yurt İçi Hasıla ve Tarım Sektörü Büyüme Oranları

Çizelge 4.1.'de 10 yıllık veri serisinde tarım sektörünün 2016 ve 2021 yılları hariç hacimsel olarak arttığı, ancak GSYH içindeki payının 3 yıl hariç azaldığı görülmektedir. Tarım sektörünün 2011 yılında GSYH içinde %7,5 oranında payı varken 2021 yılında bu oran %5,7'ye yani son 10 yılın en düşük seviyesine düşmüştür. Hacimsel olarak bakıldığında tarımda 2011 yılından 2021 yılına artış oranı %27,16'dır. GSYH'nin aynı yıllar arasındaki hacimsel artış oranı ise %65,60'dır.

Çizelge 4. 1. Gayrisafi Yurt İçi Hasıla ve tarım sektörü büyüme oranları, 2011-2021

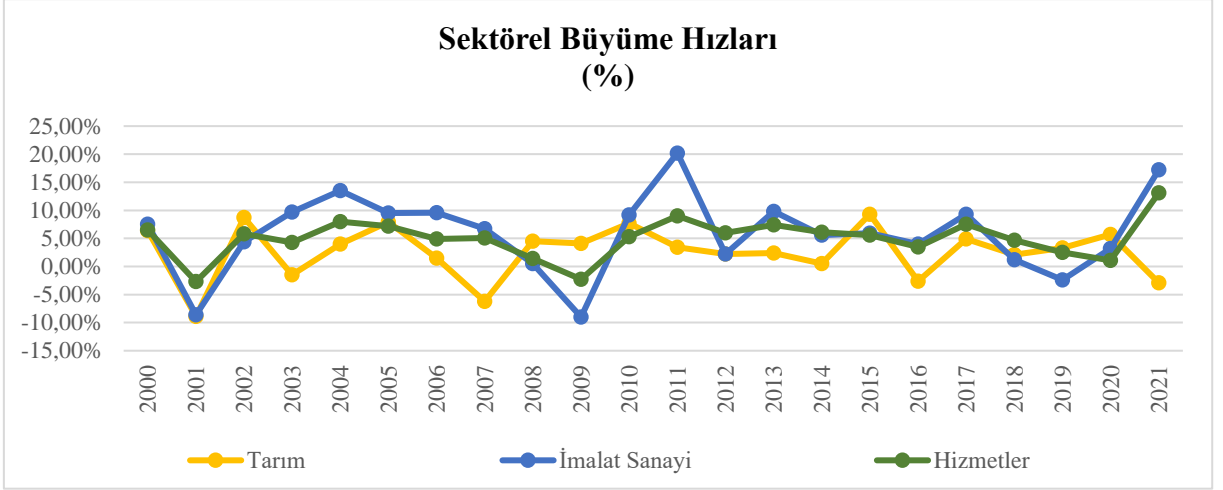
Yıl	GSYH (Milyon TL)	GSYH Büyüme Oranları (%)	Tarım* (Milyon TL)	Tarım Sektörü Büyüme Oranları (%)	Tarımın GSYH içindeki payı (%)
2011	1.213.394	11,2	90.473	3,4	7,5
2012	1.271.497	4,79	92.460	2,2	7,3
2013	1.379.394	8,49	94.649	2,4	6,9
2014	1.447.532	4,94	95.168	0,5	6,6
2015	1.535.607	6,08	103.977	9,3	6,8
2016	1.586.637	3,32	101.281	-2,6	6,4
2017	1.705.666	7,5	106.263	4,9	6,2
2018	1.756.493	2,98	108.521	2,1	6,2
2019	1.770.257	0,78	112.103	3,3	6,3
2020	1.804.600	1,94	118.540	5,7	6,6
2021	2.009.486	11,35	115.052	-2,9	5,7

Kaynak: TÜİK-Gayrisafi yurt içi hasıla, iktisadi faaliyet kollarına (A10) göre zincirlenmiş hacim endeksi ve değişim oranları (2009=100) (TÜİK, 2022a)

*Orman ve Balıkçılık dahil edilmiştir.

4.3. Sektörel Büyüme Hızları

Son 21 yıllık verilerin incelendiği Şekil 4.2.'de tarım sektörünün tüm yıllar içerisinde sadece 5 kez, imalat sanayiinin sadece 3 kez, hizmetler sektörünün ise sadece 2 kez negatif büyüme sergilediği görülmektedir. Tarım sektörü söz konusu yıllar içerisinde en fazla büyümeyi 2015 yılında %9,30 ile gösterirken, 2021 yılını -%2,90 ile kapatmıştır. Hizmetler sektörü en fazla büyümeyi son yıl olan 2021 yılında %13,10 ile gerçekleştirmiştir. İmalat sanayi için 2011 yılı %20,20 ile en fazla büyüme yaşanan yıl olmuştur. Bu yıldan 10 yıl sonrasına kadar tek hanelerde kalan ve sadece 2019 yılında -%2,40 ile negatif değere inen sektör, 2021 yılını %17,20 büyüme oranı ile sonlandırmıştır. Sektörlerin 2000-2021 yılları arası ortalama büyüme hızlarına bakıldığında tarım sektörünün %2,57; imalat sanayi sektörünün %5,87; hizmetler sektörünün ise %5 artış gösterdiği görülmektedir.

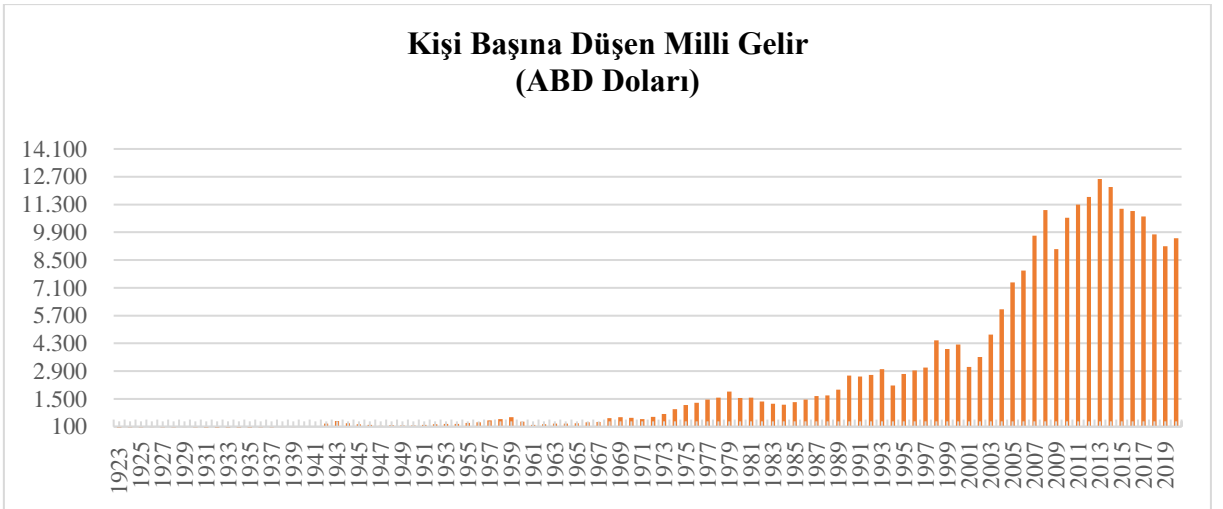

Şekil 4. 2. Sektörel büyüme hızları, 2000-2021

Kaynak: TÜİK (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022)

4.4. Kişi Başına Düşen Milli Gelir

Türkiye'de Kişi Başına Milli Gelir'in 2013 yılında tüm zamanların en yüksek seviyesi olan 12.582 \$'a çıktığı Şekil 4.3.'te görülmekte olup, bu tarihten sonra 2021 yılına kadar her yıl azalmıştır. Korona virüs salgınının boy gösterdiği 2020 yılında 8.600 \$'a gerileyen Kişi Başı Milli Gelir, TÜİK tarafından açıklanan verilere göre 2021 yılında 9.592 \$'a yükselmiştir. Halbuki 2001 yılındaki Kişi Başı Milli Gelir 2007 yılına gelindiğinde 3 katından fazla bir artışa ulaşmıştı. Ancak bu tarihten sonra artış trendi korunamamış ve 2021 yılında ulaşılan rakam halen 2007 yılındaki 9.735 \$'ı yakalayamamıştır.

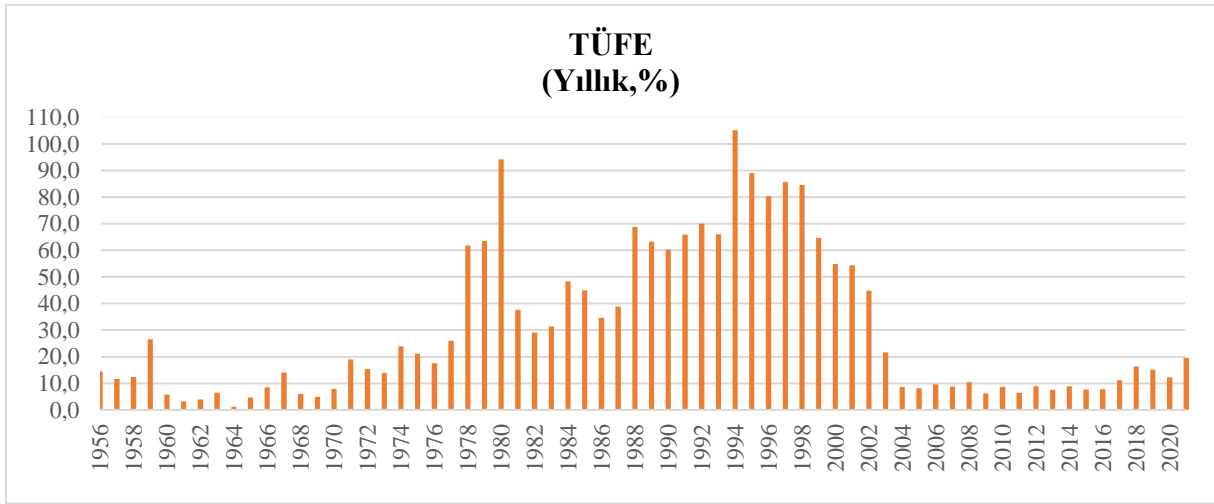

Şekil 4. 3. Kişi başına düşen milli gelir, 1923-2021

Kaynak: (1923-1997) verileri TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2013, (1998-2021) verileri TÜİK yıllık ulusal hesap istatistikleri (TÜİK, 2014), (TÜİK, 2022b)

4.5. Tüketici Fiyat Endeksi

Türkiye'deki enflasyon göstergelerine sahip Şekil 4.4.'te yer alan Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) ve Şekil 4.5.'te yer alan Üretici Fiyat Endeksi (ÜFE) verilerinde 1994 yılının kritik önem taşıdığı görülmektedir. Öyle ki, 1994 yılında Üretici Fiyat Endeksi %120,7 ile, Tüketici Fiyat Endeksi ise %105,2 ile tüm zamanların en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Şekil 4.4.'teki en fazla yoğunluğun yaşandığı 1978-2002 yılları arası TÜFE ortalaması %61,7'dir. Şekil 4.5.'teki var olan verilerin ise en yoğun görüldüğü 1983-2002 yılları arası ÜFE ortalaması da %60,4'tür.

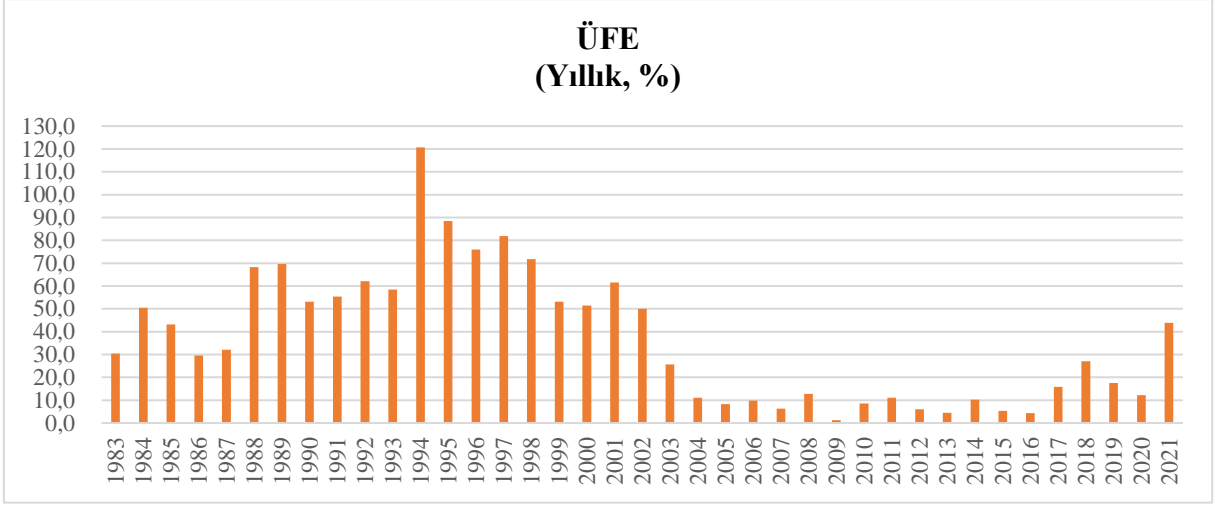

Şekil 4. 4. Tüketici fiyat endeksi, 1956-2021

Kaynak: (OECD, 2022)

4.6. Üretici Fiyat Endeksi

Öte yandan, Korona virüs salgınında hammadde ve emtia kaynaklı lojistik problemlerin yaşanmasıyla maliyetlerin arttığı, bunun da beraberinde küresel enflasyonun yükselmesine neden olduğu değerlendirilmektedir. TÜFE her ne kadar 2009-2016 arasında tek hanelerde kalmayı başarsa da, 2017 yılından sonra çift haneli rakamlardan kurtulamamıştır. TÜFE'de son 5 yıl ortalaması %14,9 iken, ÜFE'nin son 5 yıl ortalaması %23,3'tür. TÜFE'de 2021 yılında %19,6 olarak görülen oran 2004 yılından beri, ÜFE'de 2021 yılında %43,9 olarak görülen oran 2003 yılından beri istatistiklere geçen en yüksek orandır.

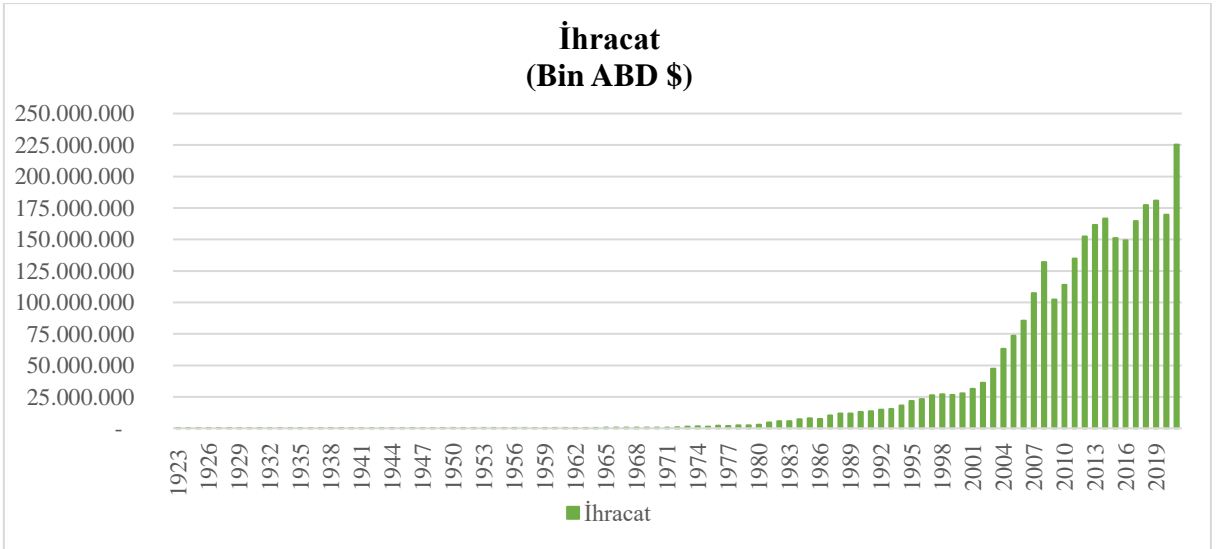

Şekil 4. 5. Üretici fiyat endeksi, 1983-2021

Kaynak: (T.C. Merkez Bankası, [TCMB], 2022a)

4.7. Türkiye İhracatı ve İthalatı

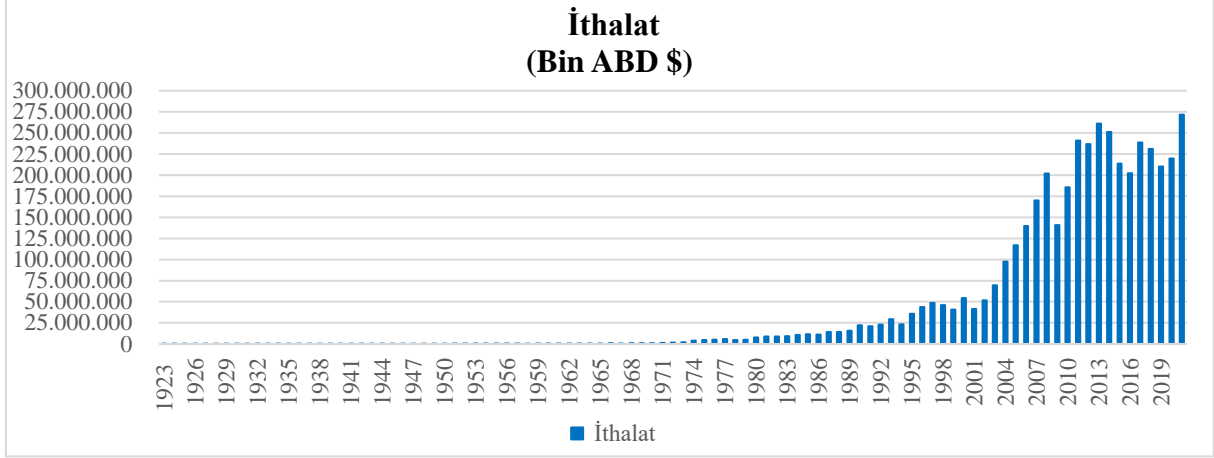
TÜİK tarafından açıklanan 2021 yılı Türkiye dış ticaret verilerine göre; ihracat geçen yıla kıyasla %32,8 artışla 225,2 milyar \$ olurken, ithalat %23,6 artışla 271,4 milyar \$'ı görmüştür. İhracatta ve ithalatta cumhuriyet tarihinin en yüksek rakamlarına 2021 yılında ulaşılmıştır. İhracat Şekil 4.6.'daki rakamlara göre son 10 yılda 3 kez düşüşe geçerken bu süre içerisinde ortalama %5,8 oranında artış göstermiştir.

Şekil 4. 6. Türkiye ihracatı, 1923-2021

Kaynak: TÜİK (1923-2012 yılları arasındaki özel ticaret sistemine göre veriler), TÜİK (2013-2021 yılları arasındaki genel ticaret sistemine göre veriler) (TÜİK, 2022c), (TÜİK, 2022d)

İthalat ise Şekil 4.7.'deki istatistiklere istinaden son 10 yılda 4 kez artış göstermiş olup, yıllık ortalama artışı %1,8 olarak kayıtlara geçmiştir.

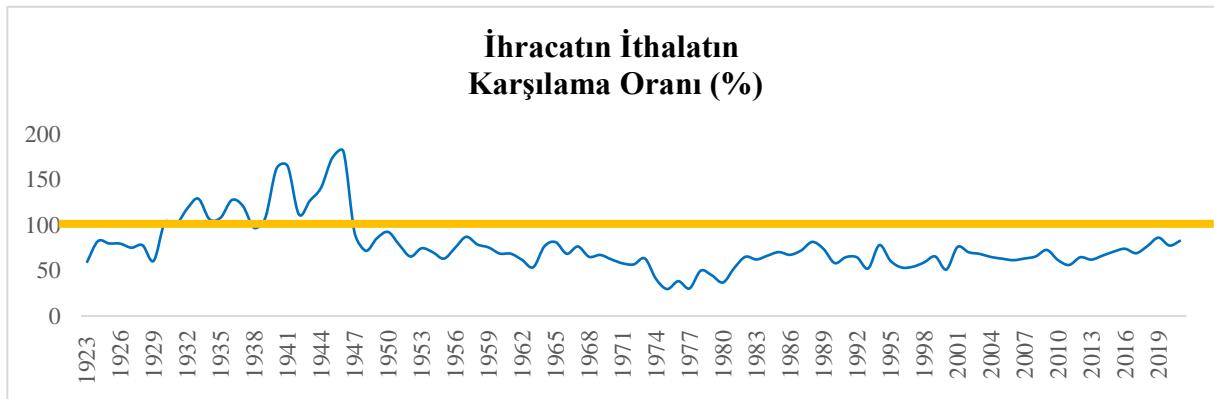

Şekil 4. 7. Türkiye ithalatı, 1923-2021

Kaynak: TÜİK (1923-2012 yılları arasındaki özel ticaret sistemine göre veriler), TÜİK (2013-2021 yılları arasındaki genel ticaret sistemine göre veriler) (TÜİK, 2022c), (TÜİK, 2022d)

4.8. İhracatın İthalatı Karşılama Oranı

Türkiye'de ihracatın ithalatı karşılama oranının 1930-1946 yılları arasında uygulanan ithal ikameci ve yerli üretimi destekleyici ekonomik politikalarla sadece 1938 yılı hariç tüm yıllar %100'ün üzerinde seyrederek ülke ekonomisinde dış ticaret fazlası verilmesine yol açtığı görülmektedir. Şekil 4.8.'de belirtildiği üzere bu pozitif seyir 1946 yılında Türk Lirası'nın ABD Dolar'ı karşısında %53 oranında devalüe edilmesi ile bozulmuş ve bu dönemden sona bir daha dış ticaret fazlasının verildiği bir dönem olmamıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı 2021 yılına gelindiğinde %82,99'a yükselmiştir. Bu oran 2019 yılındaki %85,97'den sonra 1957'den itibaren erişilen en yüksek ikinci orandır.

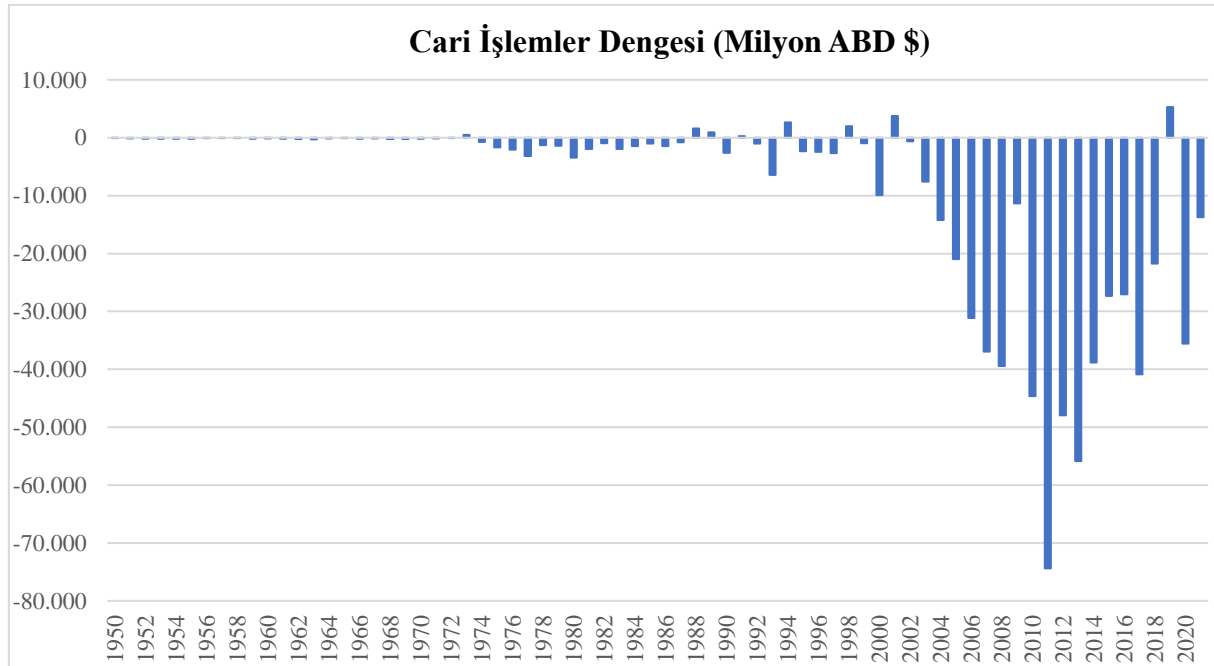
Şekil 4. 8. İhracatın ithalatı karşılama oranı, 1923-2021

Kaynak: TÜİK (1923-2012 yılları arasındaki özel ticaret sistemine göre veriler), TÜİK (2013-2021 yılları arasındaki genel ticaret sistemine göre veriler) (TÜİK, 2022c), (TÜİK, 2022d)

4.9. Cari İşlemler Dengesi

Ülkemizde 2019 yılında ithalatın %9 daralmasının Cari İşlemler Dengesi'ne pozitif bir katkı sağlayarak 5,3 milyar \$ değerinde cari fazla verdiği görülmektedir. Öte yandan, Şekil 4.9.'deki TCMB tarafından açıklanan verilere göre 2020 yılında 35,5 milyar dolar olan cari açık, 2021 yılında 13,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Cari işlemler dengesinde 2003 yılına kadar daha normal bir seyir gözlenirken, 2003 yılından sonra hareketli seyirler gözlemlenmiştir. Bugüne kadar en fazla cari açık ise 2011 yılında 74,4 milyar ABD \$'ı ile yaşanmış olup, bu tarihten günümüze kadar geçen 10 yılda 3 kez artmıştır.

Şekil 4. 9. Cari işlemler dengesi, 1950-2021

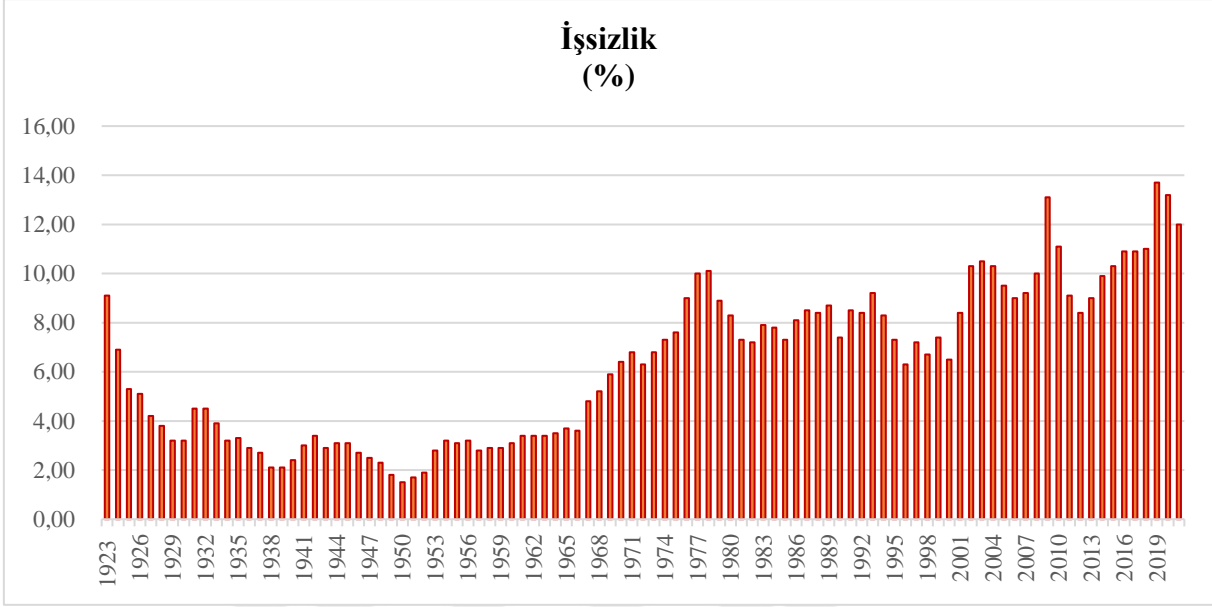
Kaynak: (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022b), (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022c), (TCMB, 2022b)

4.10. İşsizlik Oranı

Şekil 4.10'daki verilerden yola çıkarak elde edilen bilgilere göre Türkiye'deki işsizlik oranı 1923-2001 yılları arasında %5,2 ortalama ile seyrederken 2002-2021 yılları arasında 2 katını aşarak ortalama %10,6'ya ulaşmıştır. Bununla birlikte, TÜİK tarafından açıklanan 2021 yılı verilerine göre, işsizlik oranının geçen yıla kıyasla 1,2 puan azalarak %12 seviyesinde gerçekleştiği görülmektedir.

Cumhuriyet tarihinin en yüksek işsizlik oranı 2019 yılında %13,70 ile yaşanmış, sonraki yıl olan 2020 yılı %13,20 ile en fazla işsizliğin yaşandığı ikinci yıl olarak kayıtlarda yerini

almıştır. İşsizlik oranının son 2 yılda düşüşe geçmesine rağmen genel anlamda pandemi döneminde yaşanan aksaklıklar nedeniyle yükseldiği değerlendirilebilir.

Şekil 4. 10. İşsizlik oranı, 1923-2021

Kaynak: (1923-2005) verileri T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, (2005-2021) verileri T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (Kafkas, 2014, s. 70), (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022d, s. 21)

4.11. Tarımsal İstihdam

Çizelge 4.2.'de ülkemizdeki tarımsal istihdamın yıllar arası gelişimi hakkında veriler belirtilmiş olup, 2021 yılında 15 ve daha yukarı yaştaki 64 milyon 94 bin kişiden istihdam edilen 29 milyon 815 bin kişinin sadece 4 milyon 734 bin kişinin tarım sektöründe yer aldığı görülmektedir.

Tarımın toplam istihdamdaki payı 2005 yılında %23,9'lardan 2021 yılına kadar geçen sürede sadece 2 kez artış göstererek en düşük seviyesi olan %15,9'a yine 2021 yılında düşmüştür. Toplam istihdamın 10 yıllık seyrine bakıldığında 2011 yılından 2021 yılına %28,3 oranında artış yaşandığı ancak tarımsal istihdamda aynı zaman aralığında %6,5 azalma yaşandığı görülmektedir. Tarımsal istihdam en fazla 2009 yılında %7,4 oranında artmış olup, kişi sayısı olarak en fazla 2017 yılında 5 milyon 247 bine kadar çıkabilmiştir.

Çizelge 4. 2. Tarımsal istihdam, 2005-2021

Yıllar	15 ve daha yukarı yaştaki nüfus	Toplam İstihdam	Tarımsal İstihdam	Tarımsal İstihdam	Tarımsal İstihdam Değişimi
	(bin kişi)	(bin kişi)	(bin kişi)	(%)	(%)
2005	48.700	19.409	4.637	23,9	-
2006	49.620	19.936	4.365	21,9	-8,4
2007	50.509	19.745	4.015	20,3	-7,3
2008	51.252	20.236	4.347	21,5	5,9
2009	52.203	20.955	4.844	23,1	7,4
2010	53.337	22.067	4.980	22,6	-2,2
2011	54.362	23.232	5.064	21,8	-3,5
2012	55.315	24.158	5.032	20,8	-4,6
2013	56.394	24.472	4.777	19,5	-6,3
2014	57.326	25.703	4.957	19,3	-1,0
2015	58.214	26.610	5.119	19,2	-0,5
2016	59.068	26.995	5.054	18,7	-2,6
2017	60.222	28.452	5.247	18,4	-1,6
2018	60.895	28.238	4.979	17,6	-4,3
2019	61.839	28.131	4.901	17,4	-1,1
2020	63.038	26.823	4.480	16,7	-4,0
2021	64.094	29.815	4.734	15,9	-4,8

Kaynak: (TÜİK, 2022e)

5. TÜRKİYE TARIMI GENEL GÖRÜNÜMÜ

Tarım sektörü Türkiye için her zaman ekonominin temel öğelerinden biri olmuştur. Gıda ve tekstil sektörü başta olmak üzere imalat sanayi içerisinde yer alan birçok ürün ile ilişkisi olan bu sektördeki üretim, söz konusu ürünler üzerinde belirleyici faktör konumundadır. Ancak stratejik bir sektör olmasına rağmen Türkiye tarımında yapısal sorunlar yaşanmaktadır. Nüfus artışından dolayı şehirleşmenin artarak tarım arazilerinin azalması, çiftçilerin arazilerini terk edip şehirlere göç etmesi, yeterli üretim yapılamaması sebebi ile tarım ürünlerinin ithalatının artması, gelir dağılımındaki dengesizlik, sürdürülebilir tarımsal destekleme politikalarının doğru bir şekilde uygulanamaması, arazi bölünmelerinin fazlalığı ve sektöre küçük işletmelerin hakim olması gibi hususlar, bu sorunlara örnek olarak gösterilebilir (Çoban, 2014, s. 178).

Bu bölümde Türkiye tarımının genel görünümü hakkında bilgilere yer verilecek olup, bölüm sonunda yapısal sorunların çözülebilmeye yardımcı olmak amacıyla üretilen tarım politikaları çerçevesinde, en etkili faktörlerden biri olan destekleme miktarlarına değinilecektir.

5.1. Tarım ve Orman Alanları

İlk olarak tarım ve orman alanlarına ait verilerin değerlendirildiği Çizelge 5.1.'e göre Türkiye'de 2020 yılında 19 milyon 572 bin hektarı işlenen tarım alanı, 3 milyon 564 bin hektarı uzun ömürlü bitkilerin alanı olmak üzere, 23 milyon 136 bin hektar toplam işlenen tarım alanı ve uzun ömürlü bitki alanının yer aldığı görülmektedir. Bu toplam alanlardan tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin ekilen alanı %67,49; nadas alanı %13,71; sebze bahçeleri alanı %3,36; süs bitkileri alanı %0,02; diğer meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı %9,83; zeytin ağaçlarının kapladığı alan %3,83; bağ alanı %1,73'lük bir paya sahiptir. Çayır ve mera arazisi olan 14 milyon 617 bin hektarlık alan da eklendiğinde, ülkemizde toplamda 37 milyon 753 bin hektarlık tarım alanı mevcut olup, ayrıca 22 milyon 740 bin hektarlık orman alanı bulunmaktadır.

Verilerin farklı yıllardaki değerlerine baktığımızda, 1990 yılında toplam işlenen tarım alanının 2000 yılında %4,26; 2000 yılından 2010 yılına %10,03; 2010 yılından 2020 yılına %8,47; 1990 yılından 2020 yılına ise %21,16 oranında azaldığı görülmektedir.

Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin ekilen alanının 1990 yılından 2000 yılına %4,39; 2000 yılından 2010 yılına %9,45; 2010 yılından 2020 yılına %4,39; 1990 yılından 2020 yılına ise %17,24 oranında azaldığı, tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin nadas alanlarına bakıldığında 1990 yılından 2000 yılına %9,35; 2000 yılından 2010 yılına %11,95; 2010 yılından 2020 yılına %25,32; 1990 yılından 2020 yılına ise %40,40 oranında azaldığı görülmektedir.

Sebze bahçelerinin alanlarında 1990 yılından 2020 yılına kadar olan otuz yıllık dönem incelendiğinde, bu alanların %22,67 oranında artış gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Diğer meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanlarında ise 1990 yılından 2000 yılına %6,75 oranında azalma yaşanmış olup, 2000 yılından 2020 yılına kadar her yıl sürekli olarak artmıştır. Zeytin ağaçlarının 2020 yılında kapladığı alan 1990'ların başındaki alanlar ile yaklaşık olarak aynıdır.

Tarım arazilerine ilişkin ülkemizde yaşanan en temel sorunlar arasında, önce erozyon sonrasında ise tarımsal arazilere konut yapılması gibi amaç dışı kullanımlar gelmektedir. Amaç dışı kullanımlar tarımsal niteliğe haiz olan arazilerin yapılaşmaya açılmasının ardından kayba ve plansız yerleşim alanlarının oluşmasına sebep olmaktadır (Akci, Demirel ve Becu, 2016, s. 381).

Ülkemizde toprağın yetenek sınıfları göz ardı edilerek sadece kazanç kriteri değerlendirilmesiyle sanayi, altyapı, turizm ve enerji gibi sektörlere alan kullandırıldığı gözlemlenmektedir. Her ne kadar tarımsal arazilerde amaç dışı kullanımların kısa vadede yüksek kazançlar sağlama ihtimali olsa da uygulanan tarım politikaları ve özellikle tarım alanındaki olumsuz fiyat ve destekleme politikaları, tarımsal arazilerin azalmasını hızlandırmaktadır (Yılmaz, 2001, s. 153).

Çizelge 5. 1. Tarım ve orman alanları, 1988-2020

Yıl	Toplam tarım alanı	Toplam işlenen tarım alanı ve uzun ömürlü bitkilerin alanı	Toplam işlenen tarım alanı	Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin alanı				Uzun ömürlü bitkiler					Orman alanı ⁽²⁾
				Ekilen alan	Nadas	Sebze bahçeleri alanı	Süs bitkileri alanı ⁽⁶⁾	Toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı	Diğer meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	Bağ alanı	Zeytin ağaçlarının kapladığı alan	Çayır ve mera arazisi ⁽¹⁾	
1988	41.940	27.763	24.786	18.995	5.179	612	-	2.977	1.531	590	856	14.177	20.199
1989	42.074	27.897	24.880	19.036	5.234	610	-	3.017	1.563	597	857	14.177	20.199
1990	42.033	27.856	24.827	18.868	5.324	635	-	3.029	1.583	580	866	14.177	20.199
1991	40.032	27.654	24.631	18.776	5.203	652	-	3.023	1.560	586	877	12.378	20.199
1992	39.953	27.575	24.563	18.811	5.089	663	-	3.012	1.565	576	871	12.378	20.199
1993	39.913	27.535	24.481	18.940	4.887	654	-	3.054	1.615	567	872	12.378	20.199
1994	40.049	27.671	24.605	18.641	5.255	709	-	3.066	1.618	567	881	12.378	20.199
1995 ⁽³⁾⁽⁴⁾	39.212	26.834	24.314	18.252	5.124	938	-	2.520	1.399	565	556	12.378	20.199
1996	39.364	26.986	24.457	18.469	5.094	894	-	2.529	1.401	560	568	12.378	20.199
1997	39.241	26.863	24.239	18.431	4.917	891	-	2.624	1.422	545	658	12.378	20.199
1998	39.344	26.966	24.362	18.561	4.902	899	-	2.604	1.463	541	600	12.378	20.199
1999	39.179	26.801	24.213	18.260	5.039	914	-	2.588	1.458	535	595	12.378	20.763
2000	38.757	26.379	23.768	18.038	4.826	904	-	2.611	1.476	535	600	12.378	20.763
2001	40.967	26.350	23.740	17.917	4.914	909	-	2.610	1.485	525	600	14.617	20.763

Çizelge 5. 1. Tarım ve orman alanları, 1988-2020 (devamı)

(Bin Hektar)													
Yıl	Toplam tarım alanı	Toplam işlenen ve uzun ömürlü bitkilerin alanı	Toplam işlenen tarım alanı	Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin alanı				Uzun ömürlü bitkiler					
				Ekilen alan	Nadas	Sebze bahçeleri alanı	Süs bitkileri alanı ⁽⁶⁾	Toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı	Diğer meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	Bağ alanı	Zeytin ağaçlarının kapladığı alan	Çayır ve mera arazisi ⁽¹⁾	Orman alanı ⁽²⁾
2002	41.196	26.579	23.905	17.935	5.040	930	-	2.674	1.524	530	620	14.617	20.763
2003	40.644	26.027	23.310	17.408	4.991	911	-	2.717	1.562	530	625	14.617	20.763
2004	41.210	26.593	23.813	17.962	4.956	895	-	2.780	1.616	520	644	14.617	20.763
2005	41.223	26.606	23.775	18.005	4.876	894	-	2.831	1.653	516	662	14.617	21.189
2006	40.493	25.876	22.981	17.440	4.691	850	-	2.895	1.670	514	712	14.617	21.189
2007	39.504	24.887	21.979	16.945	4.219	815	-	2.909	1.671	485	753	14.617	21.189
2008	39.122	24.505	21.555	16.460	4.259	836	-	2.950	1.693	483	774	14.617	21.189
2009	38.912	24.295	21.351	16.217	4.323	811	-	2.943	1.686	479	778	14.617	21.390
2010	39.011	24.394	21.384	16.333	4.249	802	-	3.011	1.749	478	784	14.617	21.537
2011 ⁽⁵⁾	38.231	23.614	20.523	15.692	4.017	810	4	3.091	1.820	473	798	14.617	21.537
2012	38.399	23.782	20.581	15.463	4.286	827	5	3.201	1.925	462	814	14.617	21.678
2013	38.423	23.806	20.574	15.613	4.148	808	5	3.232	1.937	469	826	14.617	21.678
2014	38.558	23.941	20.699	15.782	4.108	804	5	3.243	1.950	467	826	14.617	21.678
2015	38.551	23.934	20.650	15.723	4.114	808	5	3.284	1.985	462	837	14.617	22.343
2016	38.328	23.711	20.382	15.575	3.998	804	5	3.329	2.048	435	846	14.617	22.343
2017	37.964	23.347	19.998	15.498	3.697	798	5	3.348	2.085	417	846	14.617	22.343

Çizelge 5. 1. Tarım ve orman alanları, 1988-2020 (devamı)

(Bin Hektar)													
Yıl	Toplam tarım alanı	Toplam işlenen ve uzun ömürlü bitkilerin alanı	Toplam işlenen tarım alanı	Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin alanı				Uzun ömürlü bitkiler					
				Ekilen alan	Nadas	Sebze bahçeleri alanı	Süs bitkileri alanı ⁽⁶⁾	Toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı	Diğer meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	Bağ alanı	Zeytin ağaçlarının kapladığı alan	Çayır ve mera arazisi ⁽¹⁾	Orman alanı ⁽²⁾
2018	37.797	23.180	19.723	15.421	3.513	784	5	3.457	2.176	417	864	14.617	22.622
2019	37.716	23.099	19.580	15.398	3.387	790	5	3.519	2.235	405	879	14.617	22.740
2020	37.753	23.136	19.572	15.615	3.173	779	5	3.564	2.276	401	887	14.617	22.740

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı (TÜİK, 2021a)

Rakamlar yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.

(1) Bilgiler 1980, 1991 ve 2001 Genel Tarım Sayımı sonuçlarıdır.

(2) %11 ve daha fazla kapalıdaki normal orman alanları ile %10 ve daha az kapalıdaki bozuk orman alanlarını içerir. Bilgiler Orman ve Su İşleri Bakanlığı'ndan alınmıştır.

(3) 1995 yılından itibaren sadece meyve ve zeytin kapalı alanları verilmiş olup, dağılık ağaçların kapladığı alan dahil edilmemiştir.

(4) 1995 yılından itibaren Avrupa Birliği'nin faaliyetlere göre Ürünlerin İstatistik Sınıflamasına (CPA 2002) göre gruplandırılmıştır.

(5) 2011 yılından itibaren birden fazla ekilişler dahil edilmemiştir.

(6) Veriler 2011 yılından itibaren derlenmeye başlanmıştır.

5.1.1. İllere Göre Tarım Alanları

Bölgesel ve il bazlı toplam işlenen tarım alanı ve uzun ömürlü bitkilerin Ek-1'de yer alan 2020 yılı alan verilerine bakıldığında; Kırıkkale, Aksaray, Niğde Nevşehir, Kırşehir, Kayseri, Sivas ve Yozgat illerinden oluşan Orta Anadolu bölgesinin 35 milyon 950 bin 302 dekar ve toplamdan aldığı %15,53'lük pay ile ilk sırada olduğu görülmektedir. İkinci sırayı Ankara, Konya ve Karaman illerinin oluşturduğu Batı Anadolu bölgesi 33 milyon 406 bin 750 dekar ile alırken, üçüncü sırada 28 milyon 969 bin dekar ile Gaziantep, Adıyaman, Kilis, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt illerinin bir araya geldiği Güneydoğu Anadolu bölgesi bulunmaktadır. Batı Anadolu bölgesi toplamdan %14,43 pay alırken Güneydoğu Anadolu bölgesi ise %12,52 pay almaktadır.

İl bazında Konya tüm ülkede toplam işlenen tarım alanı ve uzun ömürlü bitki alanlarının %8,03'ünü karşılayarak, 18 milyon 590 bin 788 dekar ile birinci sırada yer almaktadır. İkinci sırada 11 milyon 524 bin 26 dekar ve toplamdan aldığı %4,98 pay ile Ankara, üçüncü sırada ise 10 milyon 496 bin 678 dekar ve %4,53 pay ile Şanlıurfa gelmektedir.

Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin ekilen alanlarına bakıldığında, Batı Anadolu bölgesinin 25 milyon 411 bin 548 dekar ve toplamdan aldığı %16,27'lik pay ile ilk sırada olduğu görülmektedir. İkinci sırayı Orta Anadolu bölgesi 25 milyon 40 bin 158 dekar ile alırken, üçüncü sırada 20 milyon 408 bin 964 dekar ile Güneydoğu Anadolu bölgesi bulunmaktadır. Orta Anadolu bölgesi toplamdan %16,03 pay alırken Güneydoğu Anadolu bölgesi ise %13,07 pay almaktadır.

İl bazında Konya tüm ülkede toplam ekilen tahıllar ve diğer bitkisel ürün alanlarının %9,43'ünü karşılayarak 14 milyon 732 bin 575 dekar ile birinci sırada yer almaktadır. İkinci sırada 8 milyon 68 bin 326 dekar ve toplamdan aldığı %5,16 pay ile Ankara, üçüncü sırada ise 7 milyon 238 bin 866 dekar ve %4,63 pay ile Şanlıurfa gelmektedir.

Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin nadas alanlarında 9 milyon 86 bin 31 dekarlık alan ile Orta Anadolu bölgesi başı çekerken, 6 milyon 39 bin 170 dekarlık alan ile Batı Anadolu ikinci sırada bulunmaktadır. Orta Anadolu bölgesi tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin toplam nadas alanlarının %28,63'ünü, Batı Anadolu ise %19,03'ünü oluşturmaktadır. Zonguldak, Karabük, Bartın, Kastamonu, Çankırı, Sinop, Samsun, Tokat, Çorum ve Amasya'dan oluşan Batı Karadeniz bölgesi 3 milyon 326 bin 842 dekarlık alan ve %10,48'lük pay ile bu alanda üçüncü en fazla nadas alanına sahip bölge konumundadır.

İl bazında Konya tüm ülkedeki toplam tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin nadas alanlarının %9,67'sini karşılayarak 3 milyon 71 bin 586 dekar ile birinci sırada yer almaktadır. İkinci sırada 2 milyon 841 bin 669 dekar ve toplamdan aldığı %8,95 pay ile Orta Anadolu bölgesinden Sivas, üçüncü sırada ise 2 milyon 759 bin 891 dekar ve %8,69 pay ile Ankara gelmektedir.

Ülkemizdeki toplam 7 milyon 792 bin 463 dekarlık sebze bahçeleri alanlarının %20,98'i 1 milyon 634 bin 888 dekarlık alanı ile Antalya, Isparta, Burdur, Adana, Mersin, Hatay, Kahramanmaraş ve Osmaniye'den oluşan Akdeniz bölgesinde; %16,60'ı ise 1 milyon 294 bin 249 dekarlık alanı ile İzmir, Aydın, Denizli, Muğla, Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya ve Uşak'tan oluşan Ege bölgesinde yer almaktadır. Orta Anadolu 886 bin 71 dekarlık kapladığı alan ve %11,37 payı ile üçüncü sırada gelmektedir.

İllere göre dağılımda Akdeniz bölgesinden Antalya 502 bin 804 dekar ve toplamdan aldığı %6,45'lik pay ile birinci sırada iken, Ankara 419 bin 944 dekar ve %5,38'lik pay ile ikinci, Bursa 385 bin 366 dekar ve %4,94'lük pay ile üçüncü sıradadır.

Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanlarına bakıldığında Ege bölgesi 8 milyon 476 bin 905 dekar ile ilk sırada yer alırken, 6 milyon 154 bin 71 dekar ile Güneydoğu Anadolu bölgesi ikinci, 5 milyon 532 bin 931 dekar ile Akdeniz bölgesi üçüncü sırada yer almaktadır. Ege bölgesi toplamdaki alanların %23,78; Güneydoğu Anadolu bölgesi %17,26; Akdeniz bölgesi %15,52'sini kaplamaktadır.

İllere göre dağılımda ise bölge bazında ilk üç sırada olmamasına rağmen Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin ve Gümüşhane'den oluşan Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan Ordu, 2 milyon 279 bin 31 dekar ve toplamdan aldığı %6,39 pay ile ilk sırada yer almaktadır. Ege bölgesinden Manisa 2 milyon 256 bin 492 dekar ve %6,33 pay ile ikinci, Güneydoğu Anadolu bölgesinden Gaziantep 2 milyon 164 bin 787 dekar ve %6,07 pay ile üçüncü sıradadır.

Ülkemizdeki 54 bin 70 dekarlık süs bitkileri alanlarında Bursa, Eskişehir, Bilecik, Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu ve Yalova'dan oluşan Doğu Marmara bölgesi 20 bin 741 dekarlık alanı ve toplamdan aldığı %38,35'lik pay ile ilk sırada yer almaktadır. Doğu Marmara bölgesini 18 bin 13 dekarlık alan ve %33,31 pay ile Ege bölgesi, Ege bölgesini ise 9 bin 216 dekarlık alan ve %17,04 pay ile Akdeniz bölgesi takip etmektedir.

İzmir süs bitkileri açısından 16 bin 365 dekarlık alanı ile toplam alanların tek başına %30,26'sını karşılarken, Sakarya 11 bin 178 dekar ile %20,67'sini, Antalya ise 5 bin 891 dekar alan ile %10,89'unu karşılamaktadır.

5.2. Tür ve Irklarına Göre Hayvan Sayıları

Tür ve ırklarına göre hayvan sayıları Çizelge 5.2.'de verilmiştir. Çizelgeye göre 2020 yılında ülkemizde toplam 72 milyon 270 bin 597 büyükbaş ve küçükbaş hayvan bulunmaktadır. Kültür, kültür melezi ve yerli ırklardan oluşan sığır ve manda cinsi 18 milyon 157 bin 971 büyükbaş hayvan sayısı toplam hayvanların içerisinde %25'lik bir paya sahip olup, 2019 yılına göre %1,6 artış göstermiştir. Bu grupta bir önceki yıla göre sadece yerli ırk sığırdaki %2,6 azalma görülmüştür. Mandadaki artış 2019 yılına göre %4,5 olarak kayıtlara geçmiştir.

Koyun ve keçiden oluşan küçükbaş hayvanlar ise, 54 milyon 112 bin 626 baş ile toplam hayvanların %74,6'sını karşılamaktadır ve bir önceki yıl olan 2019'a göre %11,6 artış göstermiştir. Küçükbaş grubu içerisinde 2020 yılında Merinos ve yerli ırkı barındıran koyun ile kıl keçisi ve tiftik keçisi ırkını barındıran keçi türleri sayılarının tümü 2019'a göre artmıştır. En fazla artış 2020 yılında %19,1 ile tiftik keçisinde sonrasında da %15,3 ile Merinos ırkı koyunda görülmüştür. Büyükbaş ve küçükbaş dahil olmak üzere toplam hayvan sayıları içerisinde %53,2 ile en fazla paya sahip olan yerli ırk koyun sayısı ise, geçen yıla göre %12,8 artarak 38 milyon 579 bin 748'e ulaşmıştır.

Deve, domuz, at, eşek ve katırı içeren diğer hayvan türlerinin toplam sayısı 225 bin 713 olup, bu grupta en fazla payı %48 oranı ile eşek türü almaktadır. Gruptaki tüm türlerin sayısı 2020 yılında 2019 yılına göre düşerek genel bazda %13,8'lik bir azalma yaşanmıştır. En fazla azalma %31,1 ile domuz sayısında, ardından %21,7 ile deve sayısında görülmüştür.

Çizelge 5. 2. Tür ve ırklarına göre hayvan sayıları, 2019-2020

Hayvan türleri	2019			2020			Değişim (%)
	Sayı (Baş)	Büyükbaş, küçükbaş ve diğer hayvan sayıları içerisindeki pay (%)	Toplam hayvan sayısında pay (%)	Sayı (Baş)	Büyükbaş, küçükbaş ve diğer hayvan sayıları içerisindeki pay (%)	Toplam hayvan sayısında pay (%)	
Toplam	66.615.728			72.496.310			
Büyükbaş	17.872.331	100,0	26,8	18.157.971	100,0	25,0	1,6
Sığır	17.688.139	99,0	26,6	17.965.482	98,9	24,8	1,6
Kültür	8.559.855	48,4	12,8	8.838.498	49,2	12,2	3,3
Kültür melezi	7.554.625	42,7	11,3	7.594.127	42,3	10,5	0,5
Yerli	1.573.659	8,9	2,4	1.532.857	8,5	2,1	-2,6
Manda	184.192	1,0	0,3	192.489	1,1	0,3	4,5
Küçükbaş	48.481.479	100,0	72,8	54.112.626	100,0	74,6	11,6
Koyun	37.276.050	76,9	56,0	42.126.781	77,9	58,1	13,0
Merinos	3.076.583	8,3	4,6	3.547.033	8,4	4,9	15,3
Yerli	34.199.467	91,7	51,3	38.579.748	91,6	53,2	12,8
Keçi	11.205.429	23,1	16,8	11.985.845	22,1	16,5	7,0
Kıl keçisi	10.964.374	97,8	16,5	11.698.825	97,6	16,1	6,7
Tiftik keçisi	241.055	2,2	0,4	287.020	2,4	0,4	19,1
Diğer	261.918	100,0	0,4	225.713	100,0	0,3	-13,8
Deve	1.651	0,6	0,0	1.293	0,6	0,0	-21,7
Domuz	1.436	0,5	0,0	990	0,4	0,0	-31,1
At	102.467	39,1	0,2	90.007	39,9	0,1	-12,2
Eşek	126.912	48,5	0,2	108.304	48,0	0,1	-14,7
Katır	29.452	11,2	0,0	25.119	11,1	0,0	-14,7

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, (TÜİK, 2021a)

Tablodaki rakamlar yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.

5.2.1. Büyükbaş Hayvan Sayıları

Tür ve ırklarına göre Türkiye'deki büyükbaş hayvan sayılarının gösterildiği Çizelge 5.3.'te kültür ırkı sığırların 1991-2020 yılı döneminde 1997 yılındaki %4,46'lık azalma hariç her yıl sayısının artış gösterdiği görülecektir. Bu sayı 2007 yılında bir önceki yıla göre %18,90 oranında ve 523.860 baş artarak dönemin en yüksek artış oranına ulaşmıştır. Son 20 yıl kıyaslamasına bakıldığında da 2000 yılından 2010 yılına %132,44; 2010 yılından 2020 yılına ise %110,57'lik bir artış vardır.

Kültür melezi ırkı sığırlarda durum inişli çıkışlı bir seyir halindedir. En yüksek artış 2017 yılında %13,51 oranında olurken, en fazla düşüş 2002 yılında %5,68 azalma ile ortaya çıkmıştır. Bu ırkta 1990'ların başındaki baş sayısı neredeyse 2010 yılına gelene kadar pek fazla değişikliğe uğramamış ancak 2010 yılından 2020 yılına %61,33 oranında artmıştır.

Yerli sığır ırklarında geçmişten günümüze belirgin düşüşler yaşanmış ve 2004 yılındaki %0,06; 2005 yılındaki %1,92 ve 2012 yılındaki %1,24 gibi zayıf artışlar haricinde 1991-2020 yılları arası baş sayıları sürekli olarak azalmıştır. Ülkemizde 1991 yılında 6 milyon 685 bin 683 baş yerli sığır ırkı mevcutken bu sayı 2020 yılında %77,07 oranında azalarak 1 milyon 532 bin 857'ye inmiştir. Ayrıca, 2000 yılından 2010 yılına %41,55; 2010 yılından 2020 yılına ise %37,80 oranında azalma görülmüştür.

Manda sayılarında da yerli sığır ırkı gibi genel görünüm son 30 yıl baz alınırca düşme eğilimlidir. Her ne kadar son 10 yılda sayı her yıl artış gösterse de, 1991 yılından 2010 yılına kadar manda sayısı 366 bin 150 baştan 84 bin 726 başa %76,86 oranında düşerek, belirgin bir azalma yaşamıştır. Manda sayısı 2010 yılından 2020 yılına %127,19 oranında artmasına rağmen halen 1997'deki rakamına ulaşamamıştır.

Çizelge 5. 3. Tür ve ırklarına göre büyükbaş hayvan sayıları, 1991-2020

Yıl	Sığır - Kültür (baş)	Sığır - Kültür melezi (baş)	Sığır - Yerli (baş)	Manda (baş)
1991	1.253.865	4.033.375	6.685.683	366.150
1992	1.337.410	4.131.507	6.481.990	352.410
1993	1.442.000	4.342.000	6.126.000	316.000
1994	1.512.000	4.543.000	5.846.000	305.000
1995	1.702.000	4.776.000	5.311.000	255.000
1996	1.795.000	4.909.000	5.182.000	235.000
1997	1.715.000	4.690.000	4.780.000	194.000
1998	1.733.000	4.695.000	4.603.000	176.000
1999	1.782.000	4.826.000	4.446.000	165.000
2000	1.806.000	4.738.000	4.217.000	146.000
2001	1.854.000	4.620.000	4.074.000	138.000
2002	1.859.786	4.357.549	3.586.163	121.077
2003	1.940.506	4.284.890	3.562.706	113.356
2004	2.109.393	4.395.090	3.564.863	103.900
2005	2.354.957	4.537.998	3.633.485	104.965
2006	2.771.818	4.694.197	3.405.349	100.516
2007	3.295.678	4.465.350	3.275.725	84.705
2008	3.554.585	4.454.647	2.850.710	86.297
2009	3.723.583	4.406.041	2.594.334	87.207
2010	4.197.890	4.707.188	2.464.722	84.726
2011	4.836.547	5.120.621	2.429.169	97.632
2012	5.679.484	5.776.028	2.459.400	107.435
2013	5.954.333	6.112.437	2.348.487	117.591
2014	6.178.757	6.060.937	1.983.415	122.114
2015	6.385.343	5.733.803	1.874.925	133.766
2016	6.588.527	5.758.336	1.733.292	142.073
2017	7.804.588	6.536.073	1.602.925	161.439
2018	8.419.204	7.030.297	1.593.005	178.397
2019	8.559.855	7.554.625	1.573.659	184.192
2020	8.839.498	7.594.127	1.532.857	192.489

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı (TÜİK, 2021a)

Türkiye büyükbaş hayvancılıkta dışa bağımlı durumdadır ve kırmızı et ithal eden ülke konumundadır. Bunun nedeni yerli ırklardaki verimliliğin düşük olması ve yüksek girdi maliyetleri nedeniyle, üreticilerin sektörden uzaklaşmalarıdır. Verimin düşük olması yanı sıra hayvancılıkla ilgili düzenlemelerin de sürekli değişim göstermesi hayvancılığı hedeflenen seviyeye getirememektedir. Yaşanılan bir diğer sorun üretici ile tüketici arasındadır. Bu alanda fazla aracının varlığı, tüketiciyi ürünü alırken üreticiyi de ürünü pazarlarken zorlamaktadır. Örgütlenme yeterli düzeyde olmadığından fiyat kontrolü sağlanamamaktadır. Hayvancılığa ayrılan destekler de yetersiz olduğundan, üreticiler desteklerden gerektiği kadar yararlanamamaktadır. Ayrıca hayvan hastalıklarında düzenli bakım kontrolleri ve aşuların uygulanması her yıl yaşanan büyük kayıpların önlenmesi bakımından çok önemlidir (Tapkı vd., 2018).

5.2.2. Küçükbaş Hayvan Sayıları

Tür ve ırklarına göre Türkiye'deki küçükbaş hayvan sayıları Çizelge 5.4.'te gösterilmeye çalışılmıştır. Yerli ırk koyunda 1991-2020 yılları arası verilere bakıldığında 2020 yılındaki baş sayısının neredeyse 1992 yılındaki baş sayısına denk olduğu görülmektedir. Yerli ırk genelde 90'lı ve 2000'li yıllarda düşme eğilimi göstermiştir. Baş sayısı 1991'de 39 milyon 590 bin 493 iken 2009 yılında 20 milyon 721 bin 925'e kadar düşmüştür. Bu ırkta sayı 2000 yılından 2010 yılına %20,62 oranında azalırken, 2010 yılından 2020 yılına ise %75,33 artarak 38 milyon 579 bin 748 başa ulaşmıştır.

Merinos ırkı koyunlarda son 30 yıla bakıldığında 1991 ile 2005 yılları arası baş sayısının genelde azalma gösterdiği, ancak özellikle 2016 yılındaki %2,46'lık düşüş hariç olmak üzere 2006 yılından 2020 yılına kadar artış oranlarının hızlı bir ivme ile yükseldiği, 2005-2020 arasında ise %371,45 oranında arttığı görülmektedir. Merinos koyun sayısı 1991 yılında 841.847 iken 2020 yılında 3 milyon 547 bin 33'e ulaşmıştır.

Kıl keçisi ırkı incelendiğinde, 1991 yılından 2009 yılına kadar geçen sürede sadece 2006 yılında %2,37'lik bir artış olmuş, diğer yılların tümünde baş sayısında azalma yaşanmıştır. Kıl keçisinde 1991 yılında 9 milyon 579 bin 256 olan baş sayısı 2009 yılında %47,99 oranında azalarak 4 milyon 981 bin 299'a inmiştir. Ayrıca, 2010 yılı itibariyle de 2020 yılına kadar %90,51 oranında hızlı bir artış görülmüş ve 2020 yılında 11 milyon 698 bin 825 başa ulaşmıştır.

Tiftik keçisi ırkında 1991 yılındaki 1 milyon 184 bin 942 baş sayısı ile 2020 yılındaki 287 bin 20 baş sayısı kıyaslandığında %75,77 oranında azalma meydana geldiği görülmektedir.

En az baş sayısı 1991-2020 yılları arasında 146 bin 986 ile 2009 yılında yaşanmış olup, bu yıla kadar olan keskin düşüşlerden sonra sayı, artma trendine girerek bugünkü rakama ulaşmıştır. Hatta 1999 yılındaki baş sayısı sadece 3 yılda neredeyse yarı yarıya düşerek %46,78 oranında azalma göstermiştir. Tiftik keçisi ırkında 2012 yılından itibaren her yıl artış yaşanmış olmasına rağmen yine de 2001 yılındaki baş sayısı rakamına ulaşamamıştır.

Çizelge 5. 4. Tür ve ırklarına göre küçükbaş hayvan sayıları, 1991-2020

Yıl	Koyun - Yerli (baş)	Koyun - Merinos (baş)	Keçi - Kıl (baş)	Keçi - Tiftik (baş)
1991	39.590.493	841.847	9.579.256	1.184.942
1992	38.575.828	840.110	9.439.600	1.014.340
1993	36.709.000	832.000	9.192.000	941.000
1994	34.823.000	823.000	8.767.000	797.000
1995	32.985.000	806.000	8.397.000	714.000
1996	32.234.000	838.000	8.242.000	709.000
1997	29.376.000	862.000	7.761.000	615.000
1998	28.560.000	875.000	7.523.000	534.000
1999	29.425.000	831.000	7.284.000	490.000
2000	27.719.000	773.000	6.828.000	373.000
2001	26.213.000	759.000	6.676.000	346.000
2002	24.473.826	699.880	6.519.332	260.762
2003	24.689.169	742.370	6.516.088	255.587
2004	24.438.459	762.696	6.379.900	230.037
2005	24.551.972	752.353	6.284.498	232.966
2006	24.801.481	815.431	6.433.744	209.550
2007	24.491.211	971.082	6.095.292	191.066
2008	22.955.941	1.018.650	5.435.393	158.168
2009	20.721.925	1.027.583	4.981.299	146.986
2010	22.003.299	1.086.392	6.140.627	152.606
2011	23.811.036	1.220.529	7.126.862	151.091
2012	25.892.582	1.532.651	8.199.184	158.102
2013	27.485.166	1.799.081	9.059.259	166.289
2014	29.033.981	2.106.263	10.167.125	177.811
2015	29.302.358	2.205.576	10.210.338	205.828
2016	28.832.669	2.151.264	10.137.534	207.765
2017	31.257.408	2.420.228	10.419.027	215.645
2018	32.513.293	2.681.679	10.698.553	223.874
2019	34.199.467	3.076.583	10.964.374	241.055
2020	38.579.748	3.547.033	11.698.825	287.020

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı (TÜİK, 2021a)

5.2.3. Kümes Hayvanları Sayıları

Kümes hayvan sayılarının yer aldığı Çizelge 5.5.'e göre 2020 yılında ülkemizde %98,3'ü tavuk, %1,2'si hindi, %0,1'i ördek ve %0,4'ü kaz olmak üzere 386 milyon 81 bin adet kümes hayvanı bulunmaktadır. Toplam kümes hayvanları sayısı bir önceki yıla göre %10,7 oranında artış göstermiştir. En fazla artış kaz türünde %18,7 ile yaşanmış olup, en az oransal artış 578 bin adet artış ile yumurta tavuğunda görülmüştür.

Çizelge 5. 5. Kümes hayvanları sayıları, 2019-2020

Hayvan türleri	2019		2020		Değişim (%)
	Miktar (Bin adet)	Pay (%)	Miktar (Bin adet)	Pay (%)	
Kümes hayvanları	348.785	100,0	386.081	100,0	10,7
Tavuk	342.567	98,2	379.349	98,3	10,7
Et tavuğu	221.842	64,8	258.046	68,0	16,3
Yumurta tavuğu	120.725	35,2	121.303	32,0	0,5
Hindi	4.541	1,3	4.798	1,2	5,7
Ördek	520	0,1	560	0,1	7,7
Kaz	1.157	0,3	1.374	0,4	18,7

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, (TÜİK, 2021a)

Tablodaki rakamlar yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.

5.3. Hayvansal Ürünler

Hayvansal ürünlerin üretim değerlerinin incelendiği Çizelge 5.6.'da ülkemizde 2020 yılında 1 milyon 785 bin 952 ton kırmızı et üretiminin yapılarak son 20 yıl içerisindeki en yüksek miktara ulaşıldığı bilgisi elde edilmektedir. Üretim 2002-2003-2004 yılları hariç 2001-2020 yılları arasındaki dönemde sürekli artış göstermiştir. Kırmızı et üretimi 2001 yılından 2010 yılına kadar geçen zamanda %12,31 artarken 2010 yılından 2020 yılına ise 2 katından fazla bir artışa erişmiştir.

Süt ürününde 2020 yılında bir önceki yıla göre %2,37 artış ile 23 milyon 503 bin 790 ton üretim yapılmıştır. Üretim 20 yıllık süreçte sadece 3 kez azalmış ve en fazla %11,45 oranı ile 2002 yılında düşmüştür. Bir yıl sonra 2003 yılında ise %26,19 oranında artarak en fazla artış gösterdiği miktara ulaşmıştır. Süt üretiminin 10'ar yıllık durumuna bakıldığında 2001 yılından 2010 yılına %42,63; 2010 yılından 2020 yılına ise %73,54 oranında artış yaşandığı görülecektir.

Ülkemizde 2020 yılında 2 milyon 136 bin 263 ton tavuk eti, 19 milyar 788 milyon 63 bin tavuk yumurtası ve 58 bin 212 ton hindi eti üretimi gerçekleştirilmiştir. Tavuk etinde 2001-2020 yılları verilerine bakıldığında 2001 yılından 2010 yılına %134,90; 2010 yılından 2020 yılına geçen 10 yıllık süreçte de %47,93 üretim artışı olmuştur. Üretim 19 yıllık süre içerisinde ikisi 2019 ve 2020 olmak üzere sadece 4 kere azalmış olup, en yüksek artış 2003 yılında %25,31 ile yaşanmıştır.

Hindi eti üretiminde de 2019 yılında %14,23; 2020 yılında %2,39 oranında azalma ile tavuk eti gibi son 2 yılda düşme görülmektedir. Hindi eti üretimi 2001-2020 yılları arası genel açıdan artış gösterse de, 2006 yılında %60,05 oranında keskin bir düşüşe geçmiş ve 2005

yılındaki üretim hacmini ancak 9 yıl sonra geçebilmiştir. En belirgin artışlar 2002 yılında %101 ve 2007 yılında %84,43 ile yaşanmıştır.

Tavuk yumurtasındaki üretim verilerinde 2001-2020 yılları arası sadece 5 kez düşme görülmüştür. Üretim 2001-2010 arası %11,96 artarken sonraki 10 yılda hız kazanarak 2010-2020 yılları arasında %67,12 oranına ulaşmıştır. Özellikle 2010 ve 2014 yılları arasında en keskin artış yaşanarak 4 yılda %44,80'lük oran yakalanmıştır.

Çizelge 5. 6. Hayvansal ürünler, 2001-2020

Yıl	Kırmızı et ⁽¹⁾⁽²⁾ (Ton)	Süt ⁽³⁾ (Ton)	Tavuk eti ⁽⁴⁾ (Ton)	Hindi eti (Ton)	Tavuk yumurtası ⁽⁴⁾ (Bin adet)
2001	783.341	9.495.550	614.745	15.125	10.575.046
2002	778.945	8.408.568	696.187	30.401	11.554.910
2003	755.880	10.611.011	872.419	32.801	12.666.782
2004	736.074	10.679.406	876.774	37.623	11.055.557
2005	737.220	11.107.897	936.697	42.709	12.052.455
2006	754.625	11.952.099	917.659	17.062	11.733.572
2007	796.000	12.329.789	1.068.454	31.467	12.724.959
2008	828.527	12.243.040	1.087.682	35.451	13.190.696
2009	846.939	12.542.186	1.293.315	30.242	13.832.726
2010	879.819	13.543.674	1.444.059	31.965	11.840.396
2011	969.443	15.056.211	1.613.309	36.331	12.954.686
2012	1.067.553	17.401.262	1.723.919	41.931	14.910.774
2013	1.099.081	18.223.713	1.758.363	39.627	16.496.751
2014	1.123.059	18.630.859	1.894.669	48.662	17.145.389
2015	1.187.018	18.654.682	1.909.276	52.722	16.727.510
2016	1.303.648	18.489.161	1.879.018	46.501	18.097.605
2017	1.440.327	20.699.893	2.136.734	52.363	19.281.196
2018	1.661.767	22.120.716	2.156.671	69.536	19.643.711
2019	1.740.616	22.960.379	2.138.451	59.640	19.898.126
2020	1.785.952	23.503.790	2.136.263	58.212	19.788.063

Kaynak: (TÜİK, 2021a)

(1) TÜİK Kırmızı Et Üretim İstatistikleri

(2) Kırmızı et üretim istatistiklerinde 2020 yılında metodoloji değişikliğine gidilmiş ve "Kasaplık Güç Oranı (KGO)" yöntemi kullanılmıştır. 2001-2019 dönemi kırmızı et üretim istatistikleri KGO yöntemine göre revize edilmiştir.

(3) Süt üretim tahminleri 2020 yılına kadar Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından derlenen hayvan sayıları ile Tarım ve Hayvan Sayımlarından elde edilen sağılma oranları ve süt verim katsayıları kullanılarak hesaplanmıştır. 2020 yılı ve sonrası süt üretim verilerinin kaynağı Tarımsal İşletmelerde Hayvansal Üretim Araştırmasıdır.

(4) TÜİK, Kümes Hayvancılığı Üretim İstatistikleri

Çizelge 5.7.'de yer alan bal üretiminde 2020 yıl verileri ülkemizde bir önceki yıla nazaran %4,80'lik düşüş ile 104 bin 77 ton üretimin gerçekleştirildiğini ve bu rakamın son 5 yılın en düşük üretim hacmi olduğunu göstermektedir. Bal üretimi seyrine bakıldığında 2001

yılından 2010 yılına %34,76; 2010 yılından 2020 yılına ise %28,30 oranında artış olduğu görülmektedir.

Yapağı üretimi 2001 yılından 2010 yılına kadar %4,67 artış gösterirken, 2010 yılından 2020 yılında kadar sadece 2016 yılında %1,74 oranında düşmüş olup, 10 yıllık sürede %86,24'lük bir ivme kazanmıştır. Yapağı üretimi 2020 yılında 79 bin 754 ton ile bir önceki yıla göre %12,99 artmış olup, 2003 yılındaki %21,47'den sonraki en fazla artış gösteren orana ulaşmıştır.

Kıl üretiminde 2001 ile 2010 verileri karşılaştırıldığında, üretim miktarında çok fazla değişim gözükmemektedir. Bu süre zarfında üretimde sadece %2,86 azalma meydana gelmiştir. Ancak 2009 yılına kadar görülen düşüş, 2010 yılı itibariyle yükselme trendine girmiştir. Bu ürün 2009 yılından sonra 4 yılda 2 katından fazla, 2009-2020 arası 3 katından fazla bir hacme ulaşmıştır. Kıl üretiminde 2010-2020 yılları arası sadece 2016 yılında %0,92'lik bir azalma verilere yansımış olup, 2020 yılı üretim miktarı son 20 yılın en yüksek miktarı olan 6.401 tondur.

Çizelge 5. 7. Diğer hayvansal ürünler, 2001-2020

Yıl	Bal ⁽¹⁾ (Ton)	Yaş ipek kozası ⁽¹⁾ (Ton)	Yapağı ⁽²⁾ (Ton)	Kıl ⁽²⁾ (Ton)	Tiftik ⁽²⁾ (Ton)
2001	60.190	47	40.909	2.684	400
2002	74.554	100	38.244	2.589	318
2003	69.540	169	46.456	2.741	333
2004	73.929	143	45.972	2.716	304
2005	82.336	157	46.176	2.654	302
2006	83.842	127	46.776	2.728	274
2007	73.935	125	46.752	2.536	237
2008	81.364	125	44.166	2.238	194
2009	82.003	136	40.270	2.002	174
2010	81.115	126	42.823	2.607	200
2011	94.245	151	46.586	3.062	194
2012	89.162	134	51.180	3.570	200
2013	94.694	121	54.784	4.902	260
2014	103.525	80	58.402	5.460	280
2015	108.128	115	59.196	5.569	325
2016	105.727	103	58.168	5.518	340
2017	114.471	102	63.315	5.797	356
2018	107.920	94	66.428	5.999	371
2019	109.330	90	70.588	6.162	380
2020	104.077	90	79.754	6.401	463

Kaynak: (TÜİK, 2021a)

(1) Tarım ve Orman Bakanlığı verisidir.

(2) Tarım ve Orman Bakanlığı verileri kullanılarak TÜİK tarafından hesaplanmaktadır.

5.4. Tarımsal Alet ve Makinalar

Ülkemizdeki tarımsal alet ve makinaların 2001-2021 yılları arası verilerinin incelendiği Çizelge 5.8.'de, traktör sayısının yıllık ortalama %2,26; biçerdöver sayısının ise %2,41 oranında arttığı görülmektedir. Ülkemizde 2021 yılı verilerine göre 1 milyon 481 bin 461 traktör, 19 bin 274 biçerdöver bulunmaktadır.

Traktör sayısında söz konusu dönem içerisinde yıllar itibariyle herhangi bir azalma gözükmezken, biçerdöver sayısı 2002, 2004 ve 2019 yıllarında sırasıyla %4,26; %1,72 ve %0,44 oranında azalmıştır. Traktör sayısı en fazla 2020 yılında %6,49 oranında artış gösterirken, biçerdöver sayısı da en fazla 2021 yılında bir önceki yıla göre %8,32 oranında artmıştır.

Traktörden sonra miktar olarak en fazla bulunan römork (tarım arabası) 2021 yılında 1 milyon 255 bin 756 olarak kayıtlara geçmiştir. Römork sayısı da traktör sayısı gibi 2003-2021 yılları arasında hiç azalma göstermemiş olup, bu dönem içerisinde ortalama %1,47 oranında artış göstermiştir.

Kulaklı traktör pulluğu 2021 yılında 1 milyon 143 bin 332 adet olarak istatistiklerde yer alırken 2003-2021 yılları arasında ortalama %1,15 ile az miktarda artış seyri göstermiş ve adet bazında en fazla bulunan üçüncü tarımsal alet olarak listede yerini almıştır.

Geleneksel tarım araçlarından en yaygınlarından biri olan karabasan 2003 yılından 2021 yılına kadar %83,58 oranında düşmesine rağmen, 2021 yılı verileri halen ülkemizde 20 bin 577 adet karabasanın kullanıldığını göstermektedir.

Meyve hasat makinasında ve motorlu tırpan sayılarında da 2003-2021 yılları arası belirgin artışlar görülmektedir. Meyve hasat makinası 2003 yılında 122 iken 2010 yılında 12 katından fazla artarak, 1.535'e, 2010 yılından 2021 yılına ise yine 17 katından fazla bir adette artarak 26.589'a ulaşmıştır.

Motorlu tırpan sayısı 2003 yılında 6.134 iken 2021 yılında 150 bin 254'e çıkmıştır. Tarımsal mücadele uçağı sayısında ise yıllar geçtikçe sert düşüşler yaşanmış, 2005 yılında 62 olan uçak sayısı 2010 yılında 20'ye, 2016-2020 yılları arası 5'e kadar azalmıştır.

Çizelge 5. 8. Tarımsal alet ve makina sayısı, 2001-2021

(Adet)								
Yıl	Traktör sayısı	Bıçerdöver sayısı	Römork (Tarım arabası)	Tarımsal mücadele uçağı	Karabasan	Kulaklı traktör pulluğu	Meyve hasat makinası	Motorlu tırpan
2001	948.416	12.053	-	-	-	-	-	-
2002	970.083	11.539	-	-	-	-	-	-
2003	997.620	11.721	966.596	57	125.335	930.943	122	6.134
2004	1.009.065	11.519	986.313	58	110.486	947.416	171	7.942
2005	1.022.365	11.811	995.523	62	103.578	958.228	190	9.974
2006	1.037.383	12.359	1.011.577	60	91.213	983.275	265	14.034
2007	1.056.128	12.775	1.026.389	61	84.304	986.291	320	17.400
2008	1.070.746	13.084	1.036.613	49	77.175	996.013	510	18.785
2009	1.073.538	13.360	1.041.239	33	68.463	1.002.734	647	21.167
2010	1.096.683	13.799	1.061.656	20	58.695	1.014.188	1.535	32.608
2011	1.125.001	14.313	1.074.764	22	51.889	1.025.892	2.522	47.985
2012	1.178.253	14.813	1.098.995	10	49.453	1.041.903	4.119	56.693
2013	1.213.560	15.486	1.109.917	8	45.965	1.045.122	6.565	65.013
2014	1.243.300	15.899	1.121.371	8	40.695	1.046.048	8.117	76.236
2015	1.260.358	15.998	1.126.166	8	37.455	1.050.237	10.556	84.307
2016	1.273.531	16.247	1.137.709	5	34.643	1.057.870	13.243	91.865
2017	1.306.736	17.199	1.165.873	5	31.330	1.071.553	16.220	101.664
2018	1.332.139	17.266	1.184.193	5	27.313	1.079.396	17.831	111.544
2019	1.354.912	17.190	1.200.815	5	24.591	1.087.743	18.731	117.846
2020	1.442.909	17.793	1.218.758	5	22.694	1.100.544	23.473	133.333
2021	1.481.461	19.274	1.255.756	-	20.577	1.143.332	26.589	150.254

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, (TÜİK, 2022f)

5.5. Kuru Baklagiller

Çizelge 5.9.'da görüldüğü üzere 2020 yılında 8 milyon 711 bin 335 dekar alanda 1 milyon 296 bin 867 ton kuru baklagil üretilmiştir. Bakla, bezelye, nohut, fasulye(kuru), kırmızı ve yeşil mercimek, börülce, burçak(dane), buy, mürdümük(culbant) ürünlerinden oluşan kuru baklagillerin 1988 ve 2020 verileri incelendiğinde toplamda ekilen alanların yarıdan fazla azaldığı görülmektedir. Üretimde de 1988 yılındaki 2 milyon 136 bin 30 tonun 2008 yılında 855 bin 354 tona kadar düştüğü, 2020 yılında ise 1 milyon 296 bin 867 tonda kaldığı istatistiklere yansımıştır. Üretimde yaşanan keskin iniş-çıkışlara çeşitli yıllardaki %30,03 ile %32,37 oranındaki azalmalar ve %34,68 ile %28,76 oranındaki artışlar örnek olarak verilebilir. Toplam ekilen alanlardaki en fazla fark 2009 yılında %17,77 oranındaki azalma, en fazla artışlar 2018 yılındaki %12,33 ve 2017 yılındaki %10,52 ile yaşanmıştır.

Türkiye’de 1994 yılında yaşanan ekonomik sıkıntılar sebebiyle, Toprak Mahsulleri Ofisi’nin devlet bütçesinde yük teşkil etmesi gerekçesiyle baklagil alımından vazgeçmesi ve “Nadas Alanlarının Daraltılma Projesi”nin tamamlanması bu yıl itibariyle baklagil ekim alanlarında ve üretimde azalmalara yol açmıştır (Bolat, Ünüvar ve Dellal, 2017, s. 16).

Özellikle 2000 ve 2001 yıllarında meydana gelen krizler nedeniyle dövizin yükselmesi sonucu akaryakıt ve diğer girdi maliyetlerindeki yüksek artışlar bu ürünlerde Türkiye'nin rekabet gücünü dünyadaki rakiplerine karşı azaltmış ve ihracat pazarlarını diğer ülkelere bırakmasına yol açmıştır. Maliyet artışları da gerektiği şekilde sübvansede edilememiştir (Gaytancıoğlu, İnan, Hurma ve Demirkol, 2003, s. 113).

Kuru baklagiller grubunda 2020 yılında toplam ekilen alanların %58,72'sini ve toplam üretimin %48,57'sini tek başına karşılayan nohut, dekada 123 kg verim ile 5 milyon 115 bin 607 dekar alanda ekilerek 630 bin ton üretilmiştir. Nohuttaki ekim alanlarında 1988-2020 yılları arası genelde düşme eğilimi görülse de 2018 yılındaki %30,13'lük oranı ile son yıllarda artış görülmeye başlamıştır.

Üretimde 1990 yılında 860 bin tona çıkan nohut 2014 yılında 450 bin tona kadar düşmüştür. En fazla azalma 1998 yılında %13,19; en fazla artış 2018 yılında %34,04 ile yaşanmıştır. En verimli yıl 2015'te dekar başına 128 kg ile tespit edilmiş olup, verimdeki en fazla artış 2009 yılında %20,32 ile verilere işlenmiştir. Nohut ürününde 1988-2020 yılları arasında ekilen alanlarda ortalama %1,05 azalma, üretimde ortalama %0,12 oranında azalma ve verimde ortalama %0,99 oranında artış görülmüştür.

Kuru fasulyede 2020 yılında dekada 271 kg verim ile 1 milyon 29 bin 857 dekar alanda bir önceki yıla göre %24,23 oranında artış yaşanarak 279 bin 518 ton üretim gerçekleştirilmiştir. Ekim alanlarına bakıldığında 1988 yılındaki alan hacminin 2000 yılında da değişmediği ve bu zamana kadar keskin iniş çıkışların yaşanmadığı görülmektedir. Ancak 2002 yılından sonra 2018 yılına kadar belirgin azalmalar meydana gelmiştir. Kuru fasulyenin 2013 yılında ekim alanlarının 2002 yılındaki miktarından yarıdan fazla azaldığı izlenmektedir.

Kuru fasulyedeki 1988-2020 yılları arası üretim miktarlarına bakıldığında 1990 yılındaki üretim ile 2005 yılındaki üretimin, 1997 yılındaki üretimin de 2015 ve 2016 yıllarındaki üretim ile aynı rakamlarda olduğu görülmektedir. Üretim 2007 yılında en düşük hacmi olan 154 bin 243 tona inmiş ve 2020 yılında en yüksek hacmi olan 279 bin 518 tona ulaşmış olsa da 1988-2020 yılları içerisinde üretimde ortalama %1,38 artış yaşanmıştır. Verimde ise dekar başına 108 kg'dan 271 kg'a kadar değişiklikler görülmüştür. En yüksek verim olan 271 kg, bir önceki yıla göre %7,21 artışın sağlandığı 2020 yılında gerçekleşmiştir. Kuru fasulye ürününün 1988-2020 yılları arasında ekilen alanlarında ortalama %1,46 azalma ve veriminde ortalama %2,84 oranında artış görülmüştür.

Bakla üretimi 2020 yılında 34 bin 884 dekar alanda bir önceki yıla göre %26,01 oranında azalarak 9 bin 135 ton olarak gerçekleştirilmiştir. Baklanın ekilen alanlarına bakıldığında 1988-2020 yılları arasında neredeyse her 10 yılda bir ekim alanlarının yarı yarıya düştüğü görülmektedir. Bu yıl aralığında ekim alanları sadece 3 kez artmış olup, en fazla düşüş 2020 yılında %19,47 ile kayıtlarda yerini almıştır. Üretim ise 78 bin tonlardan %88,28 oranında giderek azalarak 9 bin 135 tonlara kadar gerilemiştir. Baklanın dekardeki verimi 2002 yılındaki en düşük değeri olan 178 kg'dan 2020 yılında 262 kg'a çıkmıştır. En yüksek verim ise 2019 yılında dekar başına 285 kg ile verilere yansımıştır. Bakla ürününde 1988-2020 yılları arasında ekilen alanlarda ortalama %7,24 azalma, üretimde ortalama %6,21 oranında azalma ve verimde ortalama %1,31 oranında artış görülmüştür.

Çizelge 5. 9. Kuru Baklagiller, 1988-2020

Yıl	Tüm Kuru baklagiller		Bakla			Bezelye			Nohut			Fasulye (kuru)		
	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)
1988	20.025.510	2.136.030	420.000	78.000	186	20.000	4.500	225	7.780.000	777.500	100	1.760.000	211.000	120
1989	20.532.610	1.494.592	400.000	75.000	188	19.000	4.700	247	8.180.000	683.000	83	1.780.000	193.000	108
1990	20.259.990	2.012.876	400.000	75.000	188	18.500	4.500	243	8.900.000	860.000	97	1.710.000	210.000	123
1991	19.027.080	1.800.080	380.000	70.000	184	17.000	4.400	259	8.780.000	855.000	97	1.780.000	214.000	120
1992	18.239.180	1.657.470	365.000	68.000	186	16.000	4.000	250	8.560.000	770.000	90	1.680.000	200.000	119
1993	17.481.070	1.760.741	344.000	65.000	189	16.000	4.000	250	8.200.000	740.000	90	1.620.000	200.000	123
1994	16.164.980	1.513.606	288.500	52.000	180	15.000	4.000	267	7.600.000	650.000	86	1.630.000	180.000	110
1995	16.003.830	1.689.434	260.000	49.000	188	16.000	3.900	244	7.450.000	730.000	98	1.700.000	225.000	132
1996	16.150.950	1.672.221	245.000	46.300	189	16.500	4.000	242	7.800.000	732.000	94	1.725.000	230.000	133
1997	14.981.550	1.534.960	243.000	46.000	189	16.700	3.900	234	7.210.000	720.000	100	1.750.000	235.000	134
1998	14.227.700	1.459.360	220.000	42.500	193	14.500	3.100	214	6.650.000	625.000	94	1.720.000	236.000	137
1999	13.497.950	1.230.300	210.000	39.000	186	13.000	3.000	231	6.250.000	560.000	90	1.740.000	237.000	136
2000	13.168.070	1.182.487	200.000	37.000	185	13.300	3.100	233	6.360.000	548.000	86	1.760.000	230.000	131
2001	13.208.750	1.327.700	190.000	35.000	184	12.500	2.700	216	6.450.000	535.000	83	1.750.000	225.000	129
2002	13.603.500	1.510.100	180.000	32.000	178	14.500	4.000	276	6.600.000	650.000	98	1.800.000	250.000	139
2003	12.636.500	1.437.050	170.000	33.000	194	11.500	3.500	304	6.300.000	600.000	95	1.620.000	250.000	154
2004	12.263.500	1.453.800	151.000	30.000	199	13.500	3.500	259	6.060.000	620.000	102	1.550.000	250.000	161
2005	11.771.000	1.433.360	124.000	28.000	226	14.000	3.600	257	5.578.000	600.000	108	1.412.000	210.000	149
2006	11.168.802	1.430.578	105.389	21.316	202	15.658	4.373	279	5.243.672	551.746	105	1.290.515	195.970	152
2007	10.577.817	1.264.809	108.461	21.043	194	12.967	3.503	270	5.036.745	505.366	100	1.092.497	154.243	141
2008	9.740.080	855.354	102.634	20.668	201	13.647	3.920	287	5.051.654	518.026	103	982.326	154.630	157
2009	8.009.592	1.101.348	93.870	21.150	225	12.282	3.604	293	4.559.344	562.564	123	949.280	181.205	191
2010	8.221.554	1.235.306	82.970	19.898	240	11.815	3.200	271	4.556.900	530.634	116	1.033.811	212.758	206
2011	7.780.223	1.131.986	74.417	19.678	264	13.048	3.628	278	4.464.129	487.477	109	946.254	200.673	212
2012	7.723.446	1.190.706	85.334	18.406	216	12.193	2.686	220	4.162.416	518.000	124	931.740	200.000	215
2013	8.066.462	1.147.735	70.751	17.826	252	12.618	3.235	256	4.235.570	506.000	119	847.630	195.000	230
2014	7.438.228	1.035.832	59.114	14.927	253	11.490	2.987	260	3.885.175	450.000	116	911.103	215.000	236
2015	6.902.896	1.079.048	54.140	13.856	256	11.118	3.125	281	3.593.042	460.000	128	935.840	235.000	251
2016	7.152.419	1.080.253	52.922	14.489	274	10.882	2.919	268	3.595.289	455.000	127	898.197	235.000	262
2017	7.904.833	1.163.805	53.123	14.746	278	9.415	2.673	284	3.953.099	470.000	119	897.221	239.000	266
2018	8.879.229	1.225.220	47.722	13.198	277	9.065	2.603	287	5.144.159	630.000	122	848.045	220.000	259
2019	9.031.893	1.230.281	43.316	12.346	285	7.813	2.193	281	5.205.951	630.000	121	889.385	225.000	253
2020	8.711.335	1.296.867	34.884	9.135	262	5.517	1.538	279	5.115.607	630.000	123	1.029.857	279.518	271

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı (TÜİK, 2021a)

Kırmızı ve yeşil türleri birlikte değerlendirildiğinde 2020 yılında kuru baklagiller toplam ekim alanlarının %28,43 ve toplam üretimin %28,59'unu karşılayarak bu grupta en büyük ikinci hacme sahip olan mercimek 2 milyon 476 bin 658 dekada ekilerek 370 bin 815 ton üretime ulaşmıştır. Aynı yıl kırmızı mercimek dekada 157 kg, yeşil mercimek ise dekada 112 kg verime sahip olmuştur.

Ekim alanı 1988 yılında 7 milyon 310 bin dekardan 2009 yılında 1 milyon 893 bin 780 dekara düşen kırmızı mercimek 2020 yılında 2 milyon 98 bin 215 dekar alana ekilmiştir. Çizelge 5.10.'da görüldüğü üzere 2009 yılında %34,92 oranında azalma gösteren kırmızı mercimek ekim alanlarında en fazla artış 2013 yılında %21,28 oranında yaşanmıştır.

Kırmızı mercimekte en düşük üretim ve en düşük verim 2008 yılında 106 bin 361 ton ve dekada 37 kg verim ile görülmektedir. Üretimde bir önceki yıla göre %79,08; verimde ise bir önceki yıla göre %74,31'lik azalma kayıtlara geçmiştir. Bir sonraki yıl olan 2009 yılı üretimin ve verimin en fazla arttığı dönem olmuştur. Üretim 2,5 katından fazla, verim ise 4 kata yakın bir oranda artış sağlamıştır. En fazla verime ulaşılan yıl, 1988-2020 yılları değerlendirildiğinde, dekada 199 kg verim ile 2010 yılıdır. Bu dönem arasında kırmızı mercimek ürünüde ekilen alanlarda ortalama %3,20 azalma, üretimde ortalama %5,19 ve verimde ortalama %11,61 oranlarında artış görülmüştür.

Yeşil mercimekte ise 2020 yılı verileri ürünün 378 bin 443 dekada ekildiği ve dekada 112 kg verim ile 42 bin 397 ton üretildiğini göstermektedir. Bu üründe 1991 ile 2015 yılları arasında geçen sürede sadece 2 kez artış gösteren ekim alanları 2015 yılında 163 bin 881 dekara kadar düşmüştür. Yeşil mercimeğin 1989 ve 1990'lı yıllarda 2 milyon 760 bin dekara ulaşan ekim alanlarında 2020 yılına kadar geçen süre içerisinde en büyük artış, 2018 yılında %47,12 ile yaşanmıştır.

Üretim istatistiklerinde de ekim alanlarına bağlı olarak yıllar içerisinde 1990'lı yıllara nazaran son 5 yılda 10 kata ulaşan düşüşler görülmüştür. En fazla üretimin 216 bin ton ile yaşandığı 1990 yılına göre en az üretim 2014-2015 ve 2016 yıllarında 20 bin ton ile verilere yansımıştır. Dekar başına 61 kg olarak elde edilen 1994 yılındaki verim, istatistiklere en düşük veri olarak kaydedilmiştir. Dekar başına elde edilen 2017 yılındaki 129 kg verim ise en yüksek veridir. Bu üründe 1988-2020 yılları baz alındığında ekilen alanlarda ortalama %4,73 azalma, üretimde ortalama %2,99 oranında azalma ve verimde ortalama %1,70 oranında artış görülmüştür.

Çizelge 5. 10. Mercimek, 1988-2020

Yıl	Mercimek					
	Kırmızı			Yeşil		
	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)
1988	7.310.000	829.000	113	2.520.000	211.000	84
1989	7.210.000	320.000	44	2.760.000	200.000	72
1990	6.300.000	630.000	100	2.760.000	216.000	78
1991	5.370.000	440.000	82	2.530.000	200.000	79
1992	5.150.000	430.000	83	2.300.000	170.000	74
1993	5.140.000	570.000	111	1.990.000	165.000	83
1994	4.810.000	510.000	106	1.650.000	100.000	61
1995	4.750.000	515.000	108	1.650.000	150.000	91
1996	4.750.000	520.000	109	1.450.000	125.000	86
1997	4.300.000	410.000	95	1.300.000	105.000	81
1998	4.410.000	440.000	100	1.080.000	100.000	93
1999	4.200.000	300.000	71	970.000	80.000	82
2000	3.900.000	280.000	72	820.000	73.000	89
2001	4.000.000	460.000	115	700.000	60.000	86
2002	4.200.000	500.000	119	720.000	65.000	90
2003	3.800.000	485.000	128	620.000	55.000	89
2004	3.790.000	480.000	127	600.000	60.000	100
2005	3.867.000	520.000	134	532.000	50.000	94
2006	3.787.075	580.298	153	454.625	42.326	93
2007	3.572.328	508.378	142	323.083	26.803	83
2008	2.909.766	106.361	37	276.977	24.827	90
2009	1.893.780	275.050	145	255.531	27.131	106
2010	2.116.000	422.000	199	228.922	25.400	111
2011	1.923.225	380.000	198	225.248	25.952	115
2012	2.147.875	410.000	191	226.903	28.000	123
2013	2.605.000	395.000	152	206.783	22.000	106
2014	2.324.461	325.000	140	170.476	20.000	117
2015	2.074.690	340.000	164	163.881	20.000	122
2016	2.354.743	345.000	147	167.617	20.000	119
2017	2.693.181	400.000	149	232.201	30.000	129
2018	2.430.652	310.000	128	341.625	43.000	126
2019	2.427.761	310.000	128	396.116	43.631	110
2020	2.098.215	328.418	157	378.443	42.397	112

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı (TÜİK, 2021a)

Ülkemizde mercimekte, yüksek fiyatlar nedeniyle yeterli derecede girdi kullanılmaması, üretimin küçük parçalı arazilerde yapılması, yeterince sertifikalı tohum kullanılmaması gibi sebeplerden dolayı verim düşmektedir. Üretim masraflarının artarak verimin düşmesi ürün maliyetlerini artırdığından, üreticilerin dünya fiyatları ile rekabet şansı da zorlaşmaktadır (TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 2018, s. 1).

Güneydoğu Anadolu Projesi kapsamındaki sulanabilir alanlarda mısır, pamuk ve sebze ürünleri kırmızı mercimeğe rekabet olanağı tanımadığından bu durum kırmızı mercimeğin ekim alanlarının azalmasına yol açmaktadır (Bolat, Ünüvar ve Dellal, 2017, s. 11).

Bezelye, brlce, burçak (dane), buy ve mürdümük (culbant) rnlerinin 2020 yılındaki toplam ekim alanı olan 54 bin 329 dekarlık alan yukarıda yer alan kuru baklagiller tablolarında yer alan tüm ürünlerin toplam ekilen alanların %0,62'sini, aynı yıl söz konusu ürünlerin toplam 7 bin 399 tonluk üretim miktarı da tablolarda yer alan tüm ürünlerin toplam üretim miktarının %0,57'sini karşılamaktadır.

Bezelye 2020 yılında 5 bin 517 dekar alanda, dekarda 279 kg verim ile bin 538 ton üretilmiştir. Bezelye ürününde hem ekim alanı hem de üretime bakıldığında 1988 yılından bugüne kadarki en düşük veriler 2020 yılında istatistiklere işlenmiş olup, ortalama ekim alanlarında %3,40; üretimde ise %2,27 azalma görülmüştür. Verim, dekar başına 214 ile 304 kg arasında değişiklik gösterse de ortalama %1,07 oranında artmıştır.

Çizelge 5.11.'de görüldüğü üzere brlce 2020 yılında 13 bin 227 dekar alanda, dekarda 100 kg verim ile bin 324 ton üretilmiştir. Brlcede 2019 ve 2020 yılları, tabloda sınıflandırılan tüm yıllar arasında bugüne kadarki en düşük ekim alanı ve üretim miktarına sahip olunan yıllardır. Bu üründe ekilen alanlarda ve üretimde ortalama %2'nin üzerinde azalma görülmezken, verimde ortalama artış oranı %1'e ulaşamamıştır.

Burçak (dane) 2020 yılında 14 bin 244 dekar alana ekilerek, dekarda 152 kg verim ile 2 bin 162 ton üretilmiş olup, 1988 yılından beri en düşük ekim alanı ve üretim miktarına inmiştir. Ekim alanı 2004-2007 yılları arasındaki 3 yılda 13 kattan fazla artan ve sonrasında 2020 yılına kadar 15 katından fazla düşen ürünün üretim miktarlarında da çok keskin dalgalanmalar görülmüştür. Verimde de aynı Şekilde yıllar içerisinde dekarda 32 kg ile 177 kg arasında değişkenlikler yaşanmıştır.

Buy türü kuru baklagil 2020 yılında 6 bin 521 dekar alanda, dekarda 109 kg verim ile 713 ton üretilmiştir. Mürdümük (culbant) aynı yıl 14 bin 820 dekar alanda, dekarda 112 kg verim ile bin 662 ton üretilmiştir. Mürdümük (culbant) türü kuru baklagil 2018 yılında 8 bin 600 dekarda 860 ton üretim ile 1988 yılından beri en düşük verileri görmüştür.

Çizelge 5. 11. Kuru Baklagiller 2, 1988-2020

Yıl	Tüm Kuru baklagiller		Börülce			Burçak (dane)			Buy			Mürdümük (culbant)		
	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)
1988	20.025.510	2.136.030	35.000	4.000	114	135.000	16.000	119	7.060	1.050	149	38.450	3.980	104
1989	20.532.610	1.494.592	22.800	1.900	83	120.000	13.300	111	8.260	851	103	32.550	2.841	87
1990	20.259.990	2.012.876	16.300	1.630	100	110.000	11.000	100	8.460	1.031	122	36.730	3.715	101
1991	19.027.080	1.800.080	20.500	2.200	107	110.000	10.000	91	5.310	749	141	34.270	3.731	109
1992	18.239.180	1.657.470	22.000	2.100	95	105.500	9.000	85	5.780	765	132	34.900	3.605	103
1993	17.481.070	1.760.741	19.500	2.000	103	109.000	10.000	92	6.030	770	128	36.540	3.971	109
1994	16.164.980	1.513.606	23.000	2.025	88	96.000	9.600	100	5.650	737	130	46.830	5.244	112
1995	16.003.830	1.689.434	26.000	2.500	96	92.000	7.300	79	12.410	1.567	126	47.420	5.167	109
1996	16.150.950	1.672.221	28.500	2.700	95	80.000	6.000	75	8.750	937	107	47.200	5.284	112
1997	14.981.550	1.534.960	24.500	2.500	102	81.000	6.100	75	8.420	927	110	47.930	5.533	115
1998	14.227.700	1.459.360	26.000	2.650	102	60.000	5.000	83	7.070	780	110	40.130	4.330	108
1999	13.497.950	1.230.300	25.500	2.300	90	45.000	4.250	94	6.120	640	105	38.330	4.110	107
2000	13.168.070	1.182.487	30.000	2.600	87	35.500	3.600	101	7.000	670	96	42.270	4.517	107
2001	13.208.750	1.327.700	29.000	2.000	69	29.000	3.000	103	4.250	400	94	44.000	4.600	105
2002	13.603.500	1.510.100	29.500	2.200	75	28.500	3.000	105	15.000	1.900	127	16.000	2.000	125
2003	12.636.500	1.437.050	30.000	2.400	80	30.000	2.300	77	20.000	2.100	105	35.000	3.750	107
2004	12.263.500	1.453.800	29.000	2.300	79	16.500	2.500	152	8.500	1.000	118	45.000	4.500	100
2005	11.771.000	1.433.360	30.000	2.500	83	20.000	2.300	115	8.000	760	95	186.000	16.200	87
2006	11.168.802	1.430.578	29.254	2.937	100	84.155	14.863	177	7.430	632	85	151.029	16.117	107
2007	10.577.817	1.264.809	29.405	1.845	63	220.947	23.850	108	545	36	66	180.839	19.742	109
2008	9.740.080	855.354	30.405	3.072	101	190.708	6.093	32	1.880	195	104	180.083	17.562	98
2009	8.009.592	1.101.348	29.349	3.017	103	148.379	20.509	138	1.127	180	160	66.650	6.938	104
2010	8.221.554	1.235.306	22.020	2.290	104	100.785	12.100	120	1.651	200	121	66.680	6.826	102
2011	7.780.223	1.131.986	20.323	2.149	106	50.658	5.549	110	1.055	141	134	61.866	6.739	109
2012	7.723.446	1.190.706	24.221	2.111	87	60.257	5.037	84	645	67	104	71.862	6.399	89
2013	8.066.462	1.147.735	20.624	2.112	102	50.447	4.885	97	1.678	195	116	15.361	1.482	96
2014	7.438.228	1.035.832	19.408	2.006	103	42.297	4.403	104	1.979	218	110	12.725	1.291	101
2015	6.902.896	1.079.048	16.000	1.609	101	37.755	3.765	100	4.825	491	102	11.605	1.202	104
2016	7.152.419	1.080.253	18.079	1.860	103	35.921	3.996	111	8.234	914	111	10.535	1.075	102
2017	7.904.833	1.163.805	14.129	1.511	107	28.410	3.349	118	14.499	1.521	105	9.555	1.005	105
2018	8.879.229	1.225.220	13.553	1.443	106	28.620	3.371	118	7.188	745	104	8.600	860	100
2019	9.031.893	1.230.281	13.084	1.392	106	26.060	3.277	126	6.040	645	107	16.367	1.797	110
2020	8.711.335	1.296.867	13.227	1.324	100	14.244	2.162	152	6.521	713	109	14.820	1.662	112

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, (TÜİK, 2021a)

5.6. Tahıllar

Çizelge 5.12.'de buğday, arpa, mısır ve çeltikten oluşan tahıl grubu incelenmiştir. Buğday 2020 yılında 69 milyon 222 bin 364 dekar alana ekilerek bir önceki yıla göre üretim miktarında %7,89 artış sağlamıştır. Ancak üretim 1988 ve 2020 yıllarında 20 milyon 500 bin ton olarak aynı hacimde kalmıştır. Buğday ürünü 1993 ve 1994 yıllarında en yüksek ekim alanı olan 98 milyon dekardan 2019 ve 2020 yıllarında en düşük ekim alanlarına düşmüştür. Ekim alanları 2000'li yılların ortalarından sonra azalmaya başlamıştır. Dekar başına verim 173 kg ile 2020 yılında en yüksek seviyesine çıkan 296 kg arasında değişkenlik göstermiştir. Verim ortalamada 1988-2020 yılları arasında %1,49 oranında artış kaydetmiştir.

Arpanın 1988-2020 yılları arasındaki üretim artışı düşüktür. Üretim ortalamada hafif bir artış göstermiş olsa da 2020 yılındaki üretim miktarı 2002 yılındaki miktar ile aynıdır. Ekim alanlarında en fazla artış %9,84 oranında 2019 yılında olmuştur. Arpanın 2020 yılında 30 milyon 971 bin 625 dekar alana ekimi yapılarak dekarda 268 kg verim ile 8 milyon 300 bin ton üretimi yapılmıştır. Verim dekarda 131 kg ile en düşük seviyesinden 2017 yılında 293 kg'a kadar yükselmiştir.

Mısır ve çeltik üretiminde yıllar içerisinde önemli artışlar olmuştur. Mısır 2020 yılında 6 milyon 916 bin 324 dekar alanda ekimi yapılarak dekarda 940 kg verim ve bir önceki yıldan %8,33 artış farkı ile 6 milyon 500 bin ton üretilmiştir. Mısırın ekilen alanlarında 1988-2020 yılları arasında ortalama %1,22; üretim miktarında %4,46 ve verimde de %3 oranında artış sağlanmıştır. Mısırın 1990 yılındaki üretim miktarı 12 yıl sonra aynı miktarda kalsa da 2002 yılından 3 yıl sonra 2005 yılına 2 kat yükselmiştir. Üretim 2010 yılından 2020 yılına geçen 10 yıllık sürede %50,81 artışa ulaşmıştır. Verim ise dekarda 364 kg'dan 963 kg ile en yükseğe tırmanmıştır.

Çeltik 2020 yılında 1 milyon 253 bin 980 dekar alanda ekimi yapılarak dekarda 782 kg verim ile 980 bin ton üretilmiştir. Ekim alanlarının durumu incelendiğinde 2000 yılındaki alandan 2010 yılındaki alana %70,68; 2010 yılından 2020 yılına da %26,66 oranında artış sağlandığı görülmektedir. Üretimde 1994 yılındaki miktar 11 yıl sonra 3 katına, 25 yıl sonra ise 5 katına çıkmıştır. Verim dekarda en düşük 434 kg'dan, en yüksek 905 kg'a kadar çıkmıştır. Çeltiğin 1988-2020 yılları arasında ekim alanlarında ortalama %3,48; üretiminde ortalama %4,95; veriminde ise %1,62 oranında artış yaşanmıştır.

Çizelge 5. 12. Tahıllar, 1988-2020

Yıl	Buğday			Arpa			Mısır			Çeltik		
	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)
1988	94.350.000	20.500.000	217	34.450.000	7.500.000	218	5.000.000	2.000.000	400	510.000	262.500	515
1989	93.510.000	16.200.000	173	34.400.000	4.500.000	131	5.100.000	2.000.000	392	660.000	330.000	500
1990	94.500.000	20.000.000	212	33.500.000	7.300.000	218	5.150.000	2.100.000	408	530.000	230.000	434
1991	96.300.000	20.400.000	212	34.500.000	7.800.000	226	5.180.000	2.180.000	421	404.000	200.000	495
1992	96.000.000	19.300.000	201	34.400.000	6.900.000	201	5.250.000	2.225.000	424	430.000	215.000	500
1993	98.000.000	21.000.000	214	34.850.000	7.500.000	215	5.500.000	2.500.000	455	448.500	225.000	502
1994	98.000.000	17.500.000	179	35.000.000	7.000.000	200	4.850.000	1.850.000	381	405.000	200.000	494
1995	94.000.000	18.000.000	191	35.250.000	7.500.000	213	5.150.000	1.900.000	369	500.000	250.000	500
1996	93.500.000	18.500.000	198	36.500.000	8.000.000	219	5.500.000	2.000.000	364	548.500	280.000	510
1997	93.400.000	18.650.000	200	37.000.000	8.200.000	222	5.450.000	2.080.000	382	550.000	275.000	500
1998	94.000.000	21.000.000	223	37.500.000	9.000.000	240	5.500.000	2.300.000	418	600.000	315.000	525
1999	93.800.000	18.000.000	192	36.500.000	7.700.000	211	5.180.000	2.297.000	443	650.000	340.000	523
2000	94.000.000	21.000.000	223	36.290.000	8.000.000	220	5.550.000	2.300.000	414	580.000	350.000	603
2001	93.500.000	19.000.000	203	36.400.000	7.500.000	206	5.500.000	2.200.000	400	590.000	360.000	610
2002	93.000.000	19.500.000	210	36.000.000	8.300.000	231	5.000.000	2.100.000	420	600.000	360.000	600
2003	91.000.000	19.000.000	209	34.000.000	8.100.000	238	5.600.000	2.800.000	500	650.000	372.000	572
2004	93.000.000	21.000.000	226	36.000.000	9.000.000	250	5.450.000	3.000.000	550	700.000	490.000	700
2005	92.500.000	21.500.000	232	36.500.000	9.500.000	260	6.000.000	4.200.000	700	850.000	600.000	706
2006	84.900.000	20.010.000	236	36.498.000	9.551.000	262	5.360.000	3.811.000	711	991.000	696.000	702
2007	80.977.000	17.234.000	213	34.280.165	7.306.800	213	5.175.000	3.535.000	683	939.000	648.000	690
2008	80.900.000	17.782.000	220	29.500.000	5.923.000	201	5.950.000	4.274.000	718	995.000	753.325	757
2009	81.000.000	20.600.000	254	30.100.000	7.300.000	243	5.920.000	4.250.000	718	967.541	750.000	775
2010	81.034.000	19.674.000	243	30.400.000	7.250.000	238	5.940.000	4.310.000	726	990.000	860.000	869
2011	80.960.000	21.800.000	269	28.688.331	7.600.000	265	5.890.000	4.200.000	713	994.000	900.000	905
2012	75.296.394	20.100.000	267	27.487.664	7.100.000	258	6.226.094	4.600.000	739	1.197.247	880.000	735
2013	77.726.000	22.050.000	284	27.205.100	7.900.000	290	6.599.980	5.900.000	894	1.105.924	900.000	814
2014	79.192.084	19.000.000	240	27.872.973	6.300.000	226	6.586.450	5.950.000	903	1.108.844	830.000	749
2015	78.668.874	22.600.000	287	27.835.830	8.000.000	287	6.881.699	6.400.000	930	1.158.561	920.000	794
2016	76.719.448	20.600.000	269	27.400.521	6.700.000	245	6.800.192	6.400.000	941	1.160.563	920.000	793
2017	76.688.785	21.500.000	280	24.247.372	7.100.000	293	6.390.844	5.900.000	923	1.095.599	900.000	821
2018	72.992.701	20.000.000	274	26.119.403	7.000.000	268	5.919.003	5.700.000	963	1.201.424	940.000	782
2019	68.463.271	19.000.000	278	28.690.715	7.600.000	265	6.388.287	6.000.000	939	1.264.190	1.000.000	791
2020	69.222.364	20.500.000	296	30.971.625	8.300.000	268	6.916.324	6.500.000	940	1.253.980	980.000	782

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, (TÜİK, 2021a)

Çavdar, yulaf ve tritikale ürünlerinin incelendiği Çizelge 5.13.'te yer alan bilgilere göre çavdar 2020 yılında 1 milyon 43 bin 651 dekar alanda ekilerek dekarda 283 kg verim ile 295 bin 681 ton üretilmiştir. Ekilen alanlarda yıllar içerisinde belirgin azalmalar olmasına rağmen verimdeki artışın katkısıyla üretim seviyesi korunmuştur. Ekilen alanlar 2010 yılından 2020 yılına %25,98 oranında düşmüştür. Çavdar 2020 yılında 1988 yılından beri ikinci en düşük ekim alanı hacmine sahiptir. Üretim ise son 12 yılın en düşük seviyesindedir. Verim 2017 yılında 317 kg'a çıkarak en düşük seviyesi olan 105 kg'dan 3 kat fazla artmasına rağmen 2020 yılına gelindiğinde halen 9 yıl öncesinde alınan verimden azdır. Çavdarın 1988-2020 yılları arasında ekim alanlarında ortalama %1,46 azalma, üretiminde ortalama %1,05; veriminde ise %2,84 oranında artış yaşanmıştır.

Yulaf 2020 yılında 1 milyon 132 bin 633 dekar alanda ekilerek dekarda 278 kg verim ve bir önceki yıldan %18,69 artış ile 314 bin 528 ton üretilmiştir. Yulafta 1988 yılından beri en fazla üretim yapılan yıl 2020 yılıdır ve 2000 yılındaki üretim miktarından sadece 528 ton fazla olabilmıştır. Ekim alanlarında 1992 ile 2005 yıllarındaki veriler aynıdır. Bu alan hacmine 2005 yılından sonra ulaşılmasa da 2020 yılı son 15 yılın en yüksek ekim alanına sahiptir. Verim 1988-2020 yılları arasında dekarda 154 ile 278 kg arasında değişkenlik göstermiştir. En yüksek verim bir önceki yıldan %15,21 artış sağlanarak 2020 yılında yaşanmıştır. Yulafın 1988-2020 yılları arasında ekim alanlarında ortalama %0,59 azalma, üretiminde ortalama %1,04; veriminde ise %1,69 oranında artış yaşanmıştır.

Verilerin 2004 yılından beri derlenmeye başlandığı tritikale 2020 yılında dekarda 341 kg verim sağlanarak 811 bin 149 dekar alanda 276 bin 212 ton üretilmiştir. Bu üründe 2004-2020 yılları arasında ekilen alanda ortalama %7,17; üretimde ortalama %7,87 ve verimde ortalama %0,57 oranında artış görülmüştür. Hem ekim alanlarında hem üretimde en yüksek verilere sahip olan yıl 2020 yılıdır. Ekim alanları 2011 yılından 2020 yılına kadar sadece 2014 yılında azalmış olup, son 4 yılda iki katından fazla artmıştır. Üretim 2004-2020 yılları arasında sadece üç kere azalmıştır. En fazla artış 2019 yılından 2020 yılına geçişte %28,42 ile sağlanmıştır. Üretimde son 4 yılın ortalama artışı %22,07'dir. Verim dekarda 314 kg altına inmemiştir ve en yüksek 349 kg'a çıkmıştır.

Çizelge 5. 13. Tahıllar 2, 1988-2020

Yıl	Çavdar			Yulaf			Tritikale ⁽¹⁾		
	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)
1988	1.800.000	280.000	156	1.490.000	276.000	185	-	-	-
1989	1.820.000	191.000	105	1.400.000	216.000	154	-	-	-
1990	1.580.000	240.000	152	1.370.000	270.000	197	-	-	-
1991	1.560.000	256.000	164	1.320.000	255.000	193	-	-	-
1992	1.540.000	230.000	149	1.330.000	240.000	180	-	-	-
1993	1.480.000	235.000	159	1.350.000	245.000	181	-	-	-
1994	1.460.000	195.000	134	1.400.000	230.000	164	-	-	-
1995	1.460.000	240.000	164	1.480.000	250.000	169	-	-	-
1996	1.480.000	245.000	166	1.615.000	275.000	170	-	-	-
1997	1.470.000	235.000	160	1.580.000	280.000	177	-	-	-
1998	1.330.000	232.000	174	1.585.000	310.000	196	-	-	-
1999	1.400.000	233.000	166	1.540.000	290.000	188	-	-	-
2000	1.470.000	260.000	177	1.536.000	314.000	204	-	-	-
2001	1.405.000	220.000	157	1.500.000	265.000	177	-	-	-
2002	1.500.000	255.000	170	1.550.000	290.000	187	-	-	-
2003	1.400.000	240.000	171	1.300.000	270.000	208	-	-	-
2004	1.430.000	270.000	189	1.290.000	275.000	213	300.000	95.000	317
2005	1.300.000	270.000	208	1.330.000	270.000	203	320.000	110.000	344
2006	1.312.456	271.000	206	1.001.117	208.787	209	241.117	77.642	322
2007	1.327.776	240.540	181	944.772	189.099	200	275.013	86.476	314
2008	1.259.620	246.521	196	910.355	196.099	215	273.952	93.723	342
2009	1.387.784	343.330	247	927.780	218.286	235	283.769	98.716	348
2010	1.410.000	365.560	259	883.900	203.870	231	268.530	93.270	347
2011	1.276.530	365.750	287	858.626	218.040	254	297.829	103.797	349
2012	1.432.216	370.000	258	893.267	210.000	235	322.268	105.000	326
2013	1.381.656	365.000	264	925.490	235.000	254	354.024	118.000	333
2014	1.150.800	300.000	261	938.621	210.000	224	348.947	110.000	315
2015	1.123.129	330.000	294	1.034.570	250.000	242	372.063	125.000	336
2016	1.146.493	300.000	262	994.379	225.000	226	376.348	125.000	332
2017	1.010.923	320.000	317	1.128.796	250.000	221	456.414	150.000	329
2018	1.109.025	320.000	289	1.058.254	260.000	246	502.826	170.000	338
2019	1.121.642	310.000	276	1.098.227	265.000	241	641.010	215.090	336
2020	1.043.651	295.681	283	1.132.633	314.528	278	811.149	276.212	341

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, (TÜİK, 2021a)

(1) Veriler 2004 yılından itibaren derlenmeye başlamıştır.

-Bilgi yoktur

5.7. Yağlı Tohumlar ve Diğer Ürünler

Yağlı tohumlara ve diğer ürünlere ait verilerin yer aldığı Çizelge 5.14'te 1988-2020 yılları arası karşılaştırıldığında soya üretiminde fazla değişiklik yaşanmadığı, yer fıstığı ve ayçiçeği üretiminin önemli derecede arttığı, susam üretiminin ise tam tersine belirgin derecede azaldığı görülmektedir.

Soya ürünü 2020 yılında 351 bin 343 dekar alanda 155 bin 225 ton üretilerek dekarda 442 kg verim sağlanmıştır. Soya ekim alanlarında yıllar arasında keskin iniş çıkışlar yaşanmıştır. Ekim alanları 2009-2013 arasında geçen 4 yılda 4 kattan fazla artmış, 2003-2005 arasında geçen 2 yılda 3 kattan fazla azalmıştır. Soyada ekim alanları 2000 yılından 2010 yılına %56,48; 2010 yılından 2020 yılına %49,68 artış göstermiş olsa da, halen en yüksek ekim alanına ulaştığı 753 bin dekarın yarısına bile ulaşamamıştır. Üretim 2005 yılında 29 bin tonlara düşmesine rağmen 8 yılda 6 kattan fazla artmıştır. Soya üretimi 1992'den 2011'e kadar 100 bin tonun altında kalmıştır. Üretim miktarı 2019 yılına gelindiğinde 1988 yılındaki üretim miktarı ile aynı seviyededir. Verim 1992 yılındaki 207 kg'dan 2017 ve 2020 yılında en yüksek seviyesine çıkıp 442 kg'a ulaşmıştır. Soyanın 1988-2020 yılları arasında ekim alanlarında ortalama %2,58; üretiminde %5,12 ve veriminde %2,37 artış gözlemlenmiştir.

Ülkemizde 1980'e kadar Samsun ve Ordu'da yetiştirilen soya, aynı yıllarda Akdeniz bölgesine götürülerek ana ürün ile birlikte ikinci ürün programına dahil edilmiştir. İlk yıllarda yayım çalışmaları vasıtasıyla ekim alanlarında yavaşça artışlar görülmüştür. Üretim artışları, destekleme kapsamına devlet tarafından 1981 yılında dahil olmasıyla başlamıştır ve 1987 yılında destekleme sona ermiştir. Ürün, destekleme kapsamına tekrar 1991 yılında girmiş ve 1994 yılında yine destek kaldırılmıştır. Bunun sonucu olarak yetersiz destek ve ilgi sebebiyle tarımdaki önemini kaybetmiştir. Ülkemizde soyanın en önemli yetiştirilme alanı olan Çukurova'da mısır ve pamuk ekimi üreticiler tarafından tercih edildiğinden soya genellikle ikinci ürün olarak değerlendirilmektedir (Ordu Ticaret Borsası, 2021, s. 25).

Yerfıstığı 2020 yılında, 1988 yılından beri en fazla alana ekilerek üretimde en yüksek miktara ulaşılmıştır. Ekim alanları 2000 yılından 2010 yılına %3 azalmış olsa da 2010 yılından 2020 yılına yaklaşık 2 kat oranında artmıştır. Üretimde de en fazla artış ekim alanlarında olduğu gibi 2012 yılında gerçekleşmiştir ve üretim anılan yıl %35,79 oranında yükselmiştir. Verim 232 kg'dan 2019 yılındaki en yüksek seviyesi olan 399 kg'a kadar çıkmıştır. Yerfıstığı 2020 yılında 547 bin 747 dekar alanda dekarda 394 kg verim ile bir önceki yıla göre %27,52 artarak 215 bin

927 ton üretilirken 1988-2020 yılları arasında ekim alanları ortalama %3,54; üretimi ortalama %4,77 ve verimi ortalama %1,47 artış göstermiştir.

Ayçiçek ekim alanları 2020 yılında 7 milyon 288 bin 528 dekar olarak kayıtlara geçmiştir. Dekarda 284 kg verim alınan ürün 2 milyon 67 bin 4 ton üretilmiştir. Ekim alanları son 15 yılda 5 kez düşmesine rağmen 1989 yılındaki alanın üzerine ancak 2017 yılında çıkmıştır. Üretimde en yüksek miktara 2019 yılında ulaşılmıştır. Üretim 2000 yılından 2010 yılına %65, 2010 yılından 2020 yılına %56,59 artmıştır. Verim, %26 oranında en fazla düşüş gösterdiği 1990 yılındaki dekarda 120 kg ile 2020 yılında ulaştığı en yüksek seviye olan 284 kg arasında değişkenlik göstermiştir. Ayçiçeğin 1988-2020 yılları arasında ekim alanlarında ortalama %0,11; üretiminde ortalama %2,90 ve veriminde ortalama %2,63 oranında artış sağlanmıştır.

Türkiye'deki yağlık ayçiçeği verileri incelendiğinde 2012-2013 sezonunda fiyatların yüksek seviyelere çıkması sonucu ayçiçeği ekiminin cazip hale geldiği ve ekilen alanların arttığı görülmektedir. Ayrıca tohum üretimindeki artış son yıllarda ayçiçek yağı üretimini de artırmıştır (Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, 2017, s. 11-12).

Susam 2020 yılında 256 bin 663 dekar alana ekilmiştir ve dekarda 73 kg verim sağlanarak bir önceki yıla göre %10,39 artışla 18 bin 648 ton üretilmiştir. Ekim alanlarında 976 bin dekara ulaşılmışken son yıllarda ciddi derecede azalma yaşanmıştır. Üretim yıllar içerisinde 45 bin tonlardan 15 bin 457 tonlara kadar düşmüştür. Son 10 yılda üretimde %20,51'lik bir azalma görülmüştür. Verim ise dekarda 38 kg ile 75 kg arasında değişkenlik göstermiştir. Susamın 1988-2020 yılları arasında ekim alanlarında ortalama %3,50; üretiminde %2,01 azalma ve veriminde %1,79 artış gözlemlenmiştir.

Çizelge 5. 14. Yağlı tohumlar ve diğer ürünler, 1988-2020

Yıl	Soya			Yerfıstığı			Ayçiçeği			Susam		
	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)
1988	660.000	150.000	227	235.000	60.000	255	7.500.000	1.150.000	153	940.000	45.000	48
1989	753.000	161.000	214	200.000	50.000	250	7.700.000	1.250.000	162	976.000	37.000	38
1990	740.000	162.000	219	240.000	63.000	263	7.160.000	860.000	120	850.000	39.000	46
1991	495.000	110.000	222	259.000	60.000	232	5.675.000	800.000	141	940.000	43.000	46
1992	460.000	95.000	207	288.000	67.000	233	6.130.000	950.000	155	830.000	34.000	41
1993	267.500	63.000	236	300.000	70.000	233	5.970.000	815.000	137	800.000	30.000	38
1994	290.000	70.000	241	300.000	70.000	233	5.860.000	740.000	126	850.000	34.000	40
1995	310.000	75.000	242	290.000	70.000	241	5.850.000	900.000	154	730.000	30.000	41
1996	205.000	50.000	244	340.000	80.000	235	5.750.000	780.000	136	740.000	30.000	41
1997	190.000	40.000	211	320.000	82.000	256	5.600.000	900.000	161	680.000	28.000	41
1998	230.000	60.000	261	350.000	90.000	257	5.860.000	860.000	147	690.000	34.000	49
1999	240.000	66.000	275	280.000	75.000	268	5.950.000	950.000	160	510.000	28.000	55
2000	150.000	44.500	297	283.000	78.000	276	5.420.000	800.000	148	509.000	23.800	47
2001	170.000	50.000	294	270.000	72.000	267	5.100.000	650.000	127	500.000	23.000	46
2002	255.000	75.000	294	330.000	90.000	273	5.500.000	850.000	155	480.000	22.000	46
2003	270.000	85.000	315	280.000	85.000	304	5.450.000	800.000	147	440.000	22.000	50
2004	140.000	50.000	357	260.000	80.000	308	5.500.000	900.000	164	430.000	23.000	53
2005	86.000	29.000	337	258.500	85.000	329	5.660.000	975.000	172	424.500	26.000	61
2006	119.186	47.300	397	226.900	77.454	341	5.854.000	1.118.000	191	399.393	26.545	66
2007	86.747	30.666	354	259.423	86.409	333	5.546.778	854.407	154	297.807	20.010	67
2008	94.444	34.461	365	248.376	85.274	343	5.800.000	992.000	171	292.236	20.338	70
2009	105.210	38.442	365	253.345	90.081	356	5.840.000	1.057.125	181	280.916	21.036	75
2010	234.727	86.540	369	274.500	97.310	354	6.414.000	1.320.000	206	318.242	23.460	74
2011	264.209	102.260	387	254.711	90.416	355	6.557.000	1.335.000	204	266.455	18.000	68
2012	315.990	122.114	386	373.881	122.780	328	6.046.160	1.370.000	227	292.063	16.221	56
2013	432.600	180.000	416	359.428	128.265	357	6.097.839	1.523.000	250	248.070	15.457	62
2014	343.178	150.000	437	333.289	123.600	371	6.574.576	1.637.900	249	263.496	17.716	67
2015	367.323	161.000	438	377.729	147.537	391	6.853.174	1.680.700	245	280.887	18.530	66
2016	381.804	165.000	432	422.444	164.186	389	7.201.081	1.670.716	232	289.332	19.521	67
2017	316.695	140.000	442	419.495	165.330	394	7.796.217	1.964.385	252	280.316	18.410	66
2018	328.483	140.000	426	443.342	173.835	392	7.344.651	1.949.229	265	259.858	17.437	67
2019	352.947	150.000	425	424.211	169.328	399	7.526.318	2.100.000	279	248.604	16.893	68
2020	351.343	155.225	442	547.747	215.927	394	7.288.528	2.067.004	284	256.663	18.648	73

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, (TÜİK, 2021a)

Verilerin 1991 yılından itibaren derlenmeye başlandığı ve Çizelge 5.15.'te yer alan kütlü pamuk 2020 yılında 3 milyon 592 bin 200 dekar alana ekilmiş olup, söz konusu yıl 1991 yılından beri ekim alanlarında en fazla düşüşün yaşandığı ve alan olarak en az ekimin yapıldığı yıl olarak istatistiklerde yerini almıştır. Kütlü pamukta 2020 yılında ekim alanları, en fazla artışın %30,13 ile yaşandığı 1995 yılındaki en yüksek seviyenin yarısından fazla azalmıştır. Üretimde de 2020 yılında son 25 yıl içerisinde 2009 yılından sonraki en düşük miktarını görmüştür. Üretim 2000 yılından 2010 yılına %4,9; 2010 yılından 2020 yılına %17,5 azalma kaydetmiştir. Verim dekada 241 kg'dan 2016 yılında 505 kg'a kadar çıkmıştır.

Lif pamuk üretimi son 2 yılda %32,8 azalma göstermiş ve dekada 183 kg verim ile 2020 yılında 656 bin 251 ton üretilmiştir. Üretim 2000 yılından 2010 yılına %7,18; 2010 yılından 2020 yılına %19,64 azalmıştır. Üretimde kütlü pamuk gibi lif pamuk da son 25 yıl içerisinde 2009 yılından sonraki en düşük miktarını 2020 yılında görmüştür. Verim yıllar içerisinde dekada 90 kg ila 195 kg arasında değişiklik göstermiştir.

Aspirde 2020 yılında 151 bin 150 dekar alanda ekim yapılarak 21 bin 325 ton üretim gerçekleştirilmiştir. Bu üründe 2000 yılında sadece 18 ton üretim yapılırken 2010 yılında üretim 26 bin tona sonrasında 2015 yılında 70 bin tona kadar çıkmıştır. Ekilen alan 2014 yılında tablodaki tüm zamanların en üst seviyesine 443 bin 50 dekar ile çıkmış ancak 2015 yılından itibaren her yıl giderek düşmüş ve buna bağlı olarak üretim de azalmıştır. Verimde ise dekada 60 kg ila 193 kg arasında değişkenlikler yaşanmıştır. Verilerin ait olduğu son yıl olan 2020 yılında dekada 141 kg verim alınırken son 10 yılın ortalaması dekada yaklaşık 151 kg'dır. Ekilen alan ve üretimde çok sert iniş ve çıkışların yaşandığı aspirde, 1988-2020 yılları arasında ekim alanlarında ortalama artış %43,98; üretimde %48,47 ve verimde %4,23 olarak görülmüştür.

Çizelge 5. 15. Yağlı tohumlar ve diğer ürünler 2, 1988-2020

Yıl	Aspir			Pamuk (kütü) ⁽¹⁾			Pamuk (lif) ^{(1) (2)}		
	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)
1988	1.550	150	97	-	-	-	-	-	-
1989	2.340	168	72	-	-	-	-	-	-
1990	1.460	124	85	-	-	-	-	-	-
1991	1.600	138	86	5.986.200	1.511.961	253	-	559.426	93
1992	1.580	126	80	6.374.780	1.535.884	241	-	573.706	90
1993	1.360	122	90	5.678.520	1.561.441	275	-	602.238	106
1994	1.000	90	90	5.814.910	1.619.738	279	-	628.286	108
1995	1.340	125	93	7.566.940	2.223.507	294	-	851.487	113
1996	810	74	91	7.437.750	2.082.771	280	-	784.047	105
1997	740	65	88	7.217.230	2.104.946	292	-	831.672	115
1998	750	72	96	7.565.660	2.304.503	305	-	882.154	117
1999	500	50	100	7.192.940	2.025.867	282	-	791.298	110
2000	300	18	60	6.541.770	2.260.921	346	-	879.940	135
2001	350	25	71	6.846.650	2.357.892	344	-	914.404	134
2002	400	25	63	7.210.770	2.541.832	353	-	988.120	137
2003	2.500	170	68	6.373.290	2.345.734	368	-	919.531	144
2004	1.650	150	91	6.400.450	2.455.071	384	-	935.928	146
2005	1.730	215	124	5.468.800	2.240.000	410	-	863.700	158
2006	4.305	395	92	5.907.000	2.550.000	432	-	976.540	165
2007	16.941	2.280	135	5.302.528	2.275.000	429	-	867.716	164
2008	54.021	7.068	131	4.950.000	1.820.000	368	-	673.400	136
2009	215.237	20.076	93	4.200.000	1.725.000	411	-	638.250	152
2010	135.000	26.000	193	4.806.500	2.150.000	447	-	816.705	170
2011	131.668	18.228	138	5.420.000	2.580.000	476	-	954.600	176
2012	155.918	19.945	128	4.884.963	2.320.000	475	-	858.400	176
2013	292.920	45.000	154	4.508.900	2.250.000	499	-	877.500	195
2014	443.050	62.000	140	4.681.429	2.350.000	502	-	846.000	181
2015	431.071	70.000	162	4.340.134	2.050.000	472	-	738.000	170
2016	395.710	58.000	147	4.160.098	2.100.000	505	-	756.000	182
2017	273.762	50.000	183	5.018.534	2.450.000	488	-	882.000	176
2018	246.932	35.000	142	5.186.342	2.570.000	496	-	976.600	188
2019	158.601	21.883	138	4.778.681	2.200.000	460	-	814.000	170
2020	151.150	21.325	141	3.592.200	1.773.646	494	-	656.251	183

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı (TÜİK, 2021a).

(1) Veriler 1991 yılından itibaren derlenmeye başlamıştır, (2) Ekili alan pamuk (kütü) ile aynıdır.

Çizelge 5.16.'da verilen bilgilere göre haşhaş kapsülü 2020 yılında 461 bin 252 dekar alana ekilmiş ve bir önceki yıla göre %24,72 azalarak 20 bin 542 ton üretilmiştir. Aynı yıl dekarda 45 kg verim alınan üründe 1992 yılından beri en fazla 75 kg verime ulaşılabilmiştir. Ürünün ekim alanlarında ve üretim miktarlarında yıllar içerisinde çok sert iniş ve çıkışlar yaşanmıştır. Her iki kriterde de 2020 yılındaki veriler 1995 yılındaki verilerin altındadır. Haşhaş kapsülü 2020 yılında, çizelgedeki tüm yıllar içerisinde ekim alanı ve üretimde en yüksek rakamlara ulaştığı yıllardaki seviyelerin, yarısından fazla değer kaybetmiştir. Haşhaş kapsülünün 1992-2020 yılları arasında ekim alanlarında ortalama %33,92; üretiminde %52,51 ve veriminde %6,73 artış gözlemlenmiştir.

Fiğ (dane) ürününün 2020 yılında 382 bin 904 dekar alana ekimi yapılarak dekarda 122 kg verim ile 46 bin 856 ton üretimi gerçekleştirilmiştir. Üretim bir önceki yıla göre %21,87 düşmüştür. Son 10 yıl verilerine bakıldığında ekim alanlarında yaklaşık 2,5; üretimde ise 2,5 katından fazla azalma görülmüştür. Ürün için 2020 yılı en düşük ekim alanı ve en düşük üretimin gerçekleştiği yıldır. Verim yıllar içerisinde dekarda 48 ila 132 kg arasında değişiklik gösterse de, son 10 yıldaki ortalaması 2020 yılındaki veri ile neredeyse aynıdır.

Ekili alanı kütlü pamuk ile aynı olan çiğit ürününde 2020 yılında dekarda 296 kg verim ile bir önceki yıla göre %19,38 azalarak 1 milyon 64 bin 189 ton üretim gerçekleşmiştir. Çiğit üretimi yıl bazında en fazla 2020 yılında düşmüştür. Verim dekarda 142 kg'dan 303 kg'a kadar değişkenlik göstermiştir.

Çizelge 5. 16. Yağlı tohumlar ve diğer ürünler 3, 1991-2020

Yıl	Çiğit ^{(1) (2)}			Haşhaş (kapsül)			Fiğ (dane) ⁽³⁾		
	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)	Ekilen alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (Kg / Dekar)
1991	-	895.085	150	-	-	-	-	-	-
1992	-	905.350	142	163.930	6.250	38	2.600.000	165.000	63
1993	-	899.868	158	69.410	2.685	39	2.700.000	185.000	69
1994	-	929.902	160	253.210	12.450	49	2.650.000	165.000	62
1995	-	1.287.527	170	600.520	25.051	42	2.700.000	160.000	59
1996	-	1.219.579	164	119.420	4.741	40	2.600.000	160.000	62
1997	-	1.193.286	165	296.810	10.948	37	2.520.000	165.000	65
1998	-	1.334.778	176	492.070	27.964	57	2.350.000	140.000	60
1999	-	1.157.583	161	871.940	31.332	36	2.330.000	130.000	56
2000	-	1.295.066	198	275.550	11.564	42	2.253.000	134.000	59
2001	-	1.353.888	198	458.360	21.436	47	2.400.000	127.000	53
2002	-	1.457.122	202	507.410	17.530	35	2.350.000	130.000	55
2003	-	1.337.065	210	994.310	47.619	48	2.500.000	121.000	48
2004	-	1.425.850	223	303.430	16.190	53	1.000.000	130.000	130
2005	-	1.291.180	236	253.350	12.403	49	1.000.000	132.000	132
2006	-	1.476.556	250	420.238	27.443	65	1.345.262	175.522	130
2007	-	1.320.831	249	246.032	8.164	33	970.386	90.568	93
2008	-	1.077.440	218	200.429	9.849	49	964.719	104.974	109
2009	-	1.021.200	243	488.931	31.086	64	1.079.165	135.892	126
2010	-	1.272.800	265	518.970	33.555	65	956.274	121.676	127
2011	-	1.527.360	282	549.110	40.979	75	823.162	107.844	131
2012	-	1.373.440	281	135.106	3.497	26	1.000.070	104.342	104
2013	-	1.287.000	285	322.773	19.244	60	902.307	114.218	127
2014	-	1.391.200	297	266.212	16.223	61	553.180	65.962	119
2015	-	1.213.600	280	615.919	30.730	50	565.577	67.385	119
2016	-	1.260.000	303	299.217	16.550	55	526.762	66.987	127
2017	-	1.470.000	293	237.314	13.836	58	476.722	58.423	123
2018	-	1.542.000	297	451.226	26.991	60	475.437	59.515	125
2019	-	1.320.000	276	677.369	27.288	40	477.129	59.975	126
2020	-	1.064.189	296	461.252	20.542	45	382.904	46.856	122

Kaynak: Haşhaş (kapsül) için TMO, diğer ürünler için Tarım ve Orman Bakanlığı, (-) Bilgi yoktur

(1) Veriler 1991 yılından itibaren derlenmeye başlamıştır.

(2) Ekili alan pamuk (kütü) ile aynıdır.

(3) 2004 yılına kadar dane ve ot alanları ortak olup, 2004 yılından itibaren ayrı ayrı derlenmeye başlanmıştır. (TÜİK, 2021a)

5.8. Meyveler, İçecek ve Baharat Bitkileri

Çeşitli seçilmiş ürünlerin üretim hacimlerinin incelendiği Çizelge 5.17.'de üzüm üretiminde 2020 yılında ulaşılan 4 milyon 208 bin 908 tonluk miktarın 10 yıl önceki üretim miktarından çok farklı olmadığı görülmektedir. Üzüm üretiminde yıllar içinde çok sert iniş-çıkışlar yaşanmamıştır ve üretimin 2001-2020 yılları arası ortalama artışı %1,58 olarak kaydedilmiştir.

Elmada bir önceki yıla göre %18,84 oranında artış ile 2020 yılında elde edilen 4 milyon 300 bin 486 tonluk üretim 2001 yılından beri ulaşılan en büyük üretim miktarıdır. Bu üretim miktarı ile 2010 yılındaki üretim miktarından %65,4 oranında artış sağlanmıştır. Son 15 yıl karşılaştırıldığında ise 2020 yılına gelindiğinde üretimde 2 katın üzerinde artış yaşandığı görülmüştür.

Zeytinde 2020 yılında üretilen 1 milyon 316 bin 626 tonluk miktar 2009 yılından sonra görülen en düşük miktardır. Zeytin üretimi 2001 yılındaki 600 bin tonluk üretimden 2017 yılında 2 milyon 100 bin tona kadar çıkmış ancak, 2020 yılına gelindiğinde 3 yılda %37,3 oranında azalmıştır. Zeytin üretiminde yıllar içerisinde yaşanan üretim farklılıklarına periyodisite sebep olarak gösterilebilir.

Periyodisite, zeytin yetiştiriciliğinde yaşanan önemli sorunların başında gelmektedir. Periyodisite kendini, zeytin ağaçlarında meyvenin bir yıl verilmesi, sonraki yıl ise çok az ya da hiç verilmemesi şeklinde göstermektedir. Yıllarca yapılan araştırmalar sonucunda çiçeğin tomurcuk oluşumunda içsel hormonlar başta olmak üzere birçok unsurun süreci önemli derecede etkilediği tespit edilmiştir (Ülger, Baktır ve Kaynak, 1999, s. 619).

Portakal 2020 yılındaki 1 milyon 333 bin 975 tonluk üretimi ile 2005 yılından sonraki en düşük üretim miktarına gerilemiştir. Bir önceki yıldan üretimi %21,53 oranında azalan portakal son 3 yılda da %31,59'luk azalma göstermiştir. Portakal üretiminde 2001-2020 yılları arası üretim artışı çok fazla değişiklik göstermemiş olup, 2020 yılındaki üretim 2004 yılındaki değere yakındır.

Portakal ürününde 2020 yılında yaşanan keskin düşüşe ilişkin T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Muğla İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nce yapılan çalışmada, narenciye üretiminin gerçekleştiği Akdeniz ve Ege sahillerindeki illerde Mayıs ayında 45 dereceye yakın yükselen Afrika sıcaklarının ve sonrasında 3 gün şiddetli bir şekilde yaşanan poyrazın yüksek oranda meyve dökümüne neden olduğu belirtilmiştir. Bu durumun özellikle Antalya, Mersin ve

Adana’da yetiştirilen erkenci portakal türlerinde meyvelerin zarar görerek üretimin azalmasına yol açtığı görülmektedir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2021a, s. 4).

Fındık üretimi bir önceki yıla göre %14,31 düşerek 2020 yılında 665 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Fındıkta en yüksek üretim miktarına 800 bin 791 ton ile ulaşılmış olup, en düşük üretim miktarı 350 bin tondur. Üretimde 2010 yılından 2020 yılına bakıldığında %10,83’lük bir artış görülmektedir.

Türkiye’de fındık verimine ilişkin yıllık bazdaki veriler bu üründe belirgin dalgalanmaların yaşandığını göstermektedir. Fındıkta görülen periyodisite, hava şartları ve kültürel uygulamaların gerekli şekilde yapılmaması gibi unsurlar söz konusu dalgalanmaları artırmaktadır (Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü [TMO], 2021, s. 4).

Çay, 2001 yılından beri en yüksek ikinci üretim miktarına 2020 yılında 1 milyon 417 bin 685 ton ile ulaşmıştır. Çay üretiminde 2010 yılından 2020 yılına %8,58 artış yaşanırken genel anlamda yıllar arasında keskin dalgalanmalar söz konusu değildir. Çay üretiminin 2001-2020 yılları arası ortalama artışı %3,25 olarak kaydedilmiştir.

Çizelge 5. 17. Meyveler, içecek ve baharat bitkilerin üretim miktarları (Seçilmiş ürünlerde), 2001-2020

(Ton)						
Yıl	Üzüm	Elma	Zeytin	Portakal	Fındık	Çay
2001	3.250.000	2.450.000	600.000	1.250.000	625.000	824.946
2002	3.500.000	2.200.000	1.800.000	1.250.000	600.000	791.700
2003	3.600.000	2.600.000	850.000	1.250.000	480.000	869.000
2004	3.500.000	2.100.000	1.600.000	1.300.000	350.000	1.105.000
2005	3.850.000	2.570.000	1.200.000	1.445.000	530.000	1.192.004
2006	4.000.063	2.002.033	1.766.749	1.535.806	661.000	1.121.206
2007	3.612.781	2.457.845	1.075.854	1.426.965	530.000	1.145.321
2008	3.918.442	2.504.494	1.464.248	1.427.156	800.791	1.100.257
2009	4.264.720	2.782.365	1.290.654	1.689.921	500.000	1.103.340
2010	4.255.000	2.600.000	1.415.000	1.710.500	600.000	1.305.566
2011	4.296.351	2.680.075	1.750.000	1.730.146	430.000	1.231.141
2012	4.234.305	2.888.985	1.820.000	1.661.111	660.000	1.250.000
2013	4.011.409	3.128.450	1.676.000	1.781.258	549.000	1.180.000
2014	4.175.356	2.480.444	1.768.000	1.779.675	450.000	1.266.311
2015	3.650.000	2.569.759	1.700.000	1.816.798	646.000	1.327.934
2016	4.000.000	2.925.828	1.730.000	1.850.000	420.000	1.350.000
2017	4.200.000	3.032.164	2.100.000	1.950.000	675.000	1.300.000
2018	3.933.000	3.625.960	1.500.467	1.900.000	515.000	1.480.534
2019	4.100.000	3.618.752	1.525.000	1.700.000	776.046	1.407.448
2020	4.208.908	4.300.486	1.316.626	1.333.975	665.000	1.417.685

Kaynak: Çay için Rize Ticaret Borsası ve Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, diğer ürünler için Tarım ve Orman Bakanlığı, (TÜİK, 2021a)

5.9. Yeterlilik Dereceleri

5.9.1. Tahıllar ve Bitkisel Ürünler

Ürünlerin yurt içi üretimlerinin yurt içindeki talebi karşılama oranı olarak belirtilen yeterlilik derecesi tabloları 20 yıllık dönem için 3 ayrı bölümde incelenmiştir. Tahıllar ve bitkisel ürünlere ait verilerin yer aldığı Çizelge 5.18.'deki ürünlerin 20 yıllık yeterlilik derecesi ortalamalarına bakıldığında buğday, patates, kırmızı mercimek, nohut ve şekerin, referans değeri olan %100'ün üzerinde olduğu görülmektedir. Arpa, pamuk(çiğit) ve şeker pancarı da ortalamada bu değere en yakın ürünlerdir.

Son dönem olan 2019-2020 yılları verilerinde ise çavdar, patates, nohut, pamuk (çiğit) ve şeker pancarında yurt içi üretim yurt içi talebi karşılamış olup, arpa, buğday, mısır, yulaf, pirinç, kuru fasulye, kırmızı ve yeşil mercimek, ayçiçeği ve şekerde karşılayamamıştır. Söz konusu dönemde en fazla yeterlilik derecesi %127,5 ile nohuta, en düşük yeterlilik derecesi ise %60,1 ile ayçiçeğine aittir.

Arpada 2015-2016'dan sonra yeterlilik derecesi %100'ün altında kalmıştır. Arpa 2009-2010'da %122,1 ile en yüksek derecesine ulaşmış ve 2014-2015'te %80,6 ile en düşük derecesini görmüştür. Arpada 20 yıllık kendine yeterlilik derecesi ortalaması %99,59'dur.

Buğdayda 2000-2001'den beri en düşük ikinci yeterlilik derecesine %89,5 ile son yıl sahip olunmuştur. Buğday 2005-2006'da %120,6 ile en yüksek derecesine çıkmış olup, tablodaki yıllar kapsamında yeterlilik derecesi ortalaması %102,18'dir. En düşük yeterlilik derecesine %70,3 ile 2018-2019'da sahip olan mısırın son 20 yılda ortalamasının %79,87 olduğu ve sadece 2015-2016'da yurt içi üretimin yurt içi talebi %105 değer ile karşıladığı görülmektedir. Yulaf da mısır gibi sadece bir kez %100,9 ile yeterlilik derecesinde pozitif seviyeye ulaşmış olup, 20 yıllık dönem içerisinde %97,59 ortalamada kalmıştır. Çavdarın yeterlilik derecesi ortalaması tablodaki yıllar itibariyle %97,65 olmasına rağmen son 3 yılda %100'ün altına inmemiştir. En yüksek derece 2009-2010 arasında %116,6 ile görülmüş ve en düşük derece %92 ile 2004-2005'te yaşanmıştır.

Pirinç %66,23 yeterlilik derecesi ortalaması ile bu gruptaki en düşük ikinci üründür. Pirinç 2010-2011 arasında her ne kadar en yüksek seviyesi olan %90,7'ye erişse de bu üründe yurt içi üretim yurt içi talebi hiç karşılayamamıştır. Pirinçte en düşük derece ise %35,7 ile 2002-2003 yıllarında verilere yansımıştır. Patateste 2005-2006 ve 2014-2015 yılları hariç tüm yıllar iç talep kendi üretimimizden karşılanmıştır. Patateste 20 yıllık yeterlilik derecesi ortalaması

%102,2'dir. Kuru fasulye patatesin tam tersine 2002-2003 ve 2003-2004 yılları olmak üzere sadece iki yılda kendine yeterli olabilmiş ve 20 yıllık dönem ortalamasında kuru fasulyenin yeterlilik derecesi %85,24 olarak gerçekleşmiştir.

Kırmızı mercimekte 2001-2002'den 2008-2009'a kadar geçen sürede yurt içi talep kendi üretimimizden karşılanıyorken bu zamandan sonraki 12 yılda sadece iki kez karşılanabilmiştir. Yeterlilik derecesinde en düşük seviyeyi 2008-2009'da %45,2 ile gören kırmızı mercimekte 20 yıllık sürecin ortalaması %106,37 olmasına rağmen son 7 yıldır pozitif değere ulaşamamıştır. En yüksek yeterlilik derecesi ise bu üründe %185,4 olarak 2006-2007'de kaydedilmiştir. Yeşil mercimek de pirinç ve ayçiçeği gibi hiç yeterlilik derecesinde pozitif seviyeye ulaşamayan ürünlerden biridir. En düşük %39 ve en yüksek %89,8 derecelerini gören yeşil mercimek %66,81 ortalama ile en düşük ortalamaya sahip olan ürünler arasında yer almıştır.

Nohutta sadece 6 yıl yeterlilik derecesi negatif değerde kalmıştır. En düşük değere 2017-2018 yıllarında %87,5 ile inen nohut en yüksek derecesine 2003-2004 yıllarında %148,3 ile ulaşmıştır. Nohut 20 yıllık ortalama %114,76 ile tablodaki ürün grubunda en yüksek ortalamaya sahip üründür. En düşük ortalama ise tablodaki ürün grubunda %57,37 ortalama yeterlilik derecesi ile ayçiçeğine aittir. Yeterlilik derecesinde dönem içerisinde 2015-2016'daki %78,9'un üzerine çıkamamıştır. Hatta 2007-2008'de %38,3'lere kadar düşmüştür. Pamukta son 6 yıl verileri iç tüketimde yurt içi üretimin yeterli olduğunu gösterse de 20 yıllık ortalama derece %99,14'tür. Ayrıca, 2014-2015'e kadar geçen 14 yılda pamukta sadece üç kez yeterli seviyeye erişilebildiği görülmektedir. En yüksek seviyeye ise 2002-2003 yılında %109 ile ulaşılabilmiş ve %85,4'ün altına da inilmemiştir.

Şeker, yıllık ortalamalarda %108,38 ile tablodaki ürünlerde en yüksek ikinci yeterlilik derecesine sahip olan üründür. Son 2 yıl ile beraber toplamda 6 kez yeterlilik derecesinin altında kalmıştır. En yüksek seviyesine %144,2 ile çıkmış ve en düşük seviyesine 2018-2019'da %89,4 ile inmiştir. Ortalama yeterlilik derecesi 20 yıllık dönemde %99,9 olan şeker pancarında ise %99,5'in altına inilmemiştir ve son 12 yıldır sabit bir şekilde yurt içi üretim yurt içi talebi birebir karşılamaktadır.

Çizelge 5. 18. Ürün Denge Tabloları, Tahıllar ve diğer bitkisel ürünler, 2000/'01-2019/'20, Yeterlilik derecesi (%)

Piyasa yılı	Arpa	Buğday	Mısır	Yulaf	Çavdar	Pirinç	Patates	Kuru fasulye	Kırmızı mercimek	Yeşil mercimek	Nohut	Ayçiçeği	Pamuk (çiğit)	Şeker	Şeker pancarı
20 yılın ortalaması	99,59	102,18	79,87	97,59	97,65	66,23	102,20	85,24	106,37	66,81	114,76	57,37	99,14	108,38	99,90
2019/'20	94,8	89,5	75,5	98,5	100,0	84,9	104,1	76,0	71,7	85,3	127,5	60,1	104,8	98,9	100,0
2018/'19	94,7	100,5	70,3	99,6	100,0	69,2	103,3	72,1	74,9	86,8	114,0	66,4	104,3	89,4	100,0
2017/'18	90,2	111,7	73,3	99,4	100,0	67,2	103,5	82,7	89,6	56,5	87,5	64,3	101,0	116,1	100,0
2016/'17	89,2	103,8	87,8	99,3	97,1	69,9	108,2	81,8	76,7	46,1	92,1	64,0	101,0	103,0	100,0
2015/'16	106,5	113,6	105,0	99,3	102,8	69,9	100,8	82,6	81,6	43,1	98,1	78,9	101,8	94,4	100,0
2014/'15	80,6	89,2	84,4	98,0	96,0	65,4	97,4	86,2	74,7	39,0	96,5	73,4	101,4	99,4	100,0
2013/'14	100,8	101,8	86,1	99,3	99,3	80,1	101,2	78,5	90,3	41,7	96,6	59,1	99,9	109,2	100,0
2012/'13	91,8	98,0	77,5	99,4	97,8	86,9	105,6	83,2	122,4	54,2	99,5	52,5	98,9	105,0	100,0
2011/'12	101,5	105,1	79,7	96,1	96,7	72,8	100,2	83,4	102,0	61,7	101,7	42,2	100,8	101,5	100,0
2010/'11	104,7	102,2	79,6	94,3	104,4	90,7	102,3	81,9	91,3	58,5	110,5	52,4	100,7	115,4	100,0
2009/'10	122,1	114,8	80,0	100,9	116,6	60,5	100,2	78,8	82,9	51,3	118,2	49,4	98,8	113,2	100,0
2008/'09	98,1	94,5	79,9	96,3	99,1	75,7	100,6	83,7	45,2	65,7	127,7	46,6	95,0	112,8	100,0
2007/'08	97,3	96,5	81,4	92,5	94,1	60,5	104,6	70,9	121,6	50,0	121,0	38,3	99,9	97,8	99,9
2006/'07	100,7	99,8	86,5	71,3	102,9	86,2	185,4	78,6	124,7	56,9	99,7	95,2	99,9
2005/'06	108,9	120,6	93,2	63,8	99,1	82,7	132,0	77,5	122,6	40,3	85,4	115,4	99,6
2004/'05	99,2	106,3	85,8	92,0	81,3	49,0	101,6	86,6	138,6	88,8	127,0	51,6	94,9	108,9	100,0
2003/'04	94,8	98,4	66,9	95,9	78,4	69,3	103,8	113,5	139,8	86,3	148,3	52,9	97,7	104,8	99,6
2002/'03	102,1	96,4	65,8	99,0	99,8	35,7	101,6	106,4	185,0	87,6	134,2	84,8	109,0	127,7	99,5
2001/'02	111,8	94,3	64,9	98,8	94,3	40,6	101,1	92,1	124,4	87,7	131,8	43,2	97,8	115,5	99,8
2000/'01	102,3	106,5	73,8	97,8	100,0	41,3	101,9	95,5	97,1	89,8	115,7	70,1	89,8	144,2	99,8

Kaynak: (TÜİK, 2021a)

... Bilgi elde edilememiştir

5.9.2. Sebzeler

Sebze ürünlerinin yeterlilik oranlarına ait bilgilerin yer aldığı Çizelge 5.19. ve Çizelge 5.20.'de 2019-2020 yılları verilerine göre en fazla yeterlilik derecesi %117,7 ile havuca, en düşük yeterlilik derecesi ise %90,8 ile kuru sarımsağa aittir. Tablodaki ürünlerin aynı dönem verilerinde kuru sarımsak ve taze soğan hariç tüm ürünlerde yurt içi üretimin yurt içi talebi karşıladığı görülmektedir.

Bilgi edinilemeyen yıllar hariç tabloda yer alan 20 yıllık verilerde bakla (taze), biber, domates, havuç, hıyar, ıspanak, kabak (sakız), kavun, lahana, patlıcan, pırasa, semizotu ve turp ürünlerinin tamamında her yıl kendine yeterliliğin olduğu açıktır. Ayrıca, 20 yıllık dönem ortalamalarına bakılırsa yeterlilik derecesinde sadece taze bezelye (%96,67) ve kuru sarımsağın (%97,64) referans değerinin altında kaldığı görülecektir. Ancak bu oranlar da oldukça yüksektir.

Taze soğan 2013-2014 döneminde %141,5 ile sebzeler grubunda tüm yıllardaki en yüksek yeterlilik derecesine ulaşmış olmasına rağmen son 3 yıldır %93,5 ortalama ile bu rakamın çok altında kalmıştır. Yeterlilik derecesi 2000-2001'den 2017-2018'e kadar sadece bir kez referans değerinin altına düşen taze soğanda, 20 yıllık ortalama %106,19 olarak kaydedilmiştir. En düşük derecesine %75,4 ile 2011-2012'de inen taze bezelye, sebze grubu dönem ortalamalarında en düşük yeterlilik derecesine sahiptir ancak son 8 yıldır negatif değere düşmemiştir.

Kuru sarımsak en düşük yeterlilik derecesine 2019-2020'de %90,8 ile inmiş ve 20 yıllık süreçte sadece üç kez %100'ün üzerine çıkabilmiştir. Taze fasulye kuru sarımsağın tam tersine aynı yıl aralığında sadece üç kez %100'ün altına düşerek diğer yılların tümünde kendine yetebilen ürünler arasında yer almıştır. Karpuz da taze fasulye gibi tüm yıllar içerisinde sadece 3 yılda yeterli olamamış ancak genel anlamda yeterlilik derecesi seviyesinin üstünde kalmıştır.

Kuru soğanın yurt içi üretiminin yurt içi talebi karşılama derecesi ilk defa %97,4 ile 2018-2019'da %100'ün altına düşmüş olup, harici tüm yıllar pozitif veriler sergileyerek 20 yılda %107,27 ortalamaya erişmiştir. Havuç son yılda olduğu gibi tüm yıllar ortalamasında da %112,03 ile en yüksek yeterlilik derecesine sahip üründür. En yüksek değer %124,5; en düşük değer %107,4 olarak görülmüştür. Marul iki, bamya dört yıl arka arkaya yeterlilik derecesinde %100'ün altına düşmüş ancak diğer tüm yıllarda her iki ürün de kendine yetebilmiştir.

Çizelge 5. 19. Ürün Denge Tabloları, Sebzeler, 2000/'01-2019/'20, Yeterlilik derecesi (%)

Piyasa yılı	Bakla (taze)	Bamya	Bezelye (taze)	Biber	Domates	Havuç	Hıyar	Ispanak	Kabak (sakız)	Karpuz
20 yılın ortalaması	101,39	101,05	96,67	110,44	110,27	112,03	107,21	101,88	103,86	100,40
2019/'20	103,4	100,1	106,1	110,0	110,7	117,7	107,9	104,7	111,6	101,0
2018/'19	102,5	99,0	106,3	108,9	110,6	113,8	107,1	103,1	109,1	99,3
2017/'18	103,7	99,3	106,1	109,2	110,7	115,9	107,2	104,0	107,8	99,8
2016/'17	103,6	99,7	102,9	108,9	111,3	113,2	106,1	102,5	107,2	99,7
2015/'16	101,2	99,9	102,2	109,2	110,8	115,3	106,7	102,1	110,1	100,7
2014/'15	102,0	100,3	101,2	108,4	110,8	107,7	109,1	102,7	106,3	100,8
2013/'14	101,9	100,1	100,5	108,4	112,3	108,2	108,8	102,0	103,8	100,1
2012/'13	100,5	100,1	101,5	108,5	111,2	109,0	108,6	101,1	102,0	100,0
2011/'12	100,3	100,1	75,4	108,0	111,6	109,3	107,6	101,7	105,4	100,1
2010/'11	100,5	100,3	79,2	110,0	111,9	111,6	109,1	102,9	100,9	100,8
2009/'10	100,3	100,2	84,7	110,7	113,8	112,4	110,5	102,3	100,6	102,1
2008/'09	101,2	101,7	89,8	111,6	112,0	109,8	109,5	102,2	100,8	100,1
2007/'08	100,8	102,2	100,1	110,0	111,5	108,1	108,3	101,8	101,0	100,6
2006/'07	101,1	113,4	111,3	109,9	106,0	100,6
2005/'06	98,0	114,3	109,4	111,2	106,2	100,2
2004/'05	100,7	102,3	78,2	114,0	109,2	107,4	105,8	100,4	101,0	100,5
2003/'04	100,6	102,0	94,8	115,1	108,2	109,8	105,4	100,0	100,5	100,5
2002/'03	100,7	104,9	107,0	110,8	107,0	124,5	106,1	100,1	100,5	100,7
2001/'02	100,5	103,5	107,4	110,8	106,2	111,6	104,9	100,1	100,4	100,4
2000/'01	100,5	103,2	90,9	108,6	104,9	114,3	103,3	100,0	100,4	100,2

Kaynak: (TÜİK, 2021a)

Çizelge 5. 20. Ürün Denge Tabloları, Sebzeler 2, 2000/'01-2019/'20, Yeterlilik derecesi (%)

Piyasa yılı	Kavun	Kuru sarımsak	Kuru soğan	Lahana	Marul	Patlıcan	Pırasa	Semizotu	Fasulye (taze)	Taze soğan	Turp
20 yılın ortalaması	100,43	97,64	107,27	100,81	100,49	101,72	104,98	100,04	100,19	106,19	100,71
2019/'20	100,5	90,8	113,1	101,0	101,1	103,7	102,1	100,0	100,3	93,7	100,9
2018/'19	100,3	99,0	97,4	101,2	100,9	102,5	102,5	100,0	100,3	94,2	100,5
2017/'18	100,5	100,1	108,2	101,1	100,7	102,9	102,9	100,1	100,2	92,4	100,8
2016/'17	100,4	99,9	112,7	101,2	100,6	102,8	103,5	100,0	100,3	100,4	100,5
2015/'16	100,4	97,0	102,1	101,3	101,6	103,0	102,3	100,0	100,3	102,5	100,4
2014/'15	100,4	97,4	104,5	101,3	100,9	102,6	104,2	100,1	100,3	126,2	100,8
2013/'14	100,3	96,6	113,3	100,6	100,2	102,3	103,3	100,1	100,2	141,5	101,4
2012/'13	100,3	97,2	107,2	100,5	99,9	101,8	108,6	100,0	100,1	112,1	101,9
2011/'12	100,4	95,2	107,5	100,3	99,7	101,4	104,3	100,0	99,7	99,9	101,7
2010/'11	100,4	97,4	105,4	100,6	100,2	101,4	105,8	100,0	99,7	107,6	100,7
2009/'10	100,7	98,8	103,5	100,9	100,3	100,5	106,4	100,0	100,2	103,0	100,5
2008/'09	100,5	99,0	110,0	100,7	100,8	101,2	107,3	100,0	100,2	106,9	100,5
2007/'08	100,5	96,1	111,2	101,4	100,3	101,0	105,1	100,0	99,9	111,1	100,4
2006/'07	...	97,2	114,2	100,3	...	100,4
2005/'06	...	98,6	102,2	100,3	...	100,6
2004/'05	100,4	100,5	103,5	100,6	100,6	100,9	106,0	100,1	100,2	102,7	100,5
2003/'04	100,4	99,8	104,3	100,5	100,5	100,7	105,1	100,0	100,3	103,1	100,5
2002/'03	100,5	94,1	110,0	100,5	100,3	100,8	108,9	100,0	100,5	105,8	100,4
2001/'02	100,6	98,2	108,8	100,4	100,2	100,6	104,4	100,0	100,3	107,4	100,3
2000/'01	100,3	100,1	106,5	100,5	100,0	100,7	106,8	100,2	100,2	101,0	100,4

Kaynak: (TÜİK, 2021a)

5.9.3. Meyveler, Sert Kabuklular ve İçecek Bitkileri

Meyveler, sert kabuklular ve içecek bitkilerine ait yeterlilik oranlarının yer aldığı izelge 5.21. ve izelge 5.22.'deki ürünlerde 2019-2020 yılları verilerine bakıldığında en fazla yeterlilik derecesine %617,9 ile incirin, en dşuk yeterlilik derecesine ise %72,7 ile cevizin sahip olduğu görülmektedir. Anılan dönemde muz, dut, çay, ceviz ve badem haricindeki tüm ürünler kendine yetebilmiştir.

rnlerin 20 yıllık dönem ortalamaları incelendiğinde sadece muz, çay, ceviz ve bademin yurt içi üretimi yurt içi talebi karşılayamamış olup, fındık, greylfurt, incir, kayısı ve limon yeterlilik derecesine sahip diğer ürünlere göre iki kattan dokuz kata kadar yükselen derecelere ulaşmışlardır. Ortalamalar sırasıyla incirde %913,78; fındıkta %824,46; kayısıda %607,16; greylfurtta %437,26 ve limonda %218,81 olarak kayıtlara geçmiştir. Bu tür ürünler özellikle ihracat için üretildiğinden oranlar diğer ürünlere göre yüksektir.

Antep fıstığı, armut, ayva, ilek, elma, erik, fındık, greylfurt, incir, kayısı, kiraz, limon, mandalina, nar, portakal, şeftali, üzüm ve vişne 20 yıllık süre içerisinde %100'n altına hiç düşmemiştir. Badem, ceviz ve muz ise %100'n üzerine hiç çıkamamıştır. Badem en yüksek %93,8; ceviz en yüksek %94, muz en yüksek %79,1'e ulaşabilmiştir. Bademde 20 yıllık ortalama %87,41; cevizde %83,28; muz da ise %53,54'tür. Muz son 4 yılda en yüksek derecelerine çıkmıştır.

Ülkemiz için en önemli ürünlerden biri olan çay 2001-2002'den 2005-2006'ya kadar kendine yetebiliyorken bu tarihten günümüze kadarki verilerde yeterlilik derecesinin altında kalmıştır ve 20 yılda %98,71 ortalama ile referans değeri aşamamıştır. Dut meyvesinde ortalama yeterlilik derecesi %100,28 olsa da son üç yıldır ortalamanın altına inmiştir. Elma %142,5; erik %126,8; kestane %122,7 ve şeftali %117,3 ile en yüksek derecelerine 2018-2019 döneminde ulaşmıştır.

Elde edinilen verilere göre kestane sadece 2007-2008'de %100'n altına düşmüş ancak diğer tüm yıllar bu oranın üzerinde kalmıştır. Nar son 10 yılda derecesini pozitif yönde artırmış ve 2000-2001 ile 2009-2010 dönemleri arası %118,6 olan derece ortalamasını 2010-2011 ile 2019-2020 dönemleri arasında %155,2'ye çıkarmıştır.

Aynı durum portakal için de geçerli olmuş ve 2000-2001 ile 2009-2010 arası %112 olan portakalın yeterlilik derece ortalaması 2010-2011 ile 2019-2020 arası %136,7'ye yükselmiştir. Portakalda 2006-2007'de %103,4 olarak görülen en dşuk oran 2017-2018'de %197,9 olarak

en yüksek seviyesine çıkmıştır. Turunçgillerde de ihracat amacı gözetildiğinden üretim seviyeleri yüksektir.

Fındıktaki yeterlilik derecesi her ne kadar tablodaki birçok ürüne göre yüksek olsa da son 10 yılda bir önceki 10 yıla göre yarıdan fazla düşmüştür. Greyfurt, incir ve kayısının da fındık gibi 2010-2011 ile 2019-2020 arasındaki 10 yıl ortalaması, 2000-2001 ile 2009-2010 arasındaki bir önceki 10 yıl ortalamasının altındadır. Limon ise fındık, greyfurt, incir ve kayısının tam tersine yeterlilik derecesinde son 10 yıldaki ortalaması ile bir önceki 10 yıl ortalaması üzerine çıkmayı başarmıştır.

Çizelge 5. 21. Ürün Denge Tabloları, Meyveler, sert kabuklular ve içecek bitkileri, 2000/'01-2019/'20, Yeterlilik derecesi (%)

Piyasa yılı	Antep fıstığı	Armut	Ayva	Badem	Ceviz	Çay	Çilek	Dut	Elma	Erik	Fındık	Greyfurt
20 yılın ortalaması	110,89	105,08	108,95	87,41	83,28	98,71	113,59	100,28	118,82	110,02	824,46	437,26
2019/'20	116,6	112,5	110,8	78,7	72,7	95,5	112,2	98,0	128,5	116,5	563,9	424,9
2018/'19	109,2	108,5	111,5	82,3	74,2	96,8	112,8	97,8	142,5	126,8	445,5	251,5
2017/'18	109,1	111,0	113,9	75,7	74,5	93,2	114,1	99,1	127,5	125,4	501,7	481,1
2016/'17	108,2	105,4	112,3	83,0	76,7	95,4	108,5	101,6	135,9	118,9	413,1	209,0
2015/'16	110,9	107,6	111,7	90,5	76,8	99,2	109,8	101,3	123,9	119,8	587,8	495,0
2014/'15	106,7	106,0	108,2	92,4	87,2	99,8	109,2	98,6	130,7	111,1	523,0	297,3
2013/'14	106,6	104,5	110,5	91,3	92,7	99,8	109,0	104,8	130,2	110,8	586,1	490,9
2012/'13	111,6	105,4	109,7	92,8	87,6	99,3	109,8	101,6	111,0	110,5	699,2	252,8
2011/'12	102,9	102,8	109,0	82,0	84,6	98,4	113,0	98,6	123,5	106,3	468,4	723,0
2010/'11	102,2	104,2	111,5	85,0	88,0	97,9	113,6	99,3	124,0	103,8	622,0	404,6
2009/'10	102,8	104,2	109,4	81,1	81,4	98,0	115,2	100,1	114,7	104,8	904,9	624,9
2008/'09	103,7	103,4	...	83,4	84,3	99,1	113,4	99,6	110,5	103,3	1474,9	497,2
2007/'08	105,4	103,1	105,3	93,5	82,1	99,5	117,0	100,6	116,7	104,1	993,2	832,6
2006/'07	105,3	103,3	...	90,8	83,1	99,7	119,1	100,9	111,3	102,9	1632,0	...
2005/'06	106,2	104,2	...	93,8	84,1	100,3	112,7	100,5	126,3	107,6	4180,4	...
2004/'05	106,4	101,7	104,4	88,5	77,8	101,1	117,4	100,6	104,5	103,7	353,5	249,6
2003/'04	105,4	103,3	106,0	91,1	83,6	101,5	114,6	100,7	104,2	106,8	341,0	373,7
2002/'03	101,5	104,6	106,8	93,7	86,2	102,8	115,1	100,3	103,3	104,1	420,4	430,0
2001/'02	191,1	103,3	108,0	89,9	94,0	100,4	119,3	100,9	103,6	107,9	296,2	398,7
2000/'01	106,1	102,7	103,3	88,8	93,9	96,5	116,1	100,9	103,8	105,5	482,1	433,8

Kaynak: (TÜİK, 2021a)

Çizelge 5. 22. Ürün Denge Tabloları, Meyveler, sert kabuklular ve içecek bitkileri 2, 2000/'01-2019/'20, Yeterlilik derecesi (%)

Piyasa yılı	İncir	Kayısı	Kestane	Kiraz	Limon	Mandalina	Muz	Nar	Portakal	Şeftali	Üzüm	Vişne
20 yılın ortalaması	913,78	607,16	111,81	118,27	218,81	189,49	53,54	136,92	124,35	108,43	140,15	100,83
2019/'20	617,9	391,7	120,9	116,4	179,8	232,8	76,6	144,1	147,1	116,3	141,5	100,1
2018/'19	349,3	350,4	122,7	114,8	200,1	170,3	79,1	161,6	152,5	117,3	145,1	100,0
2017/'18	473,2	391,5	119,4	116,4	241,6	194,5	67,7	156,5	197,9	116,3	153,8	100,0
2016/'17	727,4	308,7	113,5	119,0	246,7	209,7	58,3	161,0	145,1	107,3	141,6	100,1
2015/'16	603,9	483,7	111,9	120,8	249,7	194,9	55,1	164,8	129,9	108,9	141,0	100,1
2014/'15	720,6	525,8	120,0	115,4	261,9	235,1	53,1	158,7	118,2	106,1	145,8	100,1
2013/'14	1524,2	369,2	110,8	115,5	272,8	225,5	49,9	165,6	121,7	105,8	130,1	100,3
2012/'13	1639,6	415,6	111,0	116,9	223,8	185,7	45,7	147,0	111,4	108,0	142,8	100,4
2011/'12	993,4	524,8	106,7	115,6	251,0	218,6	47,5	144,3	122,9	106,1	134,3	100,6
2010/'11	1279,6	1873,9	106,0	120,6	295,6	209,2	47,1	149,0	120,0	106,8	135,2	100,7
2009/'10	1192,3	495,4	104,6	117,5	262,7	163,5	48,9	142,9	111,0	106,6	136,0	100,7
2008/'09	757,9	318,2	106,4	111,2	228,5	201,3	53,4	130,7	117,4	108,5	148,4	100,1
2007/'08	572,1	802,1	99,6	121,1	157,8	159,2	43,7	114,3	108,7	103,6	138,1	100,0
2006/'07	1954,9	513,0	...	129,4	180,3	...	46,4	115,3	103,4	107,8	140,4	...
2005/'06	1306,0	774,7	...	120,1	232,5	...	45,7	116,2	114,6	108,5	133,3	...
2004/'05	1472,6	726,5	...	121,7	240,7	169,8	45,9	119,6	111,9	106,8	149,4	101,6
2003/'04	473,6	729,0	...	131,5	142,9	150,7	50,6	113,5	112,7	111,0	132,5	104,9
2002/'03	513,9	531,7	...	112,9	152,6	179,6	51,9	113,7	117,1	106,7	136,7	100,4
2001/'02	487,8	784,3	...	112,8	204,5	170,4	55,9	113,9	111,5	105,9	140,1	103,8
2000/'01	615,6	832,8	...	115,7	150,8	140,0	48,4	105,7	111,8	104,2	136,9	101,1

Kaynak: (TÜİK, 2021a)

5.10. Organik Bitkisel Üretim

Çizelge 5.23.'te yer alan TÜİK verilerine göre organik bitkisel üretim 2021 yılında 263 üründe 351 bin 919 hektar alanda 1 milyon 590 bin 86 ton olarak 48 bin 244 çiftçi tarafından gerçekleştirilmiştir. Üretilen organik bitkisel ürünlerde bir önceki yıla göre üretim alanında %8, üretim miktarında %2,6 azalma görülmüştür. Çiftçi sayısında 2002-2021 yılları arasında en fazla değişim 2009 yılında 14 bin 926 çiftçiden 35 bin 565 çiftçiye olan %138,3'lük artış ile yaşanmış olup, 2009 yılından 2019 yılına bakıldığında çiftçi sayısının 2 kattan fazla arttığı görülmektedir. Ancak 2 yıl sonra 2021 yılına gelindiğinde bu oran, %35,28 azalarak son 10 yılın en düşük rakamına inmiştir. Organik bitkisel ürünlerin temin edildiği alanlar her ne kadar 89 bin 827 hektar alandan en fazla 2014 yılında 842 bin 216 hektara çıksa da son 5 yılda 490 bin 74 hektar ortalama kalmıştır. Verilerin 2002-2021 yılları arasına bakıldığında alanların ortalama %15, üretimin ise ortalama %11 oranında artış gösterdiği görülmektedir. Alanlarda en keskin azalma %38,8 ile 2015 yılında yaşanmıştır. Üretimde ise en fazla azalma 2020'de %19,6 ile gerçekleşmiştir. Üretim son 5 yıl hariç tutulursa 2003 yılına kadar geriye gidildiğinde sadece 2 kez düşmüştür. Üretim en fazla 2009 yılında %85,5 ile artmış olup, en yüksek miktarına 2016 yılında 2 milyon 473 bin 600 ton ile ulaşmıştır. Üretim de çiftçi sayısı gibi 2021 yılında son 10 yılın en düşük miktarına inerek kayıtlara geçmiştir.

Çizelge 5. 23. Organik bitkisel üretim, 2002-2021, (Geçiş süreci dahil)

Yıl	Ürün sayısı		Çiftçi sayısı		Alan ⁽¹⁾		Üretim	
	Adet	Adet	Değişim (%)	Hektar	Değişim (%)	Ton	Değişim (%)	
2002	150	12.428	-	89.827	-	310.125	-	
2003	179	14.798	19,1	113.621	26,5	323.981	4,5	
2004	174	12.751	-13,8	209.573	84,4	377.616	16,6	
2005	205	14.401	12,9	203.811	-2,7	421.934	11,7	
2006	203	14.256	-1,0	192.789	-5,4	458.095	8,6	
2007	201	16.276	14,2	174.283	-9,6	568.128	24,0	
2008	247	14.926	-8,3	166.883	-4,2	530.224	-6,7	
2009	212	35.565	138,3	501.641	200,6	983.715	85,5	
2010	216	42.097	18,4	510.033	1,7	1.343.737	36,6	
2011	225	42.460	0,9	614.618	20,5	1.659.543	23,5	
2012	204	54.635	28,7	702.909	14,4	1.750.127	5,5	
2013	213	60.797	11,3	769.014	9,4	1.620.466	-7,4	
2014	208	71.472	17,6	842.216	9,5	1.642.235	1,3	
2015	197	69.967	-2,1	515.268	-38,8	1.829.291	11,4	
2016	238	67.878	-3,0	523.777	1,7	2.473.600	35,2	
2017	214	75.067	10,6	543.033	3,7	2.406.606	-2,7	
2018	213	79.563	6,0	626.885	15,4	2.371.612	-1,5	
2019	213	74.545	-6,3	545.870	-12,9	2.030.466	-14,4	
2020	235	52.590	-29,5	382.665	-29,9	1.631.943	-19,6	
2021	263	48.244	-8,3	351.919	-8,0	1.590.086	-2,6	

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, (TÜİK, 2022g)

(1) Doğal toplama alanları dahildir.

5.11. Hububat Dış Ticareti

Ülkemizde nadas alanları hariç 15,6 milyon hektarlık tarla ziraatine ayrılan alanın yaklaşık %71'inde hububat ekimi yapılmakta olup, bu alanın %62'sini buğday, %28'ini arpa ve %6,2'sini ise mısır ekimi karşılamaktadır. Uluslararası Tahıl Konseyi Nisan 2021 verilerine göre 2020/2021 döneminde 774,3 milyon tonluk dünya buğday üretiminde Çin aldığı %17 pay ile ilk sırada yer alırken %16 ile AB ikinci, %14 ile Hindistan üçüncü sırada gelmektedir. Rusya'nın %11'lik pay aldığı sıralamada Türkiye, dünyada onuncu sıraya aldığı %3'lük pay ile yerleşmiştir (TMO, 2021a).

TMO 2020 yılı Hububat Sektör Raporu'nda yer alan verilerin 2020/2021 yılı aralığına bakıldığında dünya buğday ihracatında ilk sırayı 38,9 milyon ton ile Rusya almaktadır. İkinci sırayı bir önceki dönemden %24 düşüşle 29,4 milyon ton ile AB, üçüncü sırayı 26,8 milyon ton ile ABD, dördüncü sırayı 26,7 milyon ton ile Kanada ve beşinci sırayı da bir önceki döneme göre ihracatını iki katından fazla artıran Avustralya 20,5 milyon ton ile almaktadır. Dünya buğday ithalat verileri incelendiğinde ise 12,9 milyon ton ithalat ile Mısır'ı birinci, 10,4 milyon ton ile Endonezya'yı ikinci, 10,1 milyon ton ile Çin'i üçüncü ve 9,8 milyon ton ile Türkiye'yi dördüncü sırada görmekteyiz. Türkiye 2020/2021 döneminde 9,8 milyon ton buğday ithal etmesine karşılık aynı dönemde 7,5 milyon ton buğday ihraç etmiştir.

Aynı dönem verilerinde 33,8 milyon tonluk dünya makarnalık buğday üretiminde AB ülkeleri 7,2 milyon ton üretim ile pastanın %21'ine sahip olurken onu Kanada 6,6 milyon ton ve %20'lik pay ile takip etmektedir. Türkiye 4 milyon ton üretim ile üçüncü sırada yer alarak dünya makarnalık buğday üretiminin %12'sini karşılamaktadır. Dünya buğday veriminde aynı dönemde Türkiye her ne kadar Avustralya, Arjantin ve Pakistan'ın üzerinde yer almış olsa da, dekarda 296 kg ile dünya ortalaması olan 345 kg'ın altında kalmıştır. Verimde Çin dünya genelinde dekar başına 565 kg ile ilk sırada yer alırken onu AB 546 kg, Ukrayna 375 kg, Kanada 351 kg ve ABD 334 kg ile takip etmektedir.

Türkiye'de buğday veriminin düşük olması ve bu sebeple üretici gelirlerinin de diğer üreticilere göre daha az olmasının sebebi buğday tarımının ağırlıklı olarak kuru koşullarda yapılmasıdır (Kızılaslan, 2004, s. 23).

Türkiye'de yetişen buğdayların takriben %25'inin sulu koşullarda yetiştirildiği tahmin edilmektedir. Sulu ve kuru koşullarda bitki yetiştiriciliğindeki verim oranının 2,5/1 şeklinde

olduğu kabul edilirse; kuru koşullarda 200-300 kg/da arasında buğday verimi, sulu koşullarda da 500-750 kg/da arasında buğday verimi olduğu sđylenebilir (Aykanat ve Barut, 2018, s. 134).

TMO 2020 yılı Hububat Sektör Raporu'ndaki bilgilerde, AB ũlkeleri 2020/2021 dđneminde 54,7 milyon ton arpa ũretimi ile 158,5 milyon ton olan dđnya ũretiminin %35'ini karşılıyarak lider konumda yer almaktadır. Fransa, Almanya ve İspanya'dan oluşan 3 AB ũlkesi Birliğin toplam arpa ũretiminin yaklaşık %60'ını 32 milyon ton ile karşılamıştır. AB'yi 20,5 milyon ton ve %13'lük payı ile Rusya, Rusya'yı 13,1 milyon ton ũretim ve %8'lik payı ile Avustralya, Avustralya'yı 10,7 milyon ton ũretim ve %7'lik payı ile Kanada izlemektedir. Tũrkiye ise Kanada'nın ardından 8,3 milyon ton ũretim ve dđnya genelinden aldığı %5'lik pay ile beşinci sırada konumlanmaktadır. Dđnya arpa ihracatında bu dđnemde AB 7,3 milyon ton ile lider durumdayken AB'yi 5,1 milyon ton ile Rusya, 4,6 milyon ton ile Avustralya ve 4,3 milyon ton ile Ukrayna takip etmektedir. Arpa ithalatının ise %52'si iki ũlke tarafından geręekleřmektedir. Çin 9 milyon ton, Suudi Arabistan da 6,2 milyon ton arpa ithal etmektedir. Bu iki ũlkeyi 1,3 milyon ton ile İnan izlemektedir. Tũrkiye ise 2020/2021 dđneminde izelge 5.24'de gđrũldũđũ ũzere 0,7 milyon ton arpa ithal etmiştir.

Hububat ũrũnlerinde dđnyada en çok ikinci sırada ekilen fakat ũretim ve verimde ilk sırada yer alan mısırın en bũyũk ũreticisi 2020/2021 dđneminde 360,3 milyon ton ile dđnya ũretiminin %32'sini tek başına karşılayan ABD'dir. Aynı dđnemde Çin 260,7 milyon ton ile %23, Brezilya 104,8 milyon ton ile %9, AB ũlkeleri de 64,9 milyon ton ile %6 oranında pay almaktadır. Tũrkiye'nin ũretimi bu dđnemde 6,5 milyon ton ile kayıtlara geçmiştir. Mısır veriminde Tũrkiye dđnyada ABD'den sonra ikinci sırada yer alıp dđnya ortalamasının iki katına yaklaşmıştır.

Dđnyanın en bũyũk mısır ihracatçısı dđrt ũlke sırasıyla ABD, Brezilya, Arjantin ve Ukrayna'dır. İlk sırada yer alan ABD, 2020/2021 dđneminde 67,8 milyon ton ile ihracatını bir önceki dđneme gđre %62 artırarak neredeyse 35,5 milyon ton ihracat yapan ikinci sıradaki Brezilya ve 35 milyon ton ihracat yapan Arjantin'in toplamı kadar ihracat hacmini yakalamak ũzere-dir. Dđrdũncũ sırada gelen Ukrayna'nın 23,7 milyon tonluk ihracatına karşın Tũrkiye'nin 2,4 milyon ton ihracatı vardır. İthalatta ise başı 25 milyon ton ile Çin ekmektedir. Çin'i sırasıyla 26,6 milyon ton ile Meksika, 16 milyon ton ile Japonya ve 14,2 milyon ton ile AB ũlkeleri izlemektedir. Tũrkiye'nin ithalatı bu dđnemde 2,4 milyon ton kadardır.

Çizelge 5. 24. Çeşitli ürünlerde Türkiye hububat ihracat-ithalatı, 2011/'12-2020/'21

(milyon ton)

TÜRKİYE	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Buğday İhracatı	3,9	4,2	4,9	5,0	5,7	7,0	7,4	7,5	7,6	7,5
Buğday İthalatı	4,8	3,7	4,1	5,3	4,4	4,3	5,2	5,8	9,8	9,8
Arpa İthalatı	-	0,3	0,1	0,8	-	0,1	0,8	0,3	0,9	0,7
Mısır İhracatı	0,8	1,0	1,7	1,8	1,7	1,8	2,3	2,4	2,2	2,4
Mısır İthalatı	0,6	1,0	1,8	1,7	1,8	0,8	2,3	2,4	3,9	2,4

Kaynak: TÜİK (mamul maddenin buğday karşılığı yıllık olarak dahil edilmiştir) (mamul maddenin mısır karşılığı dahildir ve yıllıktır) (TMO, 2021a)

5.12. Bakliyat Dış Ticareti

Baklagiller dünya genelinde çoğunlukla iç talebi karşılamak için üretilmektedir ve üretilen ürünlerin yaklaşık %77'si ülkelerin kendi ihtiyacını karşılarken %23'ünün dış ticareti yapılmaktadır. Dünyada 2020 yılında üretilen mercimeğin %40'ı Kanada, %16'sı Hindistan, %9'u Avustralya tarafından üretilirken Türkiye ve ABD dünya üretiminden %4'er pay almıştır. Dünya genelinde mercimek ticareti 2019 yılında 3,9 milyon ton olarak tahmin edilmektedir ve Kanada aldığı %54,4 pay ile ihracatta lider durumdadır. Kanada'yı %13,2 oran ile Avustralya izlemektedir. Üçüncü sırada %6,7 pay ile ABD gelirken Türkiye aldığı %6,5'lik pay ile dünya ihracatında dördüncü konumdadır. İthalatta ilk sırada %21,1 oranı ile Hindistan gelmektedir. Bangladeş %12,6 pay ile ikinci sırada yer alırken Türkiye %8,7 pay ile dünya mercimek ithalatında üçüncü ülke konumundadır (TMO, 2021b).

Çizelge 5.25.'te de belirtildiği üzere Türkiye mercimek ihracatı 2017 ve 2018 dönemlerinde artmış ancak 2019 yılında 253 bin ton ile bir önceki yıla göre %15,1 azalma göstermiştir. Türkiye'nin mercimek ithalatı da son 2 yılda azalmış ve 2019 yılında 2017 yılına göre %8,35 oranında düşerek 340 bin ton olarak kaydedilmiştir.

Çizelge 5. 25. Çeşitli ürünlerde Türkiye bakliyat ihracat-ithalatı, 2016-2019

(bin ton)

TÜRKİYE	2016	2017	2018	2019
Mercimek İhracatı	244	264	298	253
Mercimek İthalatı	338	371	355	340
Nohut İhracatı	23	23	117	127

Kaynak: (TMO, 2021b)

TMO 2020 yılı Bakliyat Sektör Raporu'nda yer alan dünya kuru fasulye üretiminde 2019 yılı verilerine göre Türkiye sadece %1'lik bir paya sahiptir. Dünya nohut üretiminin ise %73'ü tek başına Hindistan'da yapılmakta olup, dünya üretiminden Avustralya %5, Türkiye %4 pay almaktadır. Dünya genelinde nohut ticareti 2019 yılında 2,2 milyon ton olarak tahmin edilmektedir ve dünya nohut ihracatının %20,8'i Rusya, %18,8'i Avustralya, %6,9'u ABD tarafından gerçekleştirilmektedir. Türkiye'nin dünya ihracatındaki payı %5,7'dir. İthalatta ilk sırayı %16,8 ile Pakistan, ikinci sırayı %16,6 ile Hindistan ve üçüncü sırayı %11 ile Bangladeş almaktadır. Çizelge 5.25'e göre Türkiye nohut ihracatı 2016 ve 2017 yıllarında 23 bin tonda kalırken 2018 yılında 5 katından fazla artarak 117 bin tona, 2019 yılında ise bir önceki yıla göre %8,5 artarak 127 bin tona ulaşmıştır.

5.13. Tarımsal Örgütler

Çizelge 5.26'da görüldüğü üzere tarımsal ve kırsal alanlarda üretici örgütlenmesinin geliştirilmesine ilişkin Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı; 1163 sayılı "Kooperatifler Kanunu" kapsamında 9.945 örgüt ve 2 milyon 482 bin 351 ortak/üye, 1581 sayılı "Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu" kapsamında 1.615 örgüt ve 799 bin 433 ortak/üye, 5200 sayılı "Üretici Birlikleri Kanunu" kapsamında 871 örgüt ve 344 bin 212 ortak/üye, 5996 sayılı "Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu" kapsamında 278 örgüt ve 569 bin 770 ortak/üye, 6964 sayılı "Türkiye Ziraat Odaları ve Birliği Kanunu" kapsamında 763 örgüt ve 5 milyon 192 bin 27 ortak/üye olmak üzere toplamda 13.472 örgüt ve 9 milyon 387 bin 793 ortak/üye bulunmaktadır.

Kooperatifler Kanunu kapsamında yer alan Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri, grup içindeki örgüt sayısının %68,80'ini oluşturmasına rağmen ortak/üye sayısının %56,07'sini Pancar Ekicileri Kooperatifi barındırmaktadır. Üretici Birlikleri Kanunu kapsamında yer alan

Hayvansal Ürün Üretici Birlikleri, grup içindeki örgüt sayısının %65,44'ünü, ortak/üye sayısının da %92,81'ini içermektedir. Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu kapsamında yer alan Damızlık Sığır, Damızlık Koyun Keçi ve Arı Yetiştiricileri Birlikleri örgüt sayısı bakımından neredeyse aynı rakamlara sahipken Damızlık Koyun Keçi Yetiştiricileri Birliği grup içindeki ortak/üye sayısının %43,55'ini, Damızlık Sığır Yetiştiricileri Birliği %42'sini, Arı Yetiştiricileri Birliği ise %12,75'ini oluşturmaktadır.

Çizelge 5. 26. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı tarımsal örgütler

Kanun no	Kanunun adı ve ilgili örgütler	Örgüt Sayısı	Ortak/Üye Sayısı
1163	Kooperatifler Kanunu	9.945	2.482.351
	-Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	6.843	737.783
	-Sulama Kooperatifi	2.499	321.780
	-Su Ürünleri Kooperatifi	572	30.896
	-Pancar Ekicileri Kooperatifi	31	1.391.892
1581	Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu	1.615	799.433
	-Tarım Kredi Kooperatifi		
5200	Üretici Birlikleri Kanunu	871	344.212
	-Hayvansal Ürün Üretici Birlikleri	570	319.471
	-Bitkisel Ürün Üretici Birlikleri	240	21.090
	-Su Ürünleri Üretici Birlikleri	31	1.213
	-Organik Ürün Üretici Birlikleri	30	2.438
5996	Vet. Hiz., Bitki Sağ., Gıda ve Yem Kanunu	278	569.770
	-Damızlık Sığır Yetiştiricileri Birliği	81	239.321
	-Damızlık Koyun Keçi Yetiştiricileri Birliği	80	248.145
	-Damızlık Manda Yetiştiricileri Birliği	31	8.852
	-Arı Yetiştiricileri Birliği	80	72.693
	-Tavuk Yetiştiricileri Birliği	6	759
6964	Türkiye Ziraat Odaları ve Birliği Kanunu	763	5.192.027
	-Ziraat Odası		

Kaynak: (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022, s. 115)

Ülkemizde tarım kooperatiflerinin çok fazla ve çok kapsamlı sorunları bulunmaktadır. Kooperatif ile ortakların arasındaki ilişkilerin zayıflığı, örgütlenme bilincinin üreticilerde tam anlamıyla oluşmaması, kooperatifçilik ilkelerine ilişkin hem ortaklar hem de kooperatif yöneticilerinin bilgi eksikliği, finansman yetersizliği gibi sorunlar, kooperatifçilik faaliyetinin gelişmesini engellemektedir (İnan, 2008, s. 260).

Ülkemizdeki kırsal alanlarda kooperatifleşme faaliyetleri hedeflenen seviyeye erişemediğinden, tarımsal ürün piyasaları düzenlenememekte, toptan ve perakende fiyatlarda arzdaki kontrolsüz değişikliklere istinaden şiddetli dalgalanmalar yaşanmaktadır (İnan, 2016, s. 392).

Bu çerçeveden bakıldığında, Çizelge 5.26.'da yer alan tarımsal örgüt sayısının fazla olmasına rağmen, günümüzde kooperatifçiliğin içinde bulunduğu durum göz önüne alındığında, örgüt-ortak ilişkilerinin oldukça zayıf ya da yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.

5.14. Tarımsal Destekler

Ülkemizde tarım sektörü bir önceki yıla göre %6,88 oranında artış ile 2021 yılında 23,3 milyar TL tutarında desteklenmiştir. Çizelge 5.27.'de destekleme ödemelerinin 2002-2021 yılları arasındaki değişimleri incelendiğinde 2009 yılındaki %19,64 oranındaki azalma hariç her yıl destek miktarlarının artırıldığı görülmektedir. Son 5 yıl tarımsal destekleme miktarları ortalama artış oranı %15,38; 2002-2021 yılları arası ortalama artış oranı ise %14,79'dur. En fazla artış %36,84 ile 2003 yılında yaşanmıştır.

Çizelge 5. 27. Toplam tarımsal destekleme ödemeleri, 2002-2021

Yıl	Miktar (milyar TL)	Bir önceki yıla göre değişim (%)	Yıl	Miktar (milyar TL)	Bir önceki yıla göre değişim (%)
2002	1,9	-	2012	7,6	7,04
2003	2,6	36,84	2013	8,7	14,47
2004	3	15,38	2014	9,2	5,75
2005	3,7	23,33	2015	10	8,7
2006	4,7	27,03	2016	11,5	15
2007	5,5	17,02	2017	12,8	11,3
2008	5,6	1,82	2018	14,5	13,28
2009	4,5	-19,64	2019	17	17,24
2010	5,9	31,11	2020	21,8	28,24
2011	7,1	20,34	2021	23,3	6,88

Kaynak: (2002-2019 yılı verileri T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı), (2020 yılı verisi T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı 2020 yılı Faaliyet Raporu), (2021 yılı verisi T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı 2021 yılı İdare Faaliyet Raporu), (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022e), (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022, s. 108), (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022a, s. 181)

Çizelge 5.28’de görüldüğü üzere 2021 yılı destekleme miktarı olan 23 milyar 356 milyon 93 bin 137 TL’nin %61,22’si bitkisel üretimin desteklenmesine, %30,81’i hayvansal üretimin desteklenmesine, %6,97’si kırsal kalkınmanın desteklenmesine, %0,53’ü su ürünleri üretiminin desteklenmesine, %0,46’sı ise tarımsal araştırma ve geliştirmenin desteklenmesine ayrılmıştır.

Çizelge 5. 28. Tarımsal desteklemeler, 2021

DESTEKLEME KONUSU	2021 YILI ÖDEME TUTARLARI (TL)
Bitkisel Üretimin Desteklenmesi	14.299.368.107
(Mazot desteği, Gübre desteği, Fındık üreticileri alan bazlı gelir desteği, Toprak analizi desteği, Organik organamineral gübre desteği, Organik tarım desteği, İyi tarım uygulamaları desteği, Alan bazlı verim kaybı desteği, Beş dekar altındaki küçük işletme desteği, Bitki karantinası tazminatı desteği, Biyolojik mücadele desteği, Bombus arısı desteği, Çay budama masrafları, Çay budama tazminatı desteği, Çay desteği, Çevre amaçlı tarım alanlarının korunması desteği, Alan. kor. Desteği, Dane zeytin desteği, Geleneksel zeytin bahçelerinin rehabilitasyonu desteği, Hububat-baklagil-dane mısır desteği, Lisanslı depolarda ürün depolama kira desteği, Organik arıcılık desteği, Sertifikalı fidan kullanım desteği, Sertifikalı fidan üretim desteği, Sertifikalı tohum kullanım desteği, Sertifikalı tohum üretim desteği, Yağlı tohumlu bitkiler desteği, Zeytinyağı desteği, Tarımsal sulama elektrik desteği, Bitkisel ürün sigortası desteği, Diğer tarım sigortası desteği, Sera sigortası desteği, Hasar fazlası desteği)	
Hayvansal Üretimin Desteklenmesi	7.196.099.301
(Yem bitkileri üretimi desteği, Buzağı desteği (Malak desteği, Dişi Manda desteği, Islah amaçlı Süt içerik analiz desteği), Islah amaçlı küçükbaş hayv. yetiştirici birlik. desteği, (Anaç koyun ve keçi desteği, sürü büyütme ve yenileme desteği, Küçükbaş soy kütüğü desteği) Arıcılık desteği, Aşı desteği, Atık desteği, Küpe uygulama desteği, Büyük baş damızlık hayvan alımı desteği, Büyükbaş hayvan hastalıkları tazminatı desteği, Büyükbaş hayvan besi desteği, Çiğ süt desteği, Damızlık ana arı desteği, Hastalıklardan ari işletme desteği, İpek böceği desteği, Onaylı süt çiftliği desteği, Sürü yöneticisi istihdamı desteği, Tiftik üretimi desteği, Küçükbaş hayvan sigortası desteği, Kümes hayvanları sigortası desteği, Süt sığırı sigortası desteği)	
Kırsal Kalkınmanın Desteklenmesi	1.628.678.798
(IPARD ulusal eş finansman katkı payı ödemeleri, Kırsal kalkınma destekleri, Tarım danışmanlığı desteği)	

Çizelge 5. 28. Tarımsal desteklemeler, 2021 (devamı)

DESTEKLEME KONUSU	2021 YILI ÖDEME TUTARLARI (TL)
Su Ürünleri Üretimine Desteklenmesi (Su ürünleri yetiştiricilik desteği, Balon balığı avcılığının desteklenmesi, geleneksel kıyı balıkçılığının kayıt altına alınması, Su ürünleri sigortası desteği)	123.853.680
Tarımsal Araştırma ve Geliştirmenin Desteklenmesi (Ar-Ge destekleri, Hayvan gen kaynakları desteği)	108.093.251
TOPLAM	23.356.093.137

Kaynak: Tarım Reformu Genel Müdürlüğü, (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022, s. 107-108)

Makroekonomik veriler doğrultusunda ülkemizde tarım sektörüne yönelik uygulanan destek ve politikaların genel olarak üreticiyi bu sektördeki üretimde tutmada yetersiz olduğu söylenebilir (Sav ve Sayın, 2018, s. 194).

Son zamanlarda ülkemizdeki gıda fiyatlarında görülen spekülasyon artışları ve ürün arzında yaşanan azalmalar tarım alanındaki destekleri gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda hem tarımsal destek ve politikaların tekrar yapılandırılması hem de hali hazırdaki yapının eksikliklerinin tespiti ve nasıl olmasına ilişkin endişeler oluşmaktadır (Kızıl ve Çürük, 2021, s. 966).

İç talebin karşılanmasında ülkemizde uygulanan tarım politikaları yetersiz kalmaktadır. Dönemsel GSYİH rakamlarının tarım sektörüne ilişkin büyüme hızlarına bakıldığında, sürekli dalgalanmalar görülmekte olup, bu husus tarım politikalarının uygulanabilirliği açısından sorunların yaşandığını göstermektedir. Tarımsal üretimde ülkemizin iyi bir seviyeye gelmesi, girdi maliyetlerinin devletin vereceği destekler ile azaltılması ve ar-ge alanına verilecek destekler ile yatırımların artırılması ile sağlanacaktır (Ekici ve Tutar, 2022, s. 136).

6. AVRUPA BİRLİĞİ

6.1. Avrupa Birliği Tarihçesi

Avrupa Birliği'nin temelleri Batı Almanya, Belçika, Fransa, Hollanda, İtalya ve Lüksemburg'un bir araya gelerek 1951 yılında Paris Anlaşması ile kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu ile atıldı (Denk, 2016, s. 65). Bu kuruluşun fikir tohumları Fransız bürokrat Jean Monnet tarafından 1943 yılında dile getirilmişti ve Jean Monnet Avrupa'da barışın sağlanabilmesi için bir bütünleşmenin oluşması gerekliliğine değinmişti (Denk, 2016, s. 52). Fransa'nın Dışişleri Bakanı Robert Schuman da 1950 yılında ilan ettiği deklarasyonla, Avrupa'da savaflara sebep olan kömür ve çelik kaynaklarının Avrupa devletlerince birlikte yönetilmesi önerisini sunmuştu (Denk, 2016, s. 6). Bu durum Almanya ve Fransa'nın kömür madeni açısından zengin olan ve madenin yakınlarında konuşlandırılan demir ve çelik sanayinin bel kemiği durumunda bulunan Ruhr bölgesindeki hakimiyet mücadelelerini de sonlandıracaktı. Ayrıca, Sovyetler Birliği ve ABD'nin iki yeni ayrı güç olarak ortaya çıkması Avrupa'da barışçıl bir bütünlüğün yanı sıra ortak yönetim düşüncesini de tetiklemiş ve kendi güvenliğini artık sağlayamayan Avrupa için bütünleşme fikri bir Birlik olma sürecini başlatmıştır (Denk, 2016, s. 48).

Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, devletler tarafından verilen destekler, ithalat ve ihracat vergileri, kısıtlayıcı uygulamalar, üreticiler, tüketiciler ve satın alanlar arasındaki ayrımcılık yapılan uygulamalar veya satın alımdaki özgürlüğü sınırlayan engellerin kaldırılması ve yasaklanması şartları çerçevesinde, üye devletlerin bir uyum içerisinde hayat standartları ve işgücünü yükselterek, üretimin maksimum verimliliğinde ekonomik büyümeyi amaçlamaktadır. Yüksek Otorite, Ortak Asamble (Avrupa Parlamentosu), Özel Bakanlar Konseyi (Konsey) ve Adalet Divanı (Divan), tüzel kişiliğe sahip olan bu topluluğun kurumları olarak adlandırılmıştır. Üye devletlerin ortak kararıyla temsilcilerden oluşan Yüksek Otorite koyulan hedeflerin anlaşmaya uygun doğrultuda gerçekleşmesinden sorumludur. Genel oylama ile tek tip usulle üye devletlerin halklarından seçilen temsilcilerden meydana gelen Avrupa Parlamentosu, danışma ve denetim yetkileri kullanan bir merci olarak görev yapmak üzere oluşturulmuştur. Üye devletlerin delegelerinden oluşan Konsey, Yüksek Otoritenin ve üye devletlerin anlaşma hükümlerinde belirtilen koşullarda yürüttüğü faaliyetler arasındaki uyumun sağlanmasında etkindir. Yargıçlardan oluşan Divan ise anlaşma hükümlerinin değerlendirilmesi ve uygulanmasında hukuka uygunluğu sağlamak için kurulmuştur (DPT, 1993, s. 5-29).

Her ne kadar Paris Anlaşması ile Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nda Almanya ve Fransa bir araya gelmiş olsa da, iki ülke arasındaki mücadelenin sürebileceği düşüncesiyle ortak pazar düşüncesi İngiltere'ye uzak kalıyordu. Bu düşüncenin aksine Almanya ve Fransa birlikten yanaydı ancak Almanya sanayi konusunda, Fransa ise tarım konusunda ortak pazarın gelişmesini destekliyordu. Yoğun müzakerelerden sonra sağlanan uzlaşma ile 1957 yılında imzalanan Roma Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu kurulmuş oldu. Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Antlaşmasından farklı olarak alanı çok daha geniş ve makroekonomik konuları içeren bir antlaşma vasfında olan bu antlaşma ile sosyal destekler için Avrupa Sosyal Fonu ve finansal destekler için Avrupa Yatırım Bankası hayata geçirilmişti (Keskin, 2014, s. 57-59).

Avrupa Ekonomik Topluluğu, üye devletlerin ekonomik politikalarının birbirleri ile olan sıkı ilişkiler ve uyum çerçevesi içerisinde istikrarlı bir şekilde geliştirilerek yaşam standartlarını en üst düzeye çıkarma amacı ile kurulmuştur. Anlaşmanın İlkeler başlıklı 1. Kısım'ın topluluğun faaliyetlerini belirten 3. Maddesinin d bendinde tarım alanında ortak bir politikanın oluşturulması yer almaktadır. Anlaşma genel anlamda; gümrük birliği, üye devletler arasında miktar kısıtlamalarının kaldırılması, kişilerin, sermayenin ve hizmetlerin serbest dolaşımı, tarım, taşımacılık, rekabet sistemi, üye ülkelerde ekonomik politikaların koordinasyonu, ulusal mevzuat, işçilerin refahı, kaynak kullanımı, diğer ülkeler ile işbirlikleri hükümlerine ilişkin konuları içermektedir (DPT, 1993, s. 99-100).

Roma Antlaşması ile birlikte Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu da 1957 yılında kurulmuştur (Denk, 2016, s. 65). Mısır ve İsrail arasındaki 1956 yılındaki savaş, sonrasında Suveyş Kanalı'na İngiltere ve Fransa'nın müdahalesi ile petrolün Ortadoğu'dan Avrupa'ya getirilmesinde ortaya çıkan sorunlar, petroldeki bağımlılığı azaltarak petrol yerine ikame edilebilecek alternatif ürünlerin kullanılma düşüncesi bu topluluğun kurulmasına etken olan nedenlerdendir (Ağır, 2010, s. 10). Buradaki esas hedef, nükleer enerjinin güvenli bir şekilde barış için kullanılması amacıyla üye ülkelerin araştırma programlarını düzenleme olarak belirlenmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, 2022).

Geçerliliği 50 yıl olan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Antlaşması 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması ile oluşturulan yeni düzen içinde değerlendirildiğinden herhangi bir boşluk yaşanmadan 2002 yılında sona ermiştir. Avrupa Ekonomik Topluluğu da 2007 yılında imzalanan ve 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması ile ortadan hukuken kalkmıştır. Nükleer silah üretimini kontrol altına almak için kurulan Avrupa Atom Enerjisi

Topluluğu ise, halen varlığını koruyan topluluk olma özelliğini taşımaktadır (Denk, 2016, s. 65-66).

Avrupa bütünleşmesi amacıyla Avrupa Toplulukları olarak da adlandırılan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nun her birinin ayrı bir yapısı bulunmaktaydı. Bu parçalı yapıyı belirli bir koordinasyon ile daha birleşik bir şekilde aynı çatı altında toplayan ve “eritip birleştirme” anlamına gelen Füzyon ibaresinin adının verildiği Füzyon Antlaşması 1965 yılında imzalanmış olup, yürürlüğe ancak 1967 yılında girmiştir (Ağır, 2010, s. 19-20). Bu antlaşmayı imzalayan ülkelerin ticaretleri de birleşme politikası çerçevesinde değerlendirilmiş ve uluslararası ticari görüşmelerde geniş alanlara hükmeden bir ağırlık oluşmasını sağlamıştır (Hürsoy, 2010, s. 614).

Avrupa bütünleşmesi, 1960'lı yıllar itibariyle bazı krizlere sahne olmuş ve 80'li yılların ortalarına kadar bu olaylardan etkilenmiştir. Fransa'nın birlik içindeki gücünü kaybetme endişesi ile İngiltere'nin adaylık başvurusunu 1961 ve 1967 yıllarında tek başına veto etmesi, 1965 yılında Komisyon bütçesinde yaşanan sorunlar nedeniyle yine Fransa'nın Bakanlar Konseyi toplantılarına bir süreliğine temsilci göndermeyip “Boş Sandalye Krizi” adıyla ikinci bir krizin oluşması, çeşitli yenilikler getirilmesine rağmen 70'li yıllarda Avrupa bütünleşmesinde arzulanan entegrasyonun sağlanamaması, bu entegrasyonun 80'lerin ortalarına kadar dünyada yaşanan ekonomik kriz nedeniyle duraklaması bu örnekler arasında yer almaktadır. Ancak 1986 yılında imzalanan Avrupa Tek Senedi ile ortak pazar yerine tek pazarın benimsenerek, ticaret engellerinin olmadığı, sermayenin ve işgücünün serbestçe dolaşımının sağlandığı bir hedefle Avrupa bütünleşmesinde önemli bir adım atılmış oldu. Böylece 70'li yıllardan sonra ekonomilerini oldukça büyüten ve Avrupa yatırımlarını ülkelere çeken ABD ve Japonya ile rekabete bu antlaşma vesilesiyle girilebilecekti. Bununla birlikte tek pazar ile sermayenin sınırlar içerisinde kalması sağlanarak ekonomik büyümeye ivme kazandırılacaktı. Avrupa Tek Senedi kapsamına yukarıda bahsedilen alanların haricinde bütünleşme amacıyla birçok alan dahil edilmiş ve bu bütünleşmeye engel teşkil edebileceği düşünülen az gelişmiş bölgelere yapısal fonlar uygulanmıştır (Gürsoy ve Beşgül, 2013, s. 25-28).

Hollanda'nın Maastricht şehrinde 1992 yılında imzalanan ve 1993 yılında yürürlüğe giren antlaşmanın “Maastricht Kriterleri” tabirini içermesinin nedeni, üye ülkelerdeki ekonomik farkların belirli yakınlık kriterlerine uyumu ile giderilerek bir bütünlük sağlanması hatta kriterlere uyulmaması durumunda, yaptırımların devreye girmesi hedefi ile oluşturulmasıydı. Enflasyon oranı, kamu açıklarının ve kamu borçlarının oranı, faiz oranı ve

para birimlerinin değerine ilişkin düzenlemeleri içeren Maastricht Antlaşması ye ülkelerin merkez bankalarını da etki altına almıştır (Dilekli ve Yeşilkaya, 2002, s. 1-3). Anlaşma içeriğine ilişkin kararlara uymama durumu; para cezası, topluluk hesabına faizsiz cezai bir tutarın yatırılması, verilen kredilerin tekrar gözden geçirilmesine kadar yaptırımlara açık bir kararlılığa bağlanmıştır (Dilekli ve Yeşilkaya, 2002, s. 8).

Avrupa Topluluğu'nun adının Avrupa Birliği'ne dönüştürülmesine, vatandaşların hak ve menfaatlerinin en üst seviyede korunarak Avrupa Vatandaşı olgusunun pekiştirilmesine ve tek para birimine geçilerek bütünleşmenin mali yönden de güçlenmesine karar verilen Maastricht Antlaşması'nda Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu kuran antlaşmanın birçok maddesi değiştirilmiş, gerektiği şekilde eklemeler veya iptaller yapılmıştır (Baydarol, 2007, s. 4-5).

Lüksemburg'un Schengen köyünde Fransa, Belçika, Hollanda, Almanya ve Lüksemburg'un, i sınırların kaldırılıp ortak bir dış sınır oluşturulması ve daha fazla entegrasyon sağlama amacına yönelik olarak imzaladığı Schengen Anlaşması ile kişilerin söz konusu ülkelerde serbest dolaşımına imkan tanınmıştır (akmak, 2004, s. 20-21). İmzalanması 1985 yılında gerçekleştirilen Schengen Anlaşması "Schengen Anlaşması'nın Uygulanmasına ilişkin Konvansiyon" yani bir uygulama sözleşmesi ile yine mevzu bahis 5 ülke tarafından 1990 yılında imzaya alınmış olup, Konvansiyonda uygulanacak i ve dış sınır politikalarına ilişkin 142 maddelik açıklamalara yer verilmiştir (akmak, 2004, s. 23). Schengen Anlaşması, 1999 yılında eklenen bir protokol ile Amsterdam Anlaşması kapsamına alınmış ve Avrupa Birliği yetki alanına dahil edilerek, sekreteryası Avrupa Konseyi'nin genel sekreterliği ile birleştirilmiştir (akmak, 2004, s. 26).

İmzalanması 1997 yılında gerçekleşen Amsterdam Antlaşması'nda birliğin genişletilip bir bütün halinde değerlendirilerek özgürlük, adalet ve güvenlik kavramları çerçevesinde sürdürülebilir bir şekilde güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu antlaşma da ye devletlerin vatandaşlarına odaklı bir antlaşma niteliğinde olup, istihdamın yüksek mertebelere ulaşmasını, kadın-erkek arasındaki eşitsizliğin giderilmesini, hayat standartlarının artırılmasını hedeflemiştir. Avrupa Merkez Bankası'nın kurulduğu ve Schengen Anlaşmasını da içine alan bu antlaşma içerideki hakları korurken dışarıya karşı da ortak güvenlik politikaları ile gerekli önlemleri almayı gözetmiştir. Antlaşmada ayrıca ulusal parlamentoların rolünden hayvan haklarına kadar farklı alanda eklenen protokollere, dini kuruluşlardan engelli vatandaşlara kadar geniş çerçeveli bildirimlere yer verilmiştir (Bolayır, 2000, s. 1-6).

Bütünleşme sürecine olan talebi, 90'lı yıllarda yaşanan çatışmalar ve dağılmalar ile Doğu Avrupa ülkeleri de artırmış ve Topluluğun üye sayısı belirgin seviyede çoğalmıştır. Ancak bağımsızlıklarını ilan edip Topluluğa yeni katılan üye ülkelerde, ekonomik ve sosyal veriler önceki dönemlerde üye olan ülkelere karşılaştırmayacak kadar düşük olduğundan, sağlıklı bir genişleme için sağlam altyapı çalışmaları gereksinimi doğmuştur. Bu ihtiyaç aynı zamanda Nice Antlaşmasının da temelini atmış olup, başta Topluluk içerisindeki mevcut güç dağılımı, ülkeler arası yaşanan endişeler, göç olasılıkları ve üyelerin mali yapıları olmak üzere birçok konunun sorun olduğu görüşmeler sonucunda uzlaşma sağlanarak 26 Şubat 2001 tarihinde Nice Antlaşması imzalanmıştır. Ancak İrlanda'da Antlaşmanın onaylama aşamasında sorun çıkmıştır. İrlanda'da 2001 yılında yapılan ilk referandumun olumsuz sonuçlanmasının ardından 2002 yılındaki AB Zirvesi'nde İrlanda bazı ayrıcalıklara sahip olmuştur. Tanınan ayrıcalıklar sonrasında yapılan ikinci referandum olumlu sonuçlanmıştır. Bu nedenle söz konusu Antlaşma ancak 1 Şubat 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Antlaşmada ana hatlarıyla karar alma ve karar kabul süreçlerindeki oylamalar, nitelikli karar alanları, Komisyon ve Parlamentosu gibi kurumsal yapı değişiklikleri yapılmıştır (Keskin, 2014, s. 87-90).

Üye sayısının artması ile Birlik için daha vatandaş odaklı, çağın gereksinimlerine uyan ve etkin mekanizmaların hayata geçirilmesi gerekiyordu. Aday ülkelerin de katılımıyla bu hedef doğrultusunda 16 ay boyunca çalışmalarını gerçekleştirecek bir Konvansiyon kuruldu. Çalışmaların sonucunda 29 Ekim 2004 tarihinde üye devletlerce bir Antlaşma metni imzalandı. Ancak 2007 yılına kadar yapılan tartışmalı müzakerelerde bazı referandumlarda da olumlu yönde sonuç alınamaması üzerine tadil edilmesi kararlaştırıldı. Bu süreç imzalanmasından 2 yıl sonra yani 1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması'nı oluşturdu. Topluluğun bundan sonraki süreçte Birlik ismine dönüştüğü yapıda kurumsal, ekonomik, dış politika alanlarında köklü değişikliklere gidildi. Avrupa Parlamentosu'nun gücü ve yetkisi artırılarak temsilinde revizeler yapıldı. Konsey'in oylama yöntemi güncelleştirildi ve görüşmeleri oylamalarla beraber kamuya açıldı. Geliştirilen yöntemlerle vatandaşın Birlik sistemine daha etkin bir şekilde dahil olabilmesi sağlandı. Yeni üyeliklere ve üyelikten ayrılmalara yönelik düzenlemeler getirildi. Lizbon Antlaşması'nda hukuksal açıdan üstün, hükümet sistemlerine uyumlu, yenilikçi, demokratik, dış ilişkilerde güçlü, etkin kurumlara sahip daha bütünleştirici bir Birliğin varlığı hedeflendi (T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, 2012, s. 29-33).

Şekil 6.1.'de yukarıda bahsedilen tüm AB antlaşmaları toplu bir şekilde yer almaktadır.

Söz konusu antlaşmaların imza tarihlerinden farklı tarihlerde yürürlüğe girmesindeki sebep antlaşma tarafları olan ülkelerin tümünün antlaşma hükümlerini kendi hukuki sistemlerine uydurmaları için geçen zamandan kaynaklanmaktadır (Denk, 2016, s. 65-66).

İmza Tarihi	1951	1957	1965	1985	1986	1992	1997	2001	2007	
Yürürlük Tarihi	1952	1958	1967	1985	1987	1993	1999	2003	2009	
Belge	Paris Antlaşması	Roma Antlaşmaları	Füzyon Antlaşması	Schengen Antlaşması	Avrupa Tek Senedi	Maastricht Antlaşması	Amsterdam Antlaşması	Nice Antlaşması	Lizbon Antlaşması	
			Avrupa Toplulukları			Avrupa Birliği'nin Üç Sütunu				
			Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM)							
			Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT)			Antlaşma 2002'de Sona Erdi				
			Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)							
			Schengen Kuralları			Avrupa Topluluğu (AT)		Avrupa Birliği (AB)		
					Adalet ve İçişleri	Polis ve Yargısal İşbirliği				
					Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikası					

Şekil 6. 1. Avrupa Birliği antlaşmaları

Kaynak: (Denk, 2016, s. 81)

6.2. Avrupa Birliği Yapısı ve Örgütleri

Avrupa Birliği, üye olan ülkelerin ve üye ülke vatandaşlarının çıkarları için hizmet eden tek bir kurumsal yapıya sahiptir. AB Antlaşması'nın 13. Maddesine istinaden; Avrupa Parlamentosu, AB Konseyi, Avrupa Komisyonu, AB Adalet Divanı, AB Zirvesi, Avrupa Sayıştay ve Avrupa Merkez Bankası, Avrupa Birliği'nin kurumları olarak belirlenmiştir. Ekonomik ve Sosyal Komite, Bölgeler Komitesi, Avrupa Ombudsmanı ve Avrupa Yatırım Bankası ise diğer organlardır (T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, 2022a).

Avrupa Parlamentosu, üye ülkelerin nüfuslarına göre sahip oldukları sandalye sayısına göre 5 yılda bir vatandaşlarından seçilen temsilcilerden oluşur. Seçilen milletvekilleri Parlamento bünyesindeki 7 siyasi grubun içerisinde veya bağımsız olarak faaliyet gösterirler. Parlamento başkanı üyeler arasından seçilir ve görev süresi 2,5 yıldır. Üye sayısı halihazırda 705 olan Avrupa Parlamentosu'nun yasama, bütçe ve denetim yetkileri mevcuttur. Bu kapsamda Parlamento; Komisyon'un tekliflerini inceleyerek yasama sürecine Konsey ile birlikte katılma, yönelttiği sorular ve gensorularla Komisyonu denetleme, yine Konsey ile birlikte paylaştığı AB'nin yıllık bütçesinin denetimine ilişkin bütçe yetkisini bünyesinde barındırır (İktisadi Kalkınma Vakfı, [İKV], 2022).

AB'nin üye ülkelerini temsil ederek temel karar alma mekanizması görevi gören AB Konseyi, yapılacak toplantının gündemindeki konusuna göre her üye ülkenin belirlediği bir bakandan oluşan bir kurumdur. Bakanlar atacakları imzalarda hükümetlerine ve dolayısıyla da vatandaşlarına karşı sorumluluk taşırlar. Hem yasama hem de yürütme yetkisine sahip olan Konsey, üye devletlerce uygulanan ekonomik ve sosyal politikaların uyumu konusunda da yetkilidir. Ayrıca, uluslararası anlaşmaların yapılması, cezai hususlarda işbirliğinin koordine edilmesi, ortak olarak uygulanan dış ve güvenlik politikaların geliştirilmesi alanlarında sorumludur. Konsey başkanlığı AB üye ülkeleri tarafından altı ayda bir sırayla yapılmaktadır (Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, 2022).

Avrupa Birliği Zirvesi, kendi Başkanı, Komisyon Başkanı, üye ülkelerin devlet ya da hükümet başkanları ve Zirve'nin çalışmalarına katılan "Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi"nden oluşur. Altı ayda bir toplanan Zirve, yasama faaliyetinde bulunmadan Birliğin gelişimi için itici güç görevi görür. Bu kapsamda genel siyasi tutum ve önceliklerin belirlenmesinden sorumludur. Zirve Başkanı'nın görev süresi 2,5 yıldır (T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2011, s. 9-10).

Avrupa Komisyonu, AB'yi "Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikası" haricindeki hususlarda dünyada temsil eden ve Birliğin ortak menfaatlerini geliştirme rolü üstlenen bağımsız bir kurumdur. Beş yılda bir atanan Komisyon, yasa ve politika teklifleri haricinde eylem programları önerileri de sunar. Avrupa Parlamentosu'nun ve Konsey'in aldığı kararların uygulanması konusunda sorumludur. Parlamento'nun tüm oturumlarına katılarak belirlediği politikaları gerekçeleriyle açıklar ve gelen tüm soruları yanıtlar. Komisyon üyeleri, Birliğin ortak menfaatleri doğrultusunda çalışmayı kabullenen, üye ülkelerde çoğu bakanlık yapmış ve siyasi olarak görev almış üyelerden oluşur (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, 2022, s. 4).

AB'ye ait hukukun Birlik sınırları içerisinde aynı biçimde yorumlanarak uygulanmasını sağlayan ve Birliğin yargı organı olan AB Adalet Divanı, altı yılda bir atanan 27 yargıç ve 11 hukuk sözcüsünün bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Üye ülkelerin ve AB'ye ait kurumların Birlik hukukuna uyumlarının denetlenmesine ilişkin davaların yanı sıra gerektiğinde ulusal mahkemelerdeki davaların çözülebilmesi amacıyla Birlik hukukunun yorumlanması ile ilgili çeşitli davalara bakmaya Divan'ın yetkisi vardır. Divan, görüşmelerini gizli bir şekilde yapar ve alınan kararlardaki karşı oyları yayınlamaz (T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, 2022a).

Avrupa Sayıştayı, AB mali yönetiminin ve bütçesinin bağımsızca denetlenmesinden sorumludur. Bu kurum yapılan denetimler ile AB'nin finansal yönetiminin iyileştirilmesine, üye ülke vatandaşlarının finansal menfaatlerinin korunmasına ve finansal şeffaflıkla hesap verebilirliğin geliştirilmesine katkıda bulunur (Dikmen ve Çiçek, 2020, s. 57).

Bu yapıların haricinde ayrıca, Avrupa Parlamentosu ile yoğun mesaisi bulunan, hükümet dışı işçi-işveren ve sivil toplum üyelerinin eşit birleşimiyle oluşan Ekonomik ve Sosyal Komite vardır. Bu Komite gerek kendince hazırladığı gerekse Konsey'in isteği üzerine hazırladığı görüş ve raporlarla karar alma süreçlerinde etkileri olan bir danışma kuruluşudur. Vatandaş ile AB arasında köprü vazifesi görerek yerel ortak düşüncenin ve yönetimlerin AB karar yapılarına etki edebilmesini sağlamak amacıyla kurulan Bölgeler Komitesi ise üye ülkelerdeki idari sistem, yetki ve maddi imkanların farklılık göstermesi nedeniyle beklentileri karşılayamamıştır. Avrupa Merkez Bankası, Euro'nun değerini etkili kur sistemiyle koruyarak uygulanacak para politikasından ve rezervlerden sorumlu, 1999 yılında faaliyete geçen bağımsız bir kuruluştur. Üye ülkelerin merkez bankaları kendi ülkelerinde her ne kadar kısıtlı etkilerini sürdürse de para basma yetkisi Avrupa Merkez Bankası'ndadır. Sistemin aksamadan çalışması için finansal piyasaya bağlı tüm yapıları takip etmekte ve gerektiğinde önlemler almaktadır. Avrupa Yatırım Bankası ise ağırlıklı olarak altyapı yatırımlarını desteklemek amacıyla piyasaya göre daha elverişli şartlarda kredi veren bir kuruluştur. Üye ülkeler haricinde toplam kredilerinin %10'u geçmeyecek bir kısmını üye olmayan ülkelere de açmaktadır. Avrupa Yapılandırma ve Kalkınma Bankası da 1991 yılında hayata geçerek merkez ve doğu Avrupa ülkelerinin yeniden yapılandırılması için kurulmuştur (Gönen, 2011).

Birlik içerisinde kötü yönetim şekillerinin ve nedenlerinin araştırmasını yapan, herhangi bir yaptırım yetkisine sahip olmadan AB içi kurum ve organlara önerilerde bulunan Avrupa Ombudsmanı, Birliğe bağlı kurum ve kuruluşların işlerliğinin artırılması ve üye ülke vatandaşları ile bu yapıların yakınlaştırılmasında etkin bir rol üstlenmektedir. Demokrasinin geliştirilmesini amaç edinen Avrupa Ombudsmanı üye ülke vatandaşları haricinde AB sınırları içerisinde ikamet eden kişilere de daha yüksek seviyede hizmetin verilmesini sağlamak için faaliyetlerini sürdürür (Efe, 2011, s. 3).

6.3. Avrupa Birliği Bütçesi ve Euro Para Birimi

Avrupa Birliği'nin 2020 yılındaki bütçesinde 168,7 milyar € gelire karşılık 153,6 milyar € gider gözükmektedir. Gider kalemleri; ortak tarım politikasına yapılan harcamalar, sosyal ve bölgesel kalkınma politikalarına yapılan harcamalar, yurtdışı temsilcilikler ve dış politikaya

ilişkin giderler, bürokratik ve idari giderler, aday ülkeler ve genişleme için yapılan harcamalar ve diğer giderlerden oluşmaktadır. Ortak Gümrük Tarifesi gelirleri, KDV gelirleri, GSMH gelirleri ve diğer gelirler de AB bütçesinin gelir kalemlerini oluşturmaktadır. Gelir kısmının en önemli kalemi olan GSMH gelirleri, her üye devletin GSMH toplamının %1-1,1 aralığında aynı oran olarak alınmaktadır. KDV gelirlerinde, üye devletlerin KDV matrahının %0,3'ü bütçeye gelir olarak aktarılmaktadır. Ortak Gümrük Tarifesi gelirleri de üye devletlerin üye olmayan devletler ile yaptıkları ticaret üzerinden kendilerince tahsil ettiği gümrük vergilerinin %80'inin bütçeye gelir olarak kaydedildiği kalemdir. AB çalışanlarından kesilen gelir vergileri, faiz gelirleri, kullanılmaması sebebiyle geri ödenen AB mali yardımları, üye olmayan devletlerin AB programlarına yaptığı katılım amaçlı katkıları diğer gelirler kısmını oluşturmaktadır (Bolat, 2021, s. 35-37).

AB'nin ortak para birimi Euro 1999 yılında 11 ülkeye kabul edilmiş ve 2001'de Yunanistan'ın da eklenmesiyle 12 ülke arasında 2002 yılında dolaşıma geçerek tüm ödemelerde kullanılmaya başlanmıştır. AB'de ortak para birimi politikası, ABD'nin dolar ile altın arasındaki sabit bağı ve dolayısıyla döviz kurlarındaki sabit sistemi bozmasıyla, 1979 yılında Birlik içi alınan önlemlere dayanmaktadır. Bu amaçla kurulan Avrupa Para Sistemi'nde ikili kur düzeninde oranlar maksimum %2,25'e kadar dalgalanabiliyordu. İtalyanların ve İngilizlerin 1992 yılında sistemden ayrılmasıyla %2,25'lik dalgalanma oranı 1993 yılında geçici olarak %15'e çekilmiştir. Birlik yönetimi bu tür yüksek dalgalanmaların ve yaşanabilecek olumsuz gelişmelerin önüne geçebilmek amacıyla yeniden ortak bir para sisteminin hayata geçmesini hedeflemiştir. Üç aşamada oluşturulan Ekonomik ve Parasal Birlik, Euro'nun temelini atmış ve Avrupa Merkez Bankası bu politikanın aktörü olarak atanmıştır. Birlik içi ve Birliğe yeni katılım Euro para birimine geçmek için her biri açıkça belirlenmiş olan enflasyon oranına bağlı fiyat istikrarı, faiz oranları, ulusal bütçe açıkları, kamu borcu ve döviz kuru oranlarına ilişkin 5 kriter esas olarak alınmıştır (Fontaine, 2007, s. 33-35).

AB üyesi olan veya aday ülke için söz konusu ülkenin;

-enflasyon oranı Euro-zone içindeki en düşük 3 üye ülkenin oranları ile karşılaştırıldığında 3 ülke ortalamasını 1,5 puandan fazla geçmeyecek,

-bütçe açığı yıllık Gayrisafi Milli Hasılası'nın %3'ünü geçmeyecek,

-kamu borcu yıllık Gayrisafi Milli Hasılası'nın %60'ını geçmeyecek,

-uzun vadeli faiz oranı, en düşük oranlara sahip 3 üye ülkenin oranları ile karşılaştırıldığında 3 ülke ortalamasını 2 puandan fazla geçmeyecek,

-son 2 yıl içerisinde para birimi devalüe edilmiş olmayacak

şekilde bu 5 kritere uyması gerekmektedir (Bolat, 2021, s. 28-29).

Birlik içerisinde kullanılan Euro dünyanın en çok kullanılan ikinci para birimidir. Ortak para birimi Euro 27 ülkeden 19 ülkede kullanılırken, gerekli şartları karşılayamadıklarından Bulgaristan, Hırvatistan, Çekya, Macaristan, Polonya, Romanya ve İsveç'te ülkelerin kendi para birimleri kullanılmaktadır. Bu şartları sağlayabilmek için belirli bir zaman tablosu yoktur ve Maastricht Antlaşması'na göre bu koşulları sağlamak için politikaların geliştirilmesi, üye ülkelere bırakılmıştır. Avrupa Komisyonu ve Avrupa Merkez Bankası bu ülkelerin koşulları sağlayıp Euro'ya geçişlerine müştereken karar vermektedir. Nadiren de olsa üye ülkeler bazı AB mevzuatı veya antlaşmaların dışında kalmak için müzakerelerde bulunabilmekte ve anlaşılması dahilinde belirli politika alanlarına katılmayabilmektedir. Danimarka da bu sistem çerçevesinde AB üyesi olduktan sonra kendi para birimini koruyarak Euro kullanmamaktadır. Ayrıca, Andorra, Kosova, Karadağ, Monako, San Marino, Vatikan gibi Avrupa Birliği üyesi olmayan yerlerde de tek yönlü alınan yönetim kararlarına istinaden Euro kullanılmaktadır (European Union, 2020).

6.4. Brexit Süreci

Almanya, Belçika, Fransa, Hollanda, İtalya ve Lüksemburg'un kurucu üye olarak 1952 yılında oluşturduğu Birlik İrlanda, İngiltere ve Danimarka'nın 1961 yılındaki başvuruları ve 1973 yılındaki katılımları ile 9 ülkeye çıkmıştır. Yunanistan 10. ülke olarak Birliğe 1959 yılında başvurmuş olup, 22 yıl sonra yani 1981 yılında kabul edilmiştir. Portekiz 1977 yılındaki başvurusu ile 1986 yılında İspanya ile birlikte üye sayısını 12 ülkeye çıkarmıştır. Avusturya'nın 1988 yılında, İsveç'in 1991 yılında ve Finlandiya'nın 1992 yılında başvuruları sonucu 1995 yılında bu 3 ülke Birliğe dahil olmuş ve Birlik 15 üyeye ulaşmıştır. Başvuru yılı sırasıyla Güney Kıbrıs Rum Yönetimi(1990), Malta(1990), Macaristan(1994), Polonya(1994), Estonya(1995), Letonya(1995), Litvanya(1995), Slovakya(1995), Çekya(1996) ve Slovenya'dan(1996) oluşan 10 ülke Birlik üyeliğine aynı anda yani 1 Mayıs 2004'te kabul edilmiş ve 25 üyelik bir oluşum meydana gelmiştir. Romanya 1995 yılındaki başvurusu ile 2007 yılında Bulgaristan ile birlikte üye sayısını 27 ülkeye çıkarmış olup, Birliğe son olarak 28. ülke olarak Hırvatistan 2013 yılında katılmıştır. Norveç her ne kadar 1962 ve 1992 yıllarında Birliğe katılmak için başvurursa da 1972

ve 1994 yıllarında ülkede yapılan referandumda “hayır” oyu çıktığından söz konusu üyelik reddedilmiştir (Denk, 2016, s. 6-19).

İngiltere, Galler, İskoçya ve Kuzey İrlanda'dan oluşan Birleşik Krallık, AB tarihinde bir ilke imza atarak Birlik'ten ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'ndan ayrılma niyetini 29 Mart 2017'de Birlik Konsey Başkanlığı'na iletmiştir. Bu kararın alınmasına 23 Haziran 2016 tarihinde Birleşik Krallık'ta yapılan referandumda İskoçya ve Kuzey İrlanda'nın ağırlıklı olarak üyeliğin devam etmesine ilişkin verdiği oylar ile genelde oluşan %48,1 oranına karşın İngiltere ve Galler'in ağırlıklı olarak üyelikten ayrılma yönünde verdiği oylar ile genelde ortaya çıkan %51,9 oranındaki oylar sebep olmuştur. Ayrılma niyetinin beyan edilmesinden tam 1 ay sonra müzakere düzenlemelerine geçilmiş ve önemli görülen konu başlıkları belirlenmiştir. Müzakere süreci 19 Haziran 2017'de başlamış ve 6 görüşme sonra 15 Aralık 2017'de ikinci aşamaya geçilmiştir (T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği, 2018, s. 7).

İki taraf ayrılma anlaşması taslağında 19 Mart 2018 tarihinde mutabakata varmıştır. Avrupa Komisyonu ve Birleşik Krallık hükümeti 14 Kasım 2018'de ayrılma anlaşması taslağını müzakere düzeyinde kabul etmiş ve 22 Kasım 2018'de gelecekteki ilişkinin çerçevesini oluşturan politik bildirge üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Avrupa Konseyi 25 Kasım 2018 tarihinde resmen bu dokümanları onaylamıştır. Birleşik Krallık Parlamentosu'nda İrlanda ve Kuzey İrlanda arasındaki sınırın durumu ile ilgili yaşanan karışıklık, beraberinde 24 Temmuz 2019'da Başbakan May'in istifa etmesini ve yerine Muhafazakar parti lideri Boris Johnson'un Başbakan olarak görev almasını getirmiştir. AB ve Birleşik Krallık, 17 Ekim 2019 tarihinde İrlanda-Kuzey İrlanda için revize edilmiş bir protokol ve revize edilmiş bir politik bildirge ile ayrılma anlaşması üzerine mutabakat sağlamıştır. Her iki tarafın temsilcileri 24 Ocak 2020'de ayrılma anlaşmasını imzalamıştır. Avrupa Parlamentosu ayrılma anlaşmasını 29 Ocak 2020'de onaylamış ve 31 Ocak 2020 tarihi itibarıyla Birleşik Krallık AB üyeliğinden ayrılmıştır (European Union, 2020a).

6.5. Avrupa Birliği Genel Görünümü ve Tarım

AB-27, 2020 yılı verilerine göre, 4.225.127 kilometrekarelik alan içerisinde 13,3 trilyon € gayrisafi yurt içi hasıla ve ortalama 29.355 € kişi başı gayrisafi yurt içi hasıla ile 93.003.376'sı kırsal nüfus olmak üzere toplamda 447.319.916 kişilik nüfusu barındırmaktadır. AB-27'nin kapladığı alanın %44,6'sı ağırlıklı olarak kırsal kesimden oluşmakta olup, nüfusun %20,8'i bu bölgelerde yer almakta, ara bölgelerden oluşan %45,7'lik alanda nüfusun %38,9'u, %9,8'i ağırlıklı olarak kentsel alanlardan oluşan bölgelerde ise nüfusun %40,3'ü yaşamını

sürdürmektedir. Reel GSYH büyüme hızları verileri incelendiğinde 2017-2019 yılları arasında hiçbir üye ülkede negatif büyüme hızı görülmezken AB-27'deki tüm ülkelerin 2020 yılında negatif büyüme sergilediği görülmektedir. İspanya -%12,4 ile başı çekerken, İtalya -%9,9; Hırvatistan -%9,6; Fransa -%9,4; Portekiz -%9,3 ve Yunanistan -%9 ile istatistiklere geçmiştir. AB-27 ortalaması 2020 yılında -%7,4'tür. Bu ortalama 2021 tahminlerine göre ise pozitif geçerek %4,1 ardından 2022 tahminlerinde de %3 olarak öngörülmektedir. En fazla büyüme hızı 2021 yılında %5,8 ile Fransa'dan, ardından %5,7 ile Hırvatistan'dan, 2022 yılında en fazla büyüme hızı %6,2 ile Malta'dan ardından %4,8 ile İspanya'dan beklenmektedir. Çizelge 6.1.'de görüldüğü üzere satın alma gücü standartlarında kişi başına GSYH verilerinde 79.900 € ile Lüksemburg ve 63.100 € ile İrlanda ortalamasının üstünde açık ara ile önde yer alırken onları en yakın olarak 39.700 € ile Danimarka takip etmektedir. Listenin son sırasında 16.300 € ile Bulgaristan bulunmaktadır. AB-27 ortalaması olan 29.700 €'luk bandın altında 17 ülke, ortalamasının üstünde ise 10 ülke yer almıştır. Tarımsal üretim bileşenlerinin 2020 yılı tahmini verilerine bakıldığında 335,9 milyar € değerindeki %57,9'luk bir kısmın bitkisel ürün bazlı üretimden, %42,1'lik bir kısmın da hayvansal bazlı üretimden oluştuğu görülmektedir. Ürün bazlı üretimin %26,5'i sebze ve bahçe ürünlerinden, %21'i neredeyse yarıya yakını buğdaydan oluşan tahıllardan, %14,1'i meyvelerden meydana gelmektedir. Hayvansal bazlı üretimin ise %59'u ağırlıklı olarak domuz ve sığırlardan oluşan hayvanlardan, %41'i de büyük kısmı süttan oluşan hayvansal ürünlerden bir araya gelmektedir. Sabit sermaye tüketimi 52,8 milyar € ve toplam ara tüketimi 208,6 milyar € değerlerine sahip tarımsal girdilerin büyük çoğunluğu yemleme olmak üzere sırasıyla diğer ürün ve hizmetler, enerji, tarımsal hizmetler, gübre ve toprak geliştirici bileşenlerden oluşmaktadır (European Commission, 2021).

Çizelge 6. 1. AB-27 Nüfus, GSYH, SGP verileri, 2020

AB ÜYESİ ÜLKELER	NÜFUS		CARİ FİYATLARLA GSYH		SATIN ALMA GÜCÜ PARİTESİNE (SGP) GÖRE GSYH	
	Toplam Nüfus	Kırsal Nüfus	Nominal GSYH (milyon €)	Kişi başı GSYH (€)	Nominal GSYH (milyon SGP)	Kişi başı GSYH (SGP)
	2020	2020	2020	2020	2020	2020
Belçika	11.522.440	979.680	451.177	38.438	401.800	34.800
Bulgaristan	6.951.482	900.963	60.643	8.486	112.700	16.300
Çekya	10.693.939	2.266.457	213.660	19.444	296.500	27.700
Danimarka	5.822.763	1.645.387	311.725	51.889	231.500	39.700
Almanya	83.166.711	12.990.603	3.332.230	40.173	3.024.700	36.400
Estonya	1.328.976	587.531	27.167	20.324	34.100	25.600
İrlanda	4.964.440	2.823.690	366.506	70.373	314.300	63.100
Yunanistan	10.718.565	3.350.055	165.830	15.438	205.300	19.200
İspanya	47.332.614	1.576.603	1.121.698	23.281	1.204.000	25.400
Fransa	67.320.216	18.819.365	2.278.947	33.437	2.070.700	30.600
Hırvatistan	4.058.165	1.724.293	49.283	11.987	76.600	18.900
İtalya	59.641.488	5.885.082	1.651.595	27.084	1.653.900	27.500
Güney Kıbrıs Rum Yönetimi	888.005	:	20.841	23.660	23.800	26.800
Letonya	1.907.675	412.347	29.334	15.205	40.300	21.200
Litvanya	2.794.090	228.493	48.930	17.339	72.300	25.900
Lüksemburg	626.108	:	64.143	95.670	50.400	79.900
Macaristan	9.769.526	1.813.276	135.925	13.703	217.900	22.300
Malta	514.564	:	12.824	24.162	14.900	29.000
Hollanda	17.407.585	105.192	798.674	44.858	675.500	38.700
Avusturya	8.901.064	3.574.669	375.562	42.293	332.300	37.300
Polonya	37.958.138	13.542.173	523.033	13.396	866.900	22.600
Portekiz	10.295.909	3.172.862	202.466	19.222	237.200	23.000
Romanya	19.328.838	10.255.681	218.166	11.097	408.000	21.100
Slovenya	2.095.861	1.218.053	46.297	21.901	55.000	26.100
Slovakya	5.457.873	2.036.437	91.555	16.424	120.300	22.000
Finlandiya	5.525.292	2.169.107	237.467	42.283	187.400	33.900
İsveç	10.327.589	925.377	472.262	45.387	379.600	36.700
AB-27	447.319.916	93.003.376	13.307.940	29.355	13.307.900	29.700

Kaynak: Eurostat(Online Data Table: demo_pjan, urt_pjanaggr3) European Commission(AMECO)
: AB kentsel-kırsal tipolojisine göre kırsal alan yoktur. (European Commission, 2021, s. 2)

Çizelge 6.2.'de AB üyesi ülkelerin tarım ve gıda sektörüne yönelik bazı temel göstergeleri yer almaktadır. Kullanılan tarım alanlarının AB-27 grubu 2018 yılı verilerinde en fazla alanın sırasıyla Fransa, İspanya ve Almanya'nın sahip olduğu görülmektedir. Fransa bu grupta toplam kullanılan alanların tek başına %17,96'sını, İspanya %14,98'ini, Almanya %10,3'ünü, üç ülke birleşimi ise %43,24'ünü karşılamaktadır. Çiftlik sayısında Romanya onu takip eden Polonya ve İtalya'nın önünde açık ara farkla ilk sıradadır. Polonya ve İtalya'nın toplamından fazla çiftlik sayısına sahip olan Romanya, AB-28 grubu toplamının %32,69'unu tek başına karşılamaktadır. Tarımsal istihdamın 2019 yılı sıralaması da çiftlik sayısındaki sıralama gibi Romanya, Polonya ve İtalya şeklindedir. Romanya tarımsal istihdamda AB-27 grubunun %19,88'ini oluştururken üç ülke ise toplam istihdamdan %45,61 pay almaktadır. Tarımsal katma değer 2019 yılı verileri, zirvede öncelikle İtalya'nın ardından Fransa'nın diğer ülkelerden çok farklı değerlerde yer aldığını göstermektedir. İki ülke AB-27 toplam katma değerinin %35,60'ini oluşturmaktadır. Yıllık çalışma birimi başına faktör gelirinde AB-27 içinde ilk sıradaki ülke Danimarka'dır. Danimarka'yı Hollanda, ardından Fransa izlemektedir. Danimarka'nın faktör geliri İtalya'nın faktör gelirinin iki katından, Polonya'nın 6 katından, Romanya'nın 8 katından fazladır. Gıda ürünleri imalatı 2018 yılı istihdam verilerinde Almanya ve Fransa başı çekmektedir. İki ülke AB-27'nin gıda ürünleri imalatındaki istihdam toplamının %42,21'i oranında pay almaktadır. AB-27 gıda sektörü katma değeri 2017 yılı değerlerine bakıldığında da Almanya'nın birinci, Fransa'nın ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Grup içerisindeki toplam katma değer %19,25'lik kısmı Almanya'ya aitken, %18,18'lik kısım ise Fransa'nındır. İki ülke İspanya ve İtalya ile bir araya geldiğinde toplam payın %60'ını karşılamaktadır.

Çizelge 6. 2. Tarım ve gıda sektörü temel göstergeler (AB-28, 2016-2019)

Üye Ülke	Kullanılan tarım alanı (1.000 ha)	Çiftlik sayısı (1.000 adet)	Tarımsal istihdam (1.000 kişi)	Tarımsal katma değer (milyon Euro)	Yıllık çalışma birimi başına faktör geliri (EUR/AWU)	Gıda ürünleri imalatında istihdam (1.000 kişi)	Gıda sektörü katma değer (milyon Euro)
	2018	2016	2019	2019	2019	2018	2017
Belçika	1.356	36,8	59,1	2.279,3	32.551,6	86,4	8.236,7
Bulgaristan	5.030	202,7	596,8	1.912,6	9.565,3	81,8	1.042,5
Çekya	3.523	26,5	158,6	1.661,6	18.466,6	100,1	3.878,5
Danimarka	2.632	35	68,4	3.499	53.852,4	54,6	4.200,8
Almanya	16.645	276,1	597	2.105,3	29.633,5	625,2	46.240

Çizelge 6. 2. Tarım ve gıda sektörü temel göstergeler (AB-28, 2016-2019) (devamı)

Üye Ülke	Kullanılan tarım alanı (1.000 ha)	Çiftlik sayısı (1.000 adet)	Tarımsal istihdam (1.000 kişi)	Tarımsal katma değer (milyon Euro)	Yıllık çalışma birimi başına faktör geliri (EUR/AWU)	Gıda ürünleri imalatında istihdam (1.000 kişi)	Gıda sektörü katma değer (milyon Euro)
	2018	2016	2019	2019	2019	2018	2017
Estonya	1.004	16,7	20,6	350,6	15.380,1	13,4	393,4
Yunanistan	5.288	684,9	469,4	5.689,2	15.594,3	124,9	5.615,6
İspanya	24.201	945	782,1	26.556	29.267,8	369,2	26.255
Fransa	29.020	456,5	741	31.270,7	33.649,8	623	43.677
İrlanda	4.516	137,6	102,9	2.917	19.522,7	49,5	8.812,8
İtalya	12.908	1.145,7	930	31.775,4	19.682,9	400,2 (2017)	28.060,8
GKRY	131	34,9	15	359	16.525,5	12,7	311,2
Hırvatistan	1.485	134,5	103,9	1.067,4	6.361,9	49,1	1.476,3
Letonya	1.937	69,9	65,8	533,5	7.604,4	21,3	543,9
Litvanya	2.947	150,3	88,6	1.352,7	6.741,8	38,35	1.523
Lüksemburg	131	1,9	3,6	117,4	22.470,1	4,7	277,4
Macaristan	5.343	430	187,7	3.498,7	9.121,2	97,5	2.285,2
Malta	11	9,2	3,6	62,3	11.761,9	3	147,6
Hollanda	1.822	55,7	204	11.230,3	44.673,6	127,3	15.726
Avusturya	2.653	132,5	150,7	3.307,3	20.464,1	74,3	6.286,9
Polonya	14.539	1.410,7	1.508,4	10.403,1	6.959,7	410,3	13.450,3
Portekiz	3.591	259	401,4	3.159,3	11.992,4	96,7	4.138,4
Romanya	13.413	3.422	1.884,8	8.980,2	4.918,5	158,5	8.884,5
Slovenya	477	69,9	72,1	578,2	6.296,9	16	568,9
Slovakya	1.919	25,7	73,3	506,7	17.329,4	38	857,4
Finlandiya	2.274	49,7	89,3	1.254,2	23.242,4	36	2.705
İsveç	3.000	62,9	98,5	1.682,6	28.082,5	57,8	4.731,5
İngiltere	17.367	185,1	396,6	11.673,2	34.421,2	374,5	35.243,1 (2016)
AB-27	161.548	-	9.476,6	177.056,8	16.579,5	2.956,7	240.191,6
AB-28	179.163	10.467,7	9.873,1	188.730	17.160,5	3.331,2	273.950,7

Kaynak: Eurostat, 'Agriculture, forestry and fishery statistics', 2020 Edition; European Commission, 'CAP Context Indicators 2014-2020, 2019 update'. (European Parliament, 2022)

Her ne kadar genç nüfus çiftçiliği cazip bir meslek olarak görmese de topraklarının neredeyse yarısı işlenmiş olan ve nüfusunun yaklaşık yarısının kırsal alanlarda yaşadığı AB için tarım ve gıda ürünlerinin önemi çok büyüktür. Binlerce ürünün coğrafi işaret olarak kaydedilip koruma altına alındığı gıda sektöründe güvenli ve kaliteli gıda arayışında yıllar içinde pazarlama standartları, belirli bir kaliteye sahip ürünleri tanımlamak için kalite sistemleri, sertifikasyon sistemleri ve hijyen kuralları gibi çeşitli araçlar geliştirilmiştir. Tüketicilere ürün hakkında detaylı bilgi vererek fiyat karşılaştırması yapmasına imkan veren etiketleme sistemi, ürün kategorileri ve minimum ürün standartları gereksinimleri içeren pazarlama standartları, çoğu çiftlik ürünü için geçerlidir. Belirli bir kaliteye sahip ürünleri tanımlamak için kalite sistemlerinde “korunmuş köken unvanı”, “korunmuş coğrafi gösterge” ve “geleneksel özellik garantisi” isimleriyle üç farklı program vardır. Korunmuş köken unvanı; birçok peynir, şarap, et ürünleri, zeytinyağı, meyve ve sebze örneklerinde görüldüğü gibi belirli bir coğrafi alanda bölgedeki bilinen beceri ve içerikler kullanılarak üretilen bir gıda ürününe statü vermektedir. Korunmuş coğrafi gösterge; bira, et ve tavukçuluk ürünleri, balık, pastane ürünleri örneklerinde görüldüğü gibi kalitesi ve itibarı ile bağlantılı üretimin en az bir aşamasının o bölgede gerçekleştiği bir gıda ürününe ifade eder. Geleneksel özellik garantisi; bira, balık, et ürünleri veya kek örneklerinde görüldüğü gibi geleneksel bir tarife göre üretilen Avrupa kalitesindeki gıdalar için kullanılan bir etikettir. Ayrıca üretim yöntemleri, kesin ve katı bir şekilde AB mevzuatına uygun, Avrupa organik üretim standartlarının karşılandığını garanti eden ve organik olarak üretilen ürünler için özel bir logo vardır. Sertifikasyon sistemleri ile ilgili olarak da gıda kalite garantisi için belirlenen gönüllü sertifikasyon sistemleri; çevresel koruma, hayvan sağlığı, bir ürünün kokusu, tadı ve adil bir şekilde ticaretine ilişkin gereklilikleri içerebilecek özelliklere uymayı sağlar. Bu sistemleri uyumlu hale getirmek, üreticiler üzerindeki kısıtlamaları sınırlamak ve tüketicilerin yanlış yönlendirilmemesini sağlamak için Avrupa Komisyonu tarafından yönergeler geliştirmiştir. AB'nin gıda güvenliği stratejisi kapsamında hijyen kuralları ise çiftlikten sofraya kadar olan safhada ister AB içinde üretilen isterse de AB dışından ithal edilen ürünler için uygulanmaktadır (European Commission, 2017).

6.6. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası

Üretilen tarımsal ürünlerin iç tüketimi yeterince karşılamaması ve tarımsal politikalar açısından aralarında bir uyumun olmaması durumu, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu kuran ülkelerde tarım konusunda da ortak bir yapı oluşturulması ihtiyacını doğurmuştur. Roma Antlaşması'nın 38-47 maddeleri ile gündeme alınan bu konu, başında her ne kadar zor bir birleşme süreci geçirse de sonrasında her üye ülke için tarım sektöründe gelişmişliğe atılan

büyük bir adım olmuştur. GSYH'den 1959'da %11'lik bir pay alan ve nüfusun %24'ünün istihdam edildiği tarım sektörü, uyumlu politikalar ile yakın gelecekte üye ülkelerdeki çiftçilerin gelirini refah seviyesi ile birlikte artıracak, uygun fiyatlarla birçok çeşitli ürüne ulaşılabilecek ve diğer ülkeler karşısında rekabet edebilir düzeyde bir sektör olacaktır. Bu doğrultuda verimliliğin artırılması, boş bırakılan arazilerin değerlendirilmesi ve istikrarlı bir üretim artışı ile ülkelerin kendine yeterliliğin sağlanması hedeflenmiştir. Söz konusu hedefe ulaşmak için Avrupa Konseyi'nce belirlenen 3 ilke önem arz etmektedir. Fiyatların eşitlenip gümrük vergisi olmaksızın ürünlerin serbestçe dolaştığı ortak bir pazar şeklinde tüm ülkelerin sanki tek ülkeymiş gibi dışarıya karşı hareket ettiği tek pazar ilkesinde ilgili mevzuat hükümlerine göre hareket edilmesi ve kararların her üye ülkede bu şartlar altında uygulanması benimsenmiştir. Topluluk tercihi ilkesinde üye ülkelerdeki üreticilerin zarar görmesini engellemek amacıyla, ihtiyacı olan ürünün teminine ilişkin dış ülkelerdeki düşük fiyatlı ürünlerden ziyade, içerde üretilen ürünlerin tercih edilmesi amaçlanmıştır. Mali dayanışma olarak anılan üçüncü ilkeye göre ise, tüm bu hedeflere ilişkin oluşturulacak politikaların finansal açıdan yürütülmesi amacıyla üye ülkelerin ortak katkısı ile oluşturulan Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA) kurulmuştur (İnan, 2008b, s. 161-165).

Kurulmasına 1962'de karar verilen FEOGA'da 1967 tarihinden itibaren bazı tarım ürünlerinde ortak piyasa düzenlemeleri hayata geçirilmiş olup, 1970'li yıllardan sonra da tarımsal yapıların desteklenmesine başlanmıştır. Üretim artışları ve buna bağlı olarak düzenleme kapsamına alınan ürünlerdeki artışlar, ürün fiyatlarındaki artışlar, yeni ülkelerin Birliğe dahil olması ve Birlik dışı ülkelere verilen ticari tavizler FEOGA harcamalarının artmasına hatta topluluk bütçesinin dönem dönem %80'ine kadar ulaşmasına sebep olmuştur. Yönlendirme ve Garanti olarak iki bölüme ayrılan FEOGA'da; kırsal kalkınma, üretim, ihracat, kredi faizleri, çevre önlemleri, elverişsiz bölgelere yapılan yardımlar ve alınan önlemler gibi pazar ve fiyat ile ilgili uygulamalar Garanti bölümünden karşılanmaktadır. Yönlendirme bölümünde ise daha çok yaşam standartları, çevre koruma, sosyal bağlar dahil olmak üzere tarımın ve çiftçilerin yapısal iyileştirmeleri ile ilgili projeler desteklenmektedir (İnan, Gaytancıoğlu, Erbay ve Yılmaz, 2003a, s. 66-69).

Ortak tarım politikası çerçevesinde üye ülkelerdeki tarımsal ürünlerin üretim ve pazarlama yöntemleri birbirleri ile aynı olmadığından, içeriye destek veren aynı zamanda dışarıya karşı da korumacı bir politika izleyen ortak piyasa düzenleri oluşturulmuştur. Topluluğun kuruluş yıllarından itibaren giderek artan bir oranda tarım ürünlerini içine alan bu sistemde iç piyasaya, dış piyasaya ve ürünlere verilen doğrudan desteklere ilişkin

düzenlemelere yer verilmiştir. Yaklaşık %70'i içeren ürünün oluşturduğu iç piyasadaki düzende topluluk içinde yer alan çeşitli kurumlar fiyatların taban fiyatların altına inmesini önlemek için müdahale alımları yapmakta ve bu yapı uygun fiyatlı ithal ürünlere uygulanan vergi veya ihracat iadesi yöntemi ile korunmaktadır. Dış piyasaya ilişkin %20'lik dilimde yer alan ürünlere de gümrük vergileri ve fiyat düşüşlerine göre ek vergiler uygulanarak koruma düzeni alınmaktadır. Desteğin doğrudan verildiği ürünler ise dış piyasaya karşı alınan tedbirler kapsamına girmeyen veya özellikli üretim gerektiren ürünleri kapsamaktadır. Tarımsal ürünlerin fiyatlarını kontrol altında tutarak üreticilerin gelirlerini güvence altına almak amacıyla belirlenen ortak fiyatların düşmesi, pazar ve fiyat mekanizmasının devreye girmesini ve ortak bütçeden müdahaleler yapılarak zararın karşılanmasını sağlamaktadır. İç piyasada uygulanan ortak fiyat politikasındaki hedef fiyat sistemi ile hem üretici hem tüketicinin korunması ve belirlenen fiyat sayesinde pazardaki belirsizliklerin de minimuma indirilmesi amaçlanmıştır. Müdahale fiyat sisteminde amaçlanan ise bir taban fiyatın belirlenerek üreticileri fiyat düşüşlerine karşı koruma altına almaktır. Ayrıca bazı fazla üretilen ürünlerin piyasadan üretici kuruluşlar tarafından çekildiği, geri çekme fiyatı ve bazı ürünlerin devlet kurumlarınca alındığı satın alma fiyatları da, politika kavramı içinde değerlendirilmektedir. Dış piyasaya ilişkin ithalat ve ihracat politikası benimsenmiştir. İthalat politikasında ithal ürüne, piyasaya uygun en düşük fiyat belirlenmekte, eğer ürün daha önce bu fiyatın altında kaldıysa vergi ile belirlenen fiyata çekilmektedir. Birlik içindeki ürünler dışarıdaki ürünlerin fiyatlarının üstünde olduğunda ihracat politikası doğrultusunda aradaki fark iade primi olarak ihracatçıya ödenmekte, aksi durumda ise aradaki fark vergi olarak tahsil edilmektedir. Ayrıca bu politikalar dışında bazı ürünlerin üretimini artırmak için sağlanan üretim desteği, tüketimi teşvik edici tüketim desteği, fazla ürünlerin depolanmasını sağlayan depolama desteği şeklinde doğrudan ödemeler ile üreticiler desteklenmektedir (Hekimoğlu ve Altındağ, 2006, s. 22-25).

AB ülkeleri bütünleşme gerçekleşmeden önce tarım ürünlerinde kendi kendine yetemezken, uygulanan ortak tarım politikaları sonucunda 1970'li yıllardan sonra verimlilik, üretim ve üretici geliri artışı ile amacına ulaşarak zaman içerisinde dışa bağımlılıklarını azaltmıştır. Hatta bu durum iç tüketimi de artırarak, üretimdeki fazlalaşma sonucu tarımda dışarıdan alıcı konumda değil, dışarıya satıcı konuma ulaşmalarına yol açmıştır. Ancak bir yandan uygulanan politikalar amaca hizmet ederken, diğer yandan üretimdeki aşırı artış bütçeyi etkileyerek ürün fazlalıklarının oluşmasına ve dolayısıyla çiftçiler arasında gelir eşitsizliklerinin ortaya çıkması gibi bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu tür sorunları gidermek için çeşitli dönemlerde devreye sokulan Mansholt planı (1968), Ortak sorumluluk

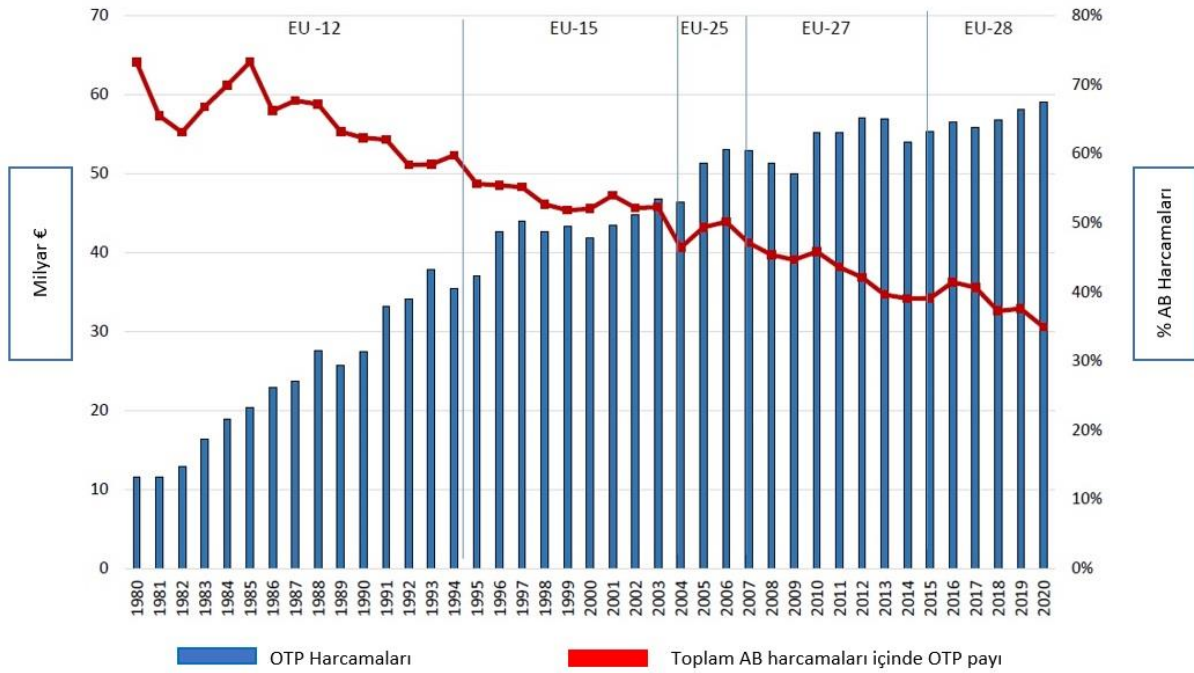
vergisi (1973), Garanti eşiği (1980), Kota uygulaması (1984), Maksimum garanti edilmiş miktarlar (1988), Mac-Sharry (1992) gibi reformlar ile bütçedeki hafiflemenin etkisiyle destekleme ve üretimde azalmaya gidilerek çiftçileri daha korumacı bir yapıya dönüştürme amaçlanmıştır. Söz konusu reformlar sayesinde bazı olumlu gelişmeler kaydedilmesine rağmen güncel yaşanan ve geleceğe yönelik karşılaşılabilecek sorunlara da önlem alınabilmesi amacıyla 1995 yılında Gündem 2000 reformları hazırlanmış olup, kalite ve rekabet gücünün artırılarak ürün güvenliği, tarımda alternatif istihdam, çevre koruma, kırsal kalkınma ve doğrudan ödeme konularına önem verilmiştir (Olgun, 2005, s. 19-21).

Temeli 1962 yılında atılan Ortak Tarım Politikası, AB vatandaşları için uygun fiyatlı gıda temini ve çiftçiler için adil yaşam standardı hedefiyle tasarlanmıştır. Başarılı politikalarını 1984 yılına kadar sürdüren bu sistem, bu yılda kendi başarısının kurbanı olarak çiftliklerin çok verimli hale gelmesiyle ihtiyaçtan daha fazla ürün yetiştirir hale gelmiştir. Fazla üretim stoklanarak gıda birikmelerine yol açarken üretim seviyelerini piyasanın ihtiyaç duyduğu düzeye yaklaştırmak için çeşitli önlemler alınmıştır. Destek mekanizmasında 1992 yılında değişikliğe gidilerek piyasa yerine üretici desteklenmiştir. Fiyat desteği azaltılıp çiftçilere daha çevre dostu olmaları teşvik edilerek doğrudan ödemeler yapılmaya başlanmıştır. Bu değişiklik hareketi sürdürülebilir kalkınma ilkesini başlatan 1992 Rio Dünya Zirvesi ile aynı zamana denk gelmektedir. Yeni bir sistem değişikliği ile 2003 yılında sübvansiyonlar ve üretim arasındaki bağlantı kesilmiş ve çiftçilere artık tarım arazilerine bakmaları, gıda güvenliği, çevre, hayvan sağlığı ve refah standartlarını yerine getirmeleri koşuluyla gelir desteği sağlanmıştır. On yıl sonra yani 2013'te OTP, sektörün rekabet gücünü güçlendirmek, sürdürülebilir çiftçiliği ve inovasyonu teşvik etmek, kırsal alanlarda istihdam ve büyümeyi desteklemek ve mali yardımı toprağın verimli kullanımına doğru yöneltmek için yeniden düzenlenmiştir. AB'de Ortak Tarım Politikası, çiftçileri; sağlanan doğrudan ödemelerle gelir desteği, zor pazar koşulları ile başa çıkmak için alınan pazar önlemleri, kırsal alanların karşılaştığı ekonomik, doğal ve yapısal koşullar gibi özel ihtiyaçlar ve zorluklar için geliştirilen kırsal kalkınma önlemleri ile desteklemektedir. İlk iki destek kalemleri yalnızca AB bütçesi tarafından finanse edilirken, kırsal kalkınma önlemleri üye ülkeler tarafından ortak olarak finanse edilen çok yıllık programlamaya dayanmaktadır. Çoğu kamu politikalarının esasen üye ülkeler tarafından finanse edilmesine rağmen AB tarafından finanse edilen birkaç alandan biri olan OTP, son yıllarda birçok üyenin katılması ve çiftçi sayısının da fazlalaşmasıyla AB bütçesinden gerileyen bir düzeyde desteklenmektedir (European Commission, 2017).

6.6.1. Ortak Tarım Politikası Harcamaları

Şekil 6.2.'de AB bütçesindeki ortak tarım politikalarına ayrılan bütçenin 1980-2020 yılları arasındaki 40 yılına bakıldığında, 1980 yılında %65,5'lik oranlardan birbirini takip eden AB genişlemelerine rağmen 2020 yılında bu payın %35'e kadar düştüğü görülmektedir. AB bütçesi içindeki payın düşme trendinin nedeni esas olarak ortak tarım politikası kapsamında oluşturulan reformlardan ve harcama kalemlerinde AB'nin diğer politikalara ayırdığı miktarın artmasından kaynaklanmaktadır (European Commission, 2022a).

OTP harcamaları 1980 yılından 2020 yılına kadar bir önceki yıla göre 12 defa, arka arkaya ise en fazla 2006-2009 yılları arasında 3 defa azalmıştır. OTP'nin AB bütçesi içerisindeki payı 2020 yılında %35 ile en düşük seviyesine inmiştir. AB bütçesinde OTP'nin en yüksek payı AB'nin 12 üyesi olduğu zamanda, en düşük payı ise 28 üyesinin olduğu zamandır.

Şekil 6.2. Toplam AB harcamaları içerisinde OTP harcamaları, 1980-2020

Kaynak: OTP harcamaları: European Commission, DG Agriculture and Rural Development (Financial Report). AB harcamaları: European Commission, DG BUDG-2008 EU Budget Financial Report for 1980-1999, DG BUDG-2015 EU Budget Financial Report from 2000. (Cari fiyatlarla yıllık harcama) (European Commission, 2022a)

ABD Tarım Bakanlığı'nın Çizelge 6.3.'te yayınladığı AB Ortak Tarım Politikası reformu raporunda AB bütçesinin yaklaşık üçte birini karşılayan toplam OTP harcamalarının, İngiltere'nin de dahil olduğu bir önceki döneme göre 2021-2027 döneminde %5,31 oranında

azaldığı görülmektedir. Toplam AB bütçesi her ne kadar iki dönem arasında %11,9 oranında artmış olsa da bütçe içindeki OTP harcamalarının payı %7,35 oranında azalma göstermiştir. Böylece 2014-2020 döneminde AB bütçesi içindeki OTP'nin payı %42,55 iken bu oranın 2021-2027 döneminde %35,2'ye düşmesi beklenmektedir. Söz konusu azalma ağırlıklı olarak piyasa önlemleri ve doğrudan ödeme kalemlerinde yapılan kesintiler olup, kırsal kalkınmaya ayrılan payda pek değişiklik görülmemiştir.

Çizelge 6. 3. AB ve OTP bütçe içeriği

OTP	2014-2020 (AB-28) (milyar Euro)	2021-2027 (AB-27) (milyar Euro)	% değişim
Piyasa önlemleri & Doğrudan ödemeler	312.735 €	291.090 €	%-6,9
Kırsal kalkınma	95.577 €	95.5 €	%-0,01
Toplam OTP	408.312 €	386.590 €	%-5,31
Toplam AB Bütçesi	959.510 €	1.074.300 €	%11,9
AB bütçesi içindeki OTP payı	%42,55	%35,2	%-7,35

Kaynak: European Commission-Sustainable growth:natural resources / The new common agricultural policy: 2023-27. (United States Department of Agriculture, 2022)

AB kurumları tarafından görüş birliğine varılan ve Avrupa Yeşil Mutabakatı gözetilerek daha sürdürülebilir bir yapıya erişilmesi hedeflenen yeni Ortak Tarım Politikasında her üye ülkenin belirlenen hedeflere erişebilmesi için kendi ulusal strateji planını hazırlaması gerekmektedir. Yeni Ortak Tarım Politikasında çiftçilerin gelir düzeyinde ve gıda zincirinde adaletin sağlanması, çevreye, geri dönüşüme, peyzaja ve biyoçeşitliliğe özen gösterilmesi, kırsal alanların hareketlendirilmesi, iklim değişikliklerine hazırlıklı olunması, rekabet edilebilir ortamların oluşturulması, sektörde kalitenin korunarak verim odaklı politikaların benimsenmesi amaçlanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, 2022b).

Çizelge 6.4.'te AB-27 için doğrudan ödemeler, piyasa önlemleri ve kırsal kalkınma için 2020 yılı OTP harcamaları yer almaktadır. Verilen desteklerin %69,9'unu doğrudan ödemeler, %25,5'ini kırsal gelişim harcamaları ve %4,6'sını ise piyasa önlemleri karşılamaktadır. Piyasa önlemleri içerisinde en büyük payı %41,9 ile şarap sektörü ve %34,3'lük payı ile meyve-

sebzelere yapılan destekler almakta olup, diğer önlemler ile birlikte piyasa önlemleri toplamda 2,5 milyar €'luk bir hacim oluşturmaktadır. AB-27 doğrudan ödemelere 2020 yılında 38,2 milyar € ayırmışken kırsal kalkınmaya 13,9 milyar € bütçe tahsis etmiştir.

Çizelge 6. 4. AB-27 OTP harcama bölümleri, 2020

ÖNLEMLER	2020		
	1.000 €	toplam içindeki pay	bölüm içindeki pay
Ayrılmış doğrudan yardımlar	32.335.053	%59,1	%84,6
Diğer doğrudan yardımlar	5.477.600	%10,0	%14,3
Finansal disiplinle ilgili doğrudan yardımların geri ödenmesi	421.959	%0,8	%1,1
Doğrudan ödemeler (toplam)	38.234.612	%69,9	%100
Hububat	0	%0,0	%0,0
Zeytinyağı	35.136	%0,1	%1,4
Meyve ve Sebzeler	865.703	%1,6	%34,3
Şarap sektörü	1.056.621	%1,9	%41,9
Tanıtım	76.105	%0,1	%3,0
Diğer bitkisel ürünler/önlemler	227.749	%0,4	%9,0
Süt ve süt ürünleri	926	%0,0	%0,0
Sığır ve dana eti	49.532	%0,1	%2,0
Domuz eti, yumurta, kümes hayvanları ve diğer	49.408	%0,1	%2,0
Okul programları	159.259	%0,3	%6,3
Piyasa Önlemleri	2.520.441	%4,6	%100
Kırsal Kalkınma	13.919.080	%25,5	%100
TOPLAM	54.674.132	%100	

Kaynak: (European Commission, 2021)

Çizelge 6.5.'te AB'ye üye olan ülkelere göre 2020 yılı OTP harcamaları yer almaktadır. Görüldüğü üzere doğrudan yardımlar, piyasa ve diğer önlemler ile kırsal kalkınma yardımlarından en fazla yararlanan AB ülkeleri sırasıyla Fransa (%17,2), İspanya (%12,6), Almanya (%11,4) ve İtalya (%10,5)'dir. Bu 4 ülke OTP kapsamında AB üye ülkelerine verilen

toplam desteğin yarısından fazlasını alarak %51,7'sini karşılamaktadır. Toplam desteklerden en az payı alan ülkeler ise sırasıyla Malta, Lüksemburg ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'dir.

Çizelge 6. 5. AB-27 Ülke bazlı OTP harcamaları, 2020

AB Üyesi Ülkeler	Doğrudan Ödemeler	Piyasa Önlemleri	Kırsal Kalkınma	TOPLAM
	1.000 €	1.000 €	1.000 €	1.000 €
Belçika	481.836	60.758	102.723	645.317
Bulgaristan	781.855	18.386	338.990	1.139.231
Çekya	855.832	16.537	321.615	1.193.984
Danimarka	814.070	12.212	151.589	977.871
Almanya	4.768.123	117.256	1.394.589	6.279.967
Estonya	142.536	1.476	129.177	273.189
İrlanda	1.201.194	59.338	312.570	1.573.102
Yunanistan	1.982.609	59.445	698.261	2.740.315
İspanya	5.125.093	599.856	1.183.394	6.908.343
Fransa	6.909.823	550.551	1.987.740	9.448.114
Hırvatistan	317.338	13.061	282.343	612.741
İtalya	3.599.133	677.514	1.501.763	5.778.411
Güney Kıbrıs Rum Yönetimi	48.125	5.922	18.881	72.929
Letonya	277.306	3.048	161.492	441.846
Litvanya	480.492	3.344	264.151	747.987
Lüksemburg	32.841	556	14.511	47.909
Macaristan	1.266.719	40.211	486.663	1.793.593
Malta	5.117	344	13.859	19.320
Hollanda	666.190	22.583	147.976	836.749
Avusturya	691.597	22.298	567.266	1.281.161
Polonya	3.402.201	25.553	1.187.301	4.615.055
Portekiz	680.228	107.898	582.456	1.370.581
Romanya	1.912.461	65.671	1.139.927	3.118.059
Slovenya	133.869	7.022	120.721	261.611
Slovakya	447.758	11.255	214.525	673.538
Finlandiya	523.450	6.473	344.777	874.699
İsveç	686.818	11.875	249.819	948.511
AB-27	38.234.612	2.520.441	13.919.080	54.674.132

Kaynak: (European Commission, 2021)

Çizelge 6.6.'da doğrudan yardımların üreticilere dağılımındaki 2019 mali yılı verilerine bakıldığında söz konusu yardımlardan toplam yararlananların %25,9'luk dilimi ile en büyük kesiminde yer alan yaklaşık 1 milyon 595 bin üreticinin 500 € ile 1.250 € arasında aldıkları ödemeler ile toplam ödemelerin %3,4'ünü karşıladığı, %22,2'lik dilimi ile en büyük ikinci kesimde yer alan yaklaşık 1 milyon 368 bin üreticinin 500 € altında aldıkları ödemeler ile toplam ödemelerin %1,2'sini karşıladığı ve %17,1'lik dilimi ile en büyük üçüncü kesimde yer alan yaklaşık 1 milyon 51 bin üreticinin 2.000 ile 5.000 € arasındaki aldıkları ödemeler ile toplam ödemelerin %8,8'ini karşıladığı görülmektedir.

Ödemelerin en büyük payını %27,3'lük oran ile alan 342 bin üretici ise 20.000 ile 50.000 € arasındaki ödeme dilimleri ile bu destekten yararlanan üreticilerin %5,5'ini oluştururken, %16,3'lük oranı ile ödemelerin en büyük ikinci payına sahip 439 bin üretici 10.000 ile 20.000 € arasındaki destek ödemeleri ile anılan üreticilerin %7,1'ini oluşturmuştur.

Toplamda doğrudan yardımlardan faydalanan yaklaşık 6 milyon 158 bin üretici içerisinde 500.000 € üstü destek alan yaklaşık 1.000 üretici toplam 38,1 milyar €'luk doğrudan yardım tutarının %2,9'luk kısmından pay sahibi olmuştur.

Çizelge 6. 6. Üreticilere dağıtılan doğrudan yardımlar, 2019

Yardım sınıfı (tüm doğrudan ödemeler)	2019 Mali yılı			
	Yararlanıcılar		Ödemeler (€)	
	x 1.000	pay	x 1.000	pay
< 0 €	2	%0,0	- 2.308	%0,0
≥ 0 ve < 500 €	1.368	%22,2	447.566	%1,2
≥ 500 ve < 1.250 €	1.595	%25,9	1.282.783	%3,4
≥ 1.250 ve < 2.000 €	660	%10,7	1.049.320	%2,7
≥ 2.000 ve < 5.000 €	1.051	%17,1	3.357.392	%8,8
≥ 5.000 ve < 10.000 €	596	%9,7	4.223.279	%11,1
≥ 10.000 ve < 20.000 €	439	%7,1	6.221.012	%16,3
≥ 20.000 ve < 50.000 €	342	%5,5	10.436.020	%27,3
≥ 50.000 ve < 100.000 €	78	%1,3	5.199.637	%13,6
≥ 100.000 ve < 150.000 €	14	%0,2	1.689.877	%4,4
≥ 150.000 ve < 200.000 €	5	%0,1	917.808	%2,4
≥ 200.000 ve < 250.000 €	3	%0,0	682.657	%1,8
≥ 250.000 ve < 300.000 €	2	%0,0	501.592	%1,3
≥ 300.000 ve < 500.000 €	3	%0,0	1.045.106	%2,7
≥ 500.000 €	1	%0,0	1.110.404	%2,9
Toplam	6.158	%100	38.162.145	%100

Kaynak: (European Commission, 2021)

6.7. Avrupa Birliği ve Dünya Ticareti

6.7.1. Mal İhracatı

AB-27, kendi iç ticareti hariç tutulduğunda 2020 yılı global mal ihracatında 1,9 trilyon € değerle bir önceki yıla göre %9,4 azalma ve dünya genelinde aldığı %15,7'lik pay ile ikinci sırada yer almıştır. Birinci sırada %18,5'lik oranı ile Çin, üçüncü sırada %10,2'lik oranı ile ABD, dördüncü sırada %4,5'lik payı ile Japonya, beşinci sırada %3,9'luk oranı ile Hong Kong bulunmaktadır. Türkiye ise 148,5 milyar € değerle dünya genelinde %1,2'lik bir pay alarak 21. basamakta sıralanmıştır. Türkiye'nin mal ihracatı son 5 yılda %1,8 ve son 10 yılda %5,6'luk artış göstermesine rağmen 2019 yılına göre %8,1 oranında düşerek önceki artışların gerisinde kalmıştır. Ülkelerin global mal ihracatında 2019-2020 yılları arası en belirgin değişim farklılıkları %34,7'lik bir azalma ile 14. sırada yer alan Singapur, ardından sırasıyla %21,1 ve %20,1'lik azalmalar ile 10. ve 20. sıralarda yer alan Rusya ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde yaşanmıştır. AB-27'nin 2020 yılı 1,9 trilyon €'luk toplam mal ihracatının 184,4 milyar €'luk kısmı (%9,5) tarımsal ürünlerden, 1,7 trilyon €'luk kısmı (%90,5) tarım dışı ürünlerden oluşmaktadır. İlk sırayı 759,3 milyar € ile makina ve nakliye ekipmanları (%39,3), ikinci sırayı ise 411,1 milyar € ile kimyasallar ve ilgili ürünler (%21,3) almaktadır (European Commission, 2022b).

6.7.2. Mal İthalatı

Avrupa Komisyonu'nun 2021 yılında hazırladığı ticaret istatistikleri rehberindeki global mal ithalat verilerine bakıldığında ilk sırada 2 trilyon € değer ile dünya genelinde %16,2 pay alan ABD bulunmaktadır. ABD'nin mal ithalatı son 5 yıldaki %0,2'lik ve son 10 yıldaki %3,3'lük artışa nazaran 2019-2020 yılında %8,3 azalma sergilemiştir. AB-27 ise 1,7 trilyon € değer, bir önceki yıla göre ithalatındaki %11,7 azalma ve dünya genelinde aldığı %13,6'luk pay ile üçüncü sırada yer almıştır. Kendi iç ticareti hariç tutulduğunda AB-27'nin mal ithalatı son 10 yılda %1,6; son 5 yılda da %0,2'lik bir artış sağlamıştır. İkinci olarak %14,3'lük oranı ve bir önceki yıla göre %2,4'lük azalma ile Çin, dördüncü olarak %4,4'lük pay ve bir önceki yıla göre %14,2'lik azalma ile Japonya, beşinci olarak %4,4'lük pay ve %11,2'lik azalma ile Birleşik Krallık sıralanmıştır. En fazla azalma Singapur'da %34,9 ile yaşanmıştır. Türkiye ise 192,2 milyar € değerle %1,5 pay alarak 17. sırada bulunmaktadır. Türkiye'nin mal ithalatı son 10 yılda %3,2 ve 2019-2020 yılları arası %2,3 artış göstermiştir.

AB-27'nin 2020 yılı 1,7 trilyon €'luk toplam mal ithalatının 122,1 milyar €'luk kısmı (%7,1) tarımsal ürünlerden, 1,5 trilyon €'luk kısmı (%92,9) tarım dışı ürünlerden oluşmaktadır.

İlk sırayı 585,9 milyar € ile yine makina ve nakliye ekipmanları (%34,2), ikinci sırayı ise 252,5 milyar € ile çeşitli imalat eşyaları (%14,7) almaktadır. AB-27 mal ticareti dengesi 2020 yılı rakamlarına bakıldığında tarımsal ürün ticaretinde 62,3 milyar €, tarım dışı ürünlerde 155,5 milyar € fazla verildiği görülmektedir.

6.7.3. Hizmet İhracatı

Ticaret istatistikleri rehberinde, global hizmet ihracatında kendi iç ticareti hariç tutulduğunda AB-27, dünya genelinde ilk sırada yer alırken, bu kategoride ikinci olan ABD ile birlikte toplamda %42'lik bir oranla neredeyse tüm ihracat değerinin yarısına yakınına birlikte karşılamaktadır. Bu hacme en yakın ülke %8,5 oranı ile üçüncü olan Birleşik Krallık, %6,9 ile Çin ve %5 ile Hindistan'dır. AB-27'in hizmet ihracatı 2020 yılında toplamdan aldığı %24,5'lik pay ve 867,4 milyar € değerle bir önceki yıla göre %17,8 azalma göstermiş olup, son 10 yıldaki %0,5 ve son 5 yıldaki %3,9'luk büyümenin gerisinde kalmıştır. AB-27 hizmet ihracatında diğer ticari hizmetler (%26,5) başlığı 230 milyar € ile ilk sırada yer almıştır. Telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetleri (%20,1) 174,7 milyar € ile ikinci, ulaşım (%17,2) 149,2 milyar € ile üçüncü sırada yer almıştır. Türkiye ise son 10 yıldaki %1,1'lik artışın ardından son 5 yıldaki %9,4 ve 2019-2020 yıllarına göre %46,2'lik azalma ile toplam paydan %0,9'luk bir dilimi 30,5 milyar € değerle alarak dünya genelinde 18. sıraya yerleşmiştir. En belirgin farklardan biri olarak Tayland'ın son 5 yıllık %11,9 ve 2019-2020'deki %61,7'lik azalışı örneklendirilebilir.

6.7.4. Hizmet İthalatı

Yine aynı rehberde, global hizmet ithalatında kendi iç ticareti hariç tutulduğunda AB-27, 2020 yılında dünya genelindeki %24,2'lik payı ve 805,7 milyar € değeri ile ilk sırada yer almaktadır. Son 10 yılda hizmet ithalatı AB-27 için %4,4; son 5 yılda ise %0,9 büyüme gösterse de 2019-2020 yılı arasındaki bu oran %18 azalma olarak karşımıza çıkmaktadır. AB-27 hizmet ithalatında 295,9 milyar € değerindeki diğer ticari hizmetler (%36,7) ilk sırada yer almıştır. İkinci sıraya 139,7 milyar € ile fikri mülkiyetin kullanımına ilişkin ücretler (%17,3) yerleşirken ulaşım (%14,6) 117,5 milyar € ile üçüncü sırada kalmıştır. Dünya sıralamasında ABD %12,1'lik payı ile ikinci, Çin %10'luk payı ile üçüncü, Birleşik Krallık %5,4'lük payı ile dördüncü ve Japonya %4,9'luk payı ile beşinci konumda yer almıştır. Avustralya 2019-2020 arasında negatif oranın %47,6 ile en fazla görüldüğü ülke olmuştur. Türkiye 22,5 milyar € değer ve dünya genelinde aldığı %0,7'lik dilimle 22.sırada yer almaktadır. Türkiye'de son 10 yılda %4,2 artış yaşanmasına rağmen hizmet ithalatı son 5 yılda %0,4; 2019-2020 yılları arası %10,2 azalma sergilemiştir.

6.7.5. Mal ve Hizmet Ticareti

Kendi iç ticareti hariç tutulduğunda AB-27, Komisyon'un ticaret istatistikleri rehberinde global mal ve hizmet ticareti alanında bir önceki yıla göre %12,9 azalma göstererek 2020 yılında sahip olduğu 5,3 trilyon € değer ve dünya genelinde aldığı %16,8'lik pay ile ilk sırada yer almaktadır. AB-27'yi 4,6 trilyon € ve %14,7'lik oran ile Çin takip ederken üçüncü ülke 4,3 trilyon € değer ve %13,6 dilim ile ABD olmuştur. Dördüncü sırada 1,4 trilyon € değer ve %4,4 pay ile Japonya yer alırken, listeye beşinci sırada 1,3 trilyon € değer ve dünya genelinde %4,3 pay alan Birleşik Krallık girmiştir. Türkiye 393,8 milyar € ile bir önceki yıla göre %8,7 azalma göstermiş olup, %1,2 payı ile dünya genelinde mal ve hizmet ticaretinde 20. sıraya yerleşmiştir. İlk 20 sırada yer alan ülkelerden sadece 14. sıradaki Vietnam bir önceki yıla göre %0,9 ile artış göstermiştir. Son 10 yılda AB-27'nin mal ve hizmet ticareti %2,8 artış gösterirken Türkiye %3,9 artmış, son 5 yılda AB-27 %0,7 artarken de Türkiye %0,4 azalma göstermiştir. İlk 4 sırada yer alan AB-27, ABD, Çin ve Japonya toplam %49,5'lik payları ile dünya genelinde oluşan pastanın neredeyse yarısına sahip olmuştur.

Mal ve hizmetlerde global dış ticaret dengeleri incelendiğinde AB-27'nin 2020 yılında 285,6 milyar €, Çin'in 382,9 milyar €, Rusya'nın 78,2 milyar € fazla verdiği, ABD'nin 577,5 milyar €, Birleşik Krallık'ın 83,3 milyar €, Birleşik Arap Emirlikleri'nin %42,6 milyar €, Japonya'nın 15,1 milyar € açık verdiği görülmektedir. AB-27 bu veriler doğrultusunda bir önceki yıla göre dış ticaret dengesinde 14,2 milyar € azalma yaşamış olup, 10 yıl önceki 32,8 milyar €'luk açığa göre pozitif değerde kalmayı başarmıştır. ABD'nin 2020 yılındaki istatistiklerinde bir önceki yıla göre 511 milyar €'luk açığın büyüdüğü gözlemlenmiştir. Söz konusu açıklar hizmetler sektöründeki artı değerlerin mal ticaretinde yaşanan yüksek negatif değerleri karşılayamamasından kaynaklanmaktadır. Çin'deki durum ABD'ye göre tam tersidir. Çin'de mal ticaretinde 2010-2019-2020 yıllarındaki pozitif değerler, hizmetler sektöründe yaşanan aynı yıllardaki negatif değerlerin üzerinde yer aldığından tüm zamanlarda dış ticaret fazla vermiştir. Türkiye'de ise 2020 yılında mal ve hizmetlerin dış ticaret açığı 35,6 milyar €, 10 yıl önce 2010 yılında da 41,4 milyar € olarak kayıtlara geçmiş olup, 2019 yılında 5,4 milyar € olarak fazla vermiştir.

6.7.6. Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı ticaret istatistikleri rehberinde son olarak doğrudan yabancı yatırımlar incelenmiştir ve 2019 yılı verilerine bakıldığında üye ülkeler arası akışlar dahil AB-27'ye 346,4 milyar €'luk doğrudan yabancı yatırım girişinin gerçekleştiği

görülmektedir. Bir önceki yıla göre %16,9 oranında artan bu girişler dünya genelindeki pastanın %25,1'ine denk gelmektedir. Türkiye ise aynı yıl 7,5 milyar € ile son 5 yılın en düşük değerinde kalmış ve global pastadan ancak %0,5'lik bir pay alabilmiştir. Global doğrudan yabancı yatırım çıkış verilerinde AB-27 ise 378,5 milyar € yatırım çıkış değeri ile 2019'daki global pastadan %32,2'lik dilim almıştır. Türkiye'nin bu alanda payı 2,5 milyar € ile 2019 yılında toplamın %0,2'sine denk gelmektedir.

Global doğrudan yabancı yatırım iç stoklarda 2019 yılında ABD 8,4 trilyon €, AB-27 8 trilyon €, Birleşik Krallık 1,8 trilyon €, Hong Kong 1,6 trilyon € ile en ön planda gözükmektedir. Türkiye ise 147,3 milyar € ile 32,5 trilyon €'luk dünya genelindeki pastadan %0,4'lük bir dilimin sahibi olmuştur. Aynı yıl global doğrudan yabancı yatırım dış stoklarda üye ülkeler arası akışlar dahil AB-27, ABD'nin önünde 9,4 trilyon € ile ilk sırada yer alırken, 6,8 trilyon € değerindeki ABD'yi 1,8 trilyon € ile Çin takip etmiştir. Türkiye ise 42,7 milyar € ile 30,8 trilyon €'luk dünya genelindeki pastadan %0,1'lik dilimin sahibi olmuştur. Üye ülkeler arası akışlar dahil AB-27'in iç stoklarında ilk 3 sırayı sırasıyla; toplamdaki %28,1 payı ile ABD, %17,9 payı ile Birleşik Krallık, %10,3 payı ile İsviçre almıştır. Dış stoklarında ilk 3 sırayı ise sırasıyla; toplamdaki %24 payı ile ABD, %20,8 payı ile Birleşik Krallık, %10,8 payı ile İsviçre almıştır.

AB-27'de bulunan doğrudan yabancı yatırım tabanlı işletmelerin 2018 yılı verilerine göre toplamda 7.176.855 kişinin çalıştığı 84 bin işletmenin; 20.745 işletme ve 3.025.797 çalışanını ABD, 1 milyon 433 bin çalışanı ve 13 bin işletmesini de İsviçre karşılamaktadır. AB-27'de Türkiye'den 2.943 işletme ticari faaliyetlerini sürdürmüştür. Aynı yıl AB-27'nin toplamda 13.122.322 çalışanı 85.053 işletme ile AB dışında yatırım faaliyetini sürdürmüş olup, 2.757.290 çalışan sayısı ve 18.073 firma ile ABD yatırım yapılan ülkeler arasında ilk sırada yer almıştır. Aynı kategoride 1.902 adet AB-27 yatırımcı işletmesi Türkiye'de 329.181 çalışanı ile kayıtlara geçmiştir.

6.8. Avrupa Birliği Ticaret Anlaşmaları

Avrupa Birliği ticaret anlaşmaları;

-ikili ticarete gümrük vergilerini ortadan kaldıran ve dış ithalatçılar için ortak gümrük tarifeleri oluşturan Gümrük Birliği anlaşmaları,

-ikili ticarete gümrük tarifelerini kaldıran veya azaltan Ortaklık Anlaşmaları,

-İstikrar Anlaşmaları,

- (Derin ve Kapsamlı) Serbest Ticaret Anlaşmaları,

- Ekonomik Ortaklık Anlaşmaları,

- İkili ekonomik ilişkiler için genel bir çerçeve sağlayan ve gümrük tarifelerini olduğu gibi bırakan Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları

gibi çeşitli tür anlaşmalardan oluşmaktadır. AB ticaretine konu olan bu anlaşmalar; yürürlükteki anlaşmalar, kabul veya onay aşamasındaki anlaşmalar, müzakere edilen ve beklemedeki anlaşmalar olarak sınıflandırılmış olup, bu bölümde yer alan tüm açıklamalar ve çizelgeler aynı kaynak ışığında derlenmiştir. Bölüm içerisindeki on beş adet çizelgede, ülkelerin AB ile ticaretlerine ilişkin anlaşma türleri ve durumları belirtilmiştir (European Commission, 2022c).

Söz konusu anlaşmalar AB üyesi veya üyelik aşamasındaki ülkeler ve özellikle Türkiye için ileride oluşabilecek ticari fırsatlar açısından oldukça önem arz etmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin olası AB üyeliğinde söz konusu bölgeler ve ülkeler ile gerçekleştirilecek olan ticarete hazırlık yapılabilmesi açısından da yol gösterici bir kılavuz niteliğindedir.

6.8.1. Yürürlükteki Anlaşmalar

6.8.1.1. Batı Balkanlar

Bölge ticaretinin %67,6'sı AB ülkeleri ile gerçekleşmektedir, ancak buna rağmen bölgenin toplam AB ticaretindeki payı sadece %1,5'tir. Son 10 yılda, AB bölgeye olan ihracatını %81 artırırken, bölgenin AB'ye olan ihracatı %145'lik bir yükselme sergilemiştir. AB'nin bölge ile olan toplam ticareti 2021 yılında 65 milyar €'dur. AB'nin ana ithalat ürünleri makina ve cihazlar (%22,7), adi metaller (%13,8), mineraller (%10,7) ve kimyasallar (%10,7) olarak sıralanmıştır. AB'nin ana ihracat ürünlerinde ise makina ve cihazlar (%20,3), kimyasallar (%10,8) ve mineraller (%10,1) hakimdir.

Çizelge 6. 7. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Batı Balkanlar

	ÜLKE / BÖLGE	DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ
BATI BALKANLAR (WESTERN BALKANS)	Arnavutluk	2009 itibariyle yürürlükte	İstikrar ve Ortaklık Anlaşması
	Bosna Hersek	2015 itibariyle yürürlükte	
	Karadağ	2010 itibariyle yürürlükte	
	Kuzey Makedonya	2004 itibariyle yürürlükte	
	Kosova	2016 itibariyle yürürlükte	
	Sırbistan	2013 itibariyle yürürlükte	

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.1.2. Karayipler Forumu

Karayipler Forumu ülke grubu için AB, ABD'den sonra ikinci büyük ticari ortaktır. Karayipler'den AB'ye ağırlıklı olarak yakıt, madencilik ve petrol ürünleri, muz, şeker, özellikle altın, korindon, alüminyum oksit ve hidroksit mineraller, demir cevheri ürünleri, gübre ihraç edilmektedir. Karayip'lerin AB'den ithalatında ise başlıca tekneler, gemiler, arabalar, inşaat araçları ve motor parçaları, süt ve krema, telefon ekipmanları ve alkollü içecekler hakimdir. Karayipler Forumu ülkeleri 2008 yılı Ekim ayında AB ile Ekonomik Ortaklık Anlaşması'nı imzalamıştır ancak söz konusu Forum ülkelerinden Haiti, Anlaşmayı 2009 yılı Kasım ayında imzalamasına rağmen onaylanmasını beklediğinden henüz uygulamamaktadır.

Çizelge 6. 8. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Karayipler Forumu

ÜLKE / BÖLGE	DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ	
KARAYİPLER FORUMU (CARIBBEAN FORUM-CARIFORUM)	Antigua ve Barbuda	2008'den beri şartlı uygulanmakta	Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Bahamalar		
	Barbados		
	Belize		
	Dominika		
	Dominik Cumhuriyeti		
	Grenada		
	Guyana		
	Jamaika		
	St. Kitts ve Nevis		
	St. Lucia		
	St. Vincent ve Grenadines		
	Surinam		
Trinidad ve Tobago			

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.1.3. Doğu ve Güney Afrika Ülkeleri

Doğu ve Güney Afrika bölgesinden AB'ye yapılan ihracatta şeker, kahve, balık, tütün, bakır ve ham petrol hakimdir. Doğu ve Güney Afrika bölgesinin AB'den gerçekleştirdiği ithalatlarda ise ağırlıklı olarak makina ve mekanik cihazlar, ekipman, taşıtlar ve ilaç ürünleri yer almaktadır. Ocak 2020'de Ekonomik Ortaklık Anlaşması Komitesi, bölge ile AB arasındaki ticareti basitleştirmek ve kolaylaştırmak amacıyla menşe ürün kavramını değiştirmeye karar

vermiştir. Mart 2020'de yürürlüğe giren değişiklik, diğerlerinin yanı sıra, müteşebbislerin maliyetlerini düşürürken daha fazla esnekliğe sahip olmalarını da sağlamaktadır.

Çizelge 6. 9. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Doğu ve Güney Afrika

ÜLKE / BÖLGE	DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ	
DOĞU VE GÜNEY AFRIKA (EASTERN AND SOUTHERN AFRICA-ESA)	Komorlar Birliği	2019'dan beri şartlı uygulanmakta, modernizasyon için müzakereler de aynı yıl başlamış	Geçici Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Madagaskar	2012'den beri şartlı uygulanmakta, modernizasyon için müzakereler 2019'da başlamış	Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Morityus	2012'den beri şartlı uygulanmakta, modernizasyon için müzakereler 2019'da başlamış	Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Seyşeller	2012'den beri şartlı uygulanmakta, modernizasyon için müzakereler 2019'da başlamış	Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Zimbabve	2012'den beri şartlı uygulanmakta, modernizasyon için müzakereler 2019'da başlamış	Ekonomik Ortaklık Anlaşması

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.1.4. Güney Afrika Kalkınma Topluluğu

AB, Güney Afrika Kalkınma Topluluğu için en büyük ticari ortaktır ve Güney Afrika ile birlikte bölgeye yapılan AB ithalatının ve bölgeden yapılan AB ihracatının en büyük kısmını oluşturmaktadır. Bu ülkeler elmas ihracatında güçlüdür ve Güney Afrika, Botsvana, Lesoto ve Namibya'da elmas ihracatlarının büyük kısmı AB'ye ihraç edilmektedir. Bölgenin diğer ihraç ürünleri olarak tarım ürünleri (Botsvana'dan sığır eti, Namibya'dan balık veya Esvatini'den şeker), Angola'dan petrol veya Mozambik'ten alüminyum öne çıkmaktadır. Güney Afrika'nın AB'ye ihracatı çok çeşitlidir, meyveden platine ve işlenmiş ürünlerden şaraba kadar çeşitlilik göstermektedir. AB ise bu ülkelere taşıtlar, makinalar, elektrikli cihazlar, ilaç ve işlenmiş gıdalar dahil olmak üzere birçok çeşitli ürün ihraç eder.

Çizelge 6. 10. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Güney Afrika Kalkınma Topluluğu

ÜLKE / BÖLGE		DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ
GÜNEY AFRIKA KALKINMA TOPLULUĞU (SOUTHERN AFRICAN DEVELOPMENT COMMUNITY-SADC)	Botsvana	2016'dan beri şartlı uygulanmakta	Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Esvatini		
	Lesotho		
	Mozambik		
	Namibya		

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.1.5. Batı ve Orta Afrika

AB, Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS) ve Batı Afrika Ekonomik ve Parasal Birliği (WAEMU) üyesi 16 Batı Afrika ülkesiyle bir Ekonomik Ortaklık Anlaşması süreci başlatmıştır. Batı Afrika ile tam bölgesel Ekonomik Ortaklık Anlaşmanın kabulüne kadar, Fildişi Sahili ve Gana ile “aşamalı” Ekonomik Ortaklık Anlaşmaları geçici olarak uygulanmaya başlanmıştır. Batı Afrika, AB'nin Sahra altı Afrika'daki en büyük, AB de Batı Afrika'nın en büyük ticaret ortağıdır. AB, Batı Afrika'da balıkçılık, tarımsal ticaret, tekstil vb. ürünler için ana ihracat pazarıdır. Batı Afrika'nın AB'ye ihracatı başlıca yakıtlar ve gıda ürünlerinden, Batı Afrika'nın AB'den ithalatı da yakıtlar, gıda ürünleri, makineler, kimyasallar ve ilaç ürünlerinden oluşmaktadır. AB ile Batı Afrika'da hizmetler sektörlerindeki ticaret özellikle ulaşım ve lojistik, seyahat ve iş hizmetlerini kapsayacak şekilde genişlemektedir. Batı Afrika, AB için Afrika'daki en önemli yatırım destinasyonudur. Orta Afrika ülkelerinden ise AB'ye ana ihracat kalemi % 41'lik oranı ile petroldür. Bakır, odun, kakao, muz ve elmas diğer ihraç ürünlerdir. Orta Afrika bölgesinin AB'den ithalatında başlıca makina ve mekanik cihazlar, ekipmanlar, taşıtlar, gıda maddeleri ve ilaç ürünleri yer almaktadır. Anlaşma sayesinde Kamerun'dan gelen tüm malların AB gümrüğüne kotasız girmesine izin verilmiş olup, Kamerun'a yapılan AB ihracatının %80'inde gümrük ve kotalar 15 yıl boyunca kademeli olarak kaldırılmıştır. Bölgedeki diğer ülkeler henüz Ekonomik Ortaklık Anlaşması imzalamamıştır.

Çizelge 6. 11. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Batı ve Orta Afrika

ÜLKE / BÖLGE		DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ
BATI AFRIKA (WEST AFRICA)	Fildişi Sahili	2016'dan beri şartlı uygulanmakta	Aşamalı Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Gana		
ORTA AFRIKA (CENTRAL AFRICA)	Kamerun	2014'ten beri şartlı uygulanmakta	Geçici Ekonomik Ortaklık Anlaşması

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.1.6. Orta Amerika ve Pasifik

Eurostat verilerine göre, 2021 yılında AB ile Orta Amerika arasındaki ticaret akışı 12,8 milyar €'yu bulmaktadır. AB, Orta Amerika'dan önem sırasına göre başlıca sebze ürünleri, optik ve fotografik aletler, gıda maddeleri, içecekler, tütün, hayvansal veya bitkisel katı ve sıvı yağlar ithal etmektedir. Orta Amerika'ya ise AB sırasıyla kimyasal veya birleşik endüstri ürünleri, makina ve cihazlar, nakliye ekipmanları, gıda maddeleri, içecekler, tütün ihraç etmektedir. AB, Pasifik bölgesinden çoğunlukla palm yağı, kahve, hindistan cevizi ve balık ithal etmekte, bölgeye elektrikli makina ve teçhizat ihraç etmektedir.

Çizelge 6. 12. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Orta Amerika ve Pasifik

ÜLKE / BÖLGE		DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ
ORTA AMERİKA (CENTRAL AMERICA)	El Salvador	2013'ten beri şartlı uygulanmakta	Ortaklık Anlaşması
	Guatemala		
	Honduras		
	Kosta Rika		
	Nikaragua		
PASİFİK (PACIFIC)	Fiji	2014'ten beri şartlı uygulanmakta	Geçici Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Papua Yeni Gine	2013'ten beri şartlı uygulanmakta	Geçici Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Samoa	2018'den beri şartlı uygulanmakta	Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Solomon Adaları	2020'den beri şartlı uygulanmakta	Ekonomik Ortaklık Anlaşması

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.1.7. And Milletler Topluluğu

AND Milletler Topluluğu Bolıvyaya, Kolombıyaya, Ekvator ve Peru'dan oluşmaktadır. Bolıvyaya, AB'nin Genelleştirilmiş Tercihler Planı kapsamında yararlanmaktadır. AB, AND ũlkelerinde ũçũncũ bũyũk ticaret ortağı ve bũyũk bir yatırımcı konumundadır. AB'nin 2021 yılında AND ũlkeleriyle toplam ticareti yaklaşık 26,5 milyar € değerinde olmuştur. AND ũlkeleri AB'ye tarım ũrũnleri (%50,1), su ũrũnleri (14,5), yakıt ve madencilik ũrũnleri (%18,6) ihraç etmektedir. AB'nin AND ũlkelerine ihracatında ise ũzellikle makina ve nakliye ekipmanları (%34) ve kimyasal ũrũnler (%24,7) hakimdir.

Çizelge 6. 13. AB Ticaret Anlaşmaları, Yũrũrlũkte olan anlaşmalar, And Milletler Topluluğu

ŪLKE / BŪLGE	DURUM	ANLAřMA TŪRŪ	
AND MİLLETLER TOPLULUğu (ANDEAN COMMUNITY)	Ekvator	2013'ten beri şartlı uygulanmakta	Ticaret Anlaşması
	Kolombıya		
	Peru		

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.1.8. Ūlkeler

Çizelge 6.14.'te diğer ũlkelere yŕnelik yũrũrlũkte olan anlaşma tũrleri ve bu anlaşmalara ilişkin durum bilgileri yer almaktadır.

Çizelge 6. 14. AB Ticaret Anlařmaları, Yũrũrlũkte olan anlařmalar, Ūlkeler

ŪLKE / BŪLGE	DURUM	ANLAřMA TŪRŪ
Andora	1991 itibariyle yũrũrlũkte	Gũmrũk Birliği
Azerbaycan	1999'dan beri yũrũrlũkte, modernizasyon için mũzakereler 2017'de başlamış ancak 2019'dan beri beklemede	Ortaklık ve işbirliği Anlaşması
Birleşik Krallık	2021 itibariyle yũrũrlũkte	Ticaret ve işbirliği Anlaşması
Cezayir	2005 itibariyle yũrũrlũkte	Ortaklık Anlaşması
Ermenistan	2018'den beri şartlı uygulanmakta	Kapsamlı ve Genişletilmiş Ortaklık Anlaşması
Faroe Adaları	1997 itibariyle yũrũrlũkte	Anlaşma
Fas	2000'den beri yũrũrlũkte, modernizasyon için mũzakereler 2013'te başlamış, 2014'ten beri beklemede	Ortaklık Anlaşması

Çizelge 6. 14. AB Ticaret Anlaşmaları, Yürürlükte olan anlaşmalar, Ülkeler (devamı)

Filistin Yönetimi	1997 itibariyle yürürlükte	Geçici Ekonomik Ortaklık Anlaşması
Güney Afrika	2016'dan beri şartlı uygulanmakta	Ekonomik Ortaklık Anlaşması
Güney Kore	2015 itibariyle yürürlükte	Serbest Ticaret Anlaşması
Gürcistan	2016 itibariyle yürürlükte	Ortaklık Anlaşması
Irak	2012'den beri şartlı uygulanmakta	Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması
İsrail	2000 itibariyle yürürlükte	Ortaklık Anlaşması
İsviçre	1973 itibariyle yürürlükte	Anlaşma
İzlanda	1994 itibariyle yürürlükte	Ekonomik Alan Anlaşması
Japonya	2019 itibariyle yürürlükte	Global Anlaşma
Kanada	2017'den beri şartlı uygulanmakta	Kapsamlı Ekonomi ve Ticaret Anlaşması
Kazakistan	2016'dan beri şartlı uygulanmakta	Geliştirilmiş Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması
Lihtenştayn	1995 itibariyle yürürlükte	Ekonomik Alan Anlaşması
Lübnan	2006 itibariyle yürürlükte	Ortaklık Anlaşması
Meksika	2000 itibariyle yürürlükte, modernizasyon için müzakereler 2016'da başlamış, 2018'de ticaret bölümüne ilişkin prensipte anlaşmaya varıldı	Global Anlaşma
Mısır	2004 itibariyle yürürlükte	Ortaklık Anlaşması
Moldova	2016 itibariyle yürürlükte	Ortaklık Anlaşması
Norveç	1994 itibariyle yürürlükte	Ekonomik Alan Anlaşması
San Marino	1991 itibariyle yürürlükte	Gümrük Birliği
Singapur	2019 itibariyle yürürlükte	Serbest Ticaret Anlaşması
Şili	2003'ten beri yürürlükte, modernizasyon için müzakereler 2017'de başlamış ancak 2019'dan beri beklemede	Ortaklık Anlaşması ve Ek Protokol
Tunus	1998'den beri yürürlükte, modernizasyon için müzakereler 2015'te başlamış, 2019'dan beri beklemede	Ortaklık Anlaşması
Türkiye	1995 itibariyle yürürlükte	Gümrük Birliği
Ukrayna	2016'dan beri şartlı uygulanmakta	Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşması / Ortaklık Anlaşması
Ürdün	2002 itibariyle yürürlükte	Ortaklık Anlaşması
Vietnam	2020 itibariyle yürürlükte	Serbest Ticaret Anlaşması

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.2. Kabul veya Onay Aşamasındaki Anlaşmalar

Bazı durumlarda, bir ticaret ortağıyla ticari müzakereler sonuçlandırılmış olmasına rağmen, henüz imzalanmamış veya onaylanmamış olabilmektedir. Bu durum müzakerelerin bitmiş olsa da anlaşmanın hiçbir bölümünün henüz yürürlükte olmadığı anlamına gelmektedir.

6.8.2.1. Güney Ortak Pazarı

Güney Ortak Pazarı (Mercosur) 1991 yılında kurulmuştur ve Arjantin, Brezilya, Paraguay ve Uruguay'ı kapsamaktadır. Temmuz 2012'de bu Pazar'a resmen katılan Venezuela'nın üyeliği 2017 yılında askıya alınmıştır. AB-Mercosur müzakereleri 2000 yılında başlamıştır ve son yıllarda farklı aşamalar kaydedilmiştir. Mayıs 2016'da AB ve Mercosur müzakere sürecini yeniden başlatmış olup, müzakere turlarını düzenleyerek ve düzenli aralıklarla toplantı yaparak müzakerelerin hızını artırmıştır. Haziran 2019'da AB ve Mercosur iddialı, dengeli ve kapsamlı bir ticaret anlaşması için siyasi bir anlaşmaya varmıştır. Aşağıda belirtilen rakamlar, AB ile müzakere eden dört Mercosur ülkesi ile ticareti temsil etmektedir. AB, Mercosur'un bir numaralı ticaret ve yatırım ortağıdır. AB'nin 2021 yılında dört Mercosur ülkesine ihracatı toplam 45 milyar €, Mercosur'un AB'ye ihracatı ise 43 milyar € olmuştur. Mercosur'un aynı yıl AB'ye en büyük ihracatında mineral ürünler (%22,3), soya ve kahve dahil sebze ürünleri (%20,7), gıda maddeleri, içecekler ve tütün (%19,1) yer almıştır. AB'nin Mercosur'a ihracatı, makina ve ekipmanları (%27,8), kimyasallar ve ilaç ürünleri (%26,3) ve nakliye ekipmanlarını (%10,5) içermektedir. AB, Mercosur'a 17,2 milyar € hizmet ihraç ederken, Mercosur 2020 yılında AB'ye 7,7 milyar € hizmet ihraç etmiştir. AB, 2000 yılında 130 milyar €'dan 2020 yılında 330 milyar €'ya yükselen birikmiş yatırım stoku ile bölgedeki en büyük yabancı yatırımcıdır.

Çizelge 6. 15. AB Ticaret Anlaşmaları, Kabul veya onay aşamasındaki anlaşmalar, Güney Ortak Pazarı

	ÜLKE / BÖLGE	DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ
GÜNEY ORTAK PAZARI (MERCOSUR)	Arjantin	Müzakereler Haziran 2019'da sonuçlanmıştır	Mercosur Ortaklık Anlaşması
	Brezilya		
	Paraguay		
	Uruguay		

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.2.2. Batı Afrika

Çizelge 6.16'da 13 Batı Afrika ülkesi için tüm taraflardan imza beklendiği, Nijerya için ise anlaşmayı henüz imzalamadığı/onaylamadığı belirtilmektedir.

Çizelge 6. 16. AB Ticaret Anlaşmaları, Kabul veya onay aşamasındaki anlaşmalar, Batı Afrika

ÜLKE / BÖLGE	DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ	
BATI AFRIKA (WEST AFRICA)	Benin	İmzalandı, tüm taraflardan imza bekleniyor	Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Burkina Faso		
	Gambiya		
	Gine		
	Gine Bissau		
	Kabo Verde		
	Liberya		
	Mali		
	Moritanya		
	Nijer		
	Nijerya	Anlaşmayı henüz imzalamadı / onaylamadı	
	Senegal	İmzalandı, tüm taraflardan imza bekleniyor	
	Sierra Leone		
Togo			

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.2.3. Karayipler Forumu ve Doğu Afrika Topluluğu

Doğu Afrika Topluluğu (Burundi, Kenya, Ruanda, Tanzanya ve Uganda) 16 Ekim 2014'te AB ile Ekonomik Ortaklık Anlaşması müzakerelerini sonuçlandırmıştır. Kenya ve Ruanda Eylül 2016'da söz konusu anlaşmayı imzalamıştır. Kenya hatta anlaşmayı onaylamıştır ancak anlaşmanın yürürlüğe girmesi için kalan üç Topluluk üyesinin anlaşmayı imzalaması ve onaylaması gerekmektedir. Doğu Afrika Topluluğu'ndan AB'ye yapılan ihracat ağırlıklı olarak kahve, kesme çiçek, çay, tütün, balık ve sebzedden oluşmaktadır. AB'den bölgeye yapılan ithalat ise makina ve mekanik cihazlar, ekipman ve parçalar, taşıtlar ve ilaç ürünlerinin hakimiyetindedir. Avrupa Komisyonu, Şubat 2016'da Doğu Afrika Topluluğu ile Ekonomik Ortaklık Anlaşması'nın sonuçlandırılması, imzalanması ve geçici olarak uygulanması için bir teklif sunmuştur.

Çizelge 6. 17. AB Ticaret Anlaşmaları, Kabul veya onay aşamasındaki anlaşmalar, Karayipler Forumu ve Doğu Afrika Topluluğu

	ÜLKE / BÖLGE	DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ
KARAYİPLER FORUMU (CARIBBEAN FORUM- CARIFORUM)	Haiti	Anlaşmayı henüz imzalamadı / onaylamadı	Tercihli Ticaret Anlaşması
DOĞU AFRIKA TOPLULUĞU (EAST AFRICAN COMMUNITY-EAC)	Burundi	Anlaşmayı henüz imzalamadı / onaylamadı	Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Kenya	İmzalandı ve onaylandı, Topluluk üyelerinin imza ve onayı bekleniyor	
	Ruanda	İmzalandı, Topluluk üyelerinin imza ve onayı bekleniyor	
	Tanzanya	Anlaşmayı henüz imzalamadı / onaylamadı	
	Uganda	Anlaşmayı henüz imzalamadı / onaylamadı	

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.3. Müzakere Edilen Anlaşmalar

AB Konseyi 22 Mayıs 2018'de AB ile Avustralya arasında bir Serbest Ticaret Anlaşması için müzakerelerin başlatılmasına izin veren kararı kabul etmiştir. AB ve Avustralya şu ana kadar ticari ve ekonomik ilişkilerini 2008 AB-Avustralya Ortaklık Çerçevesi kapsamında yürütmektedir. Bu Çerçeve, teknik engelleri azaltıp hizmet ve yatırım ticaretini iyileştirerek AB ve Avustralya arasında endüstriyel ürün ticaretini kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. Avustralya, 2020 yılında AB'nin 19. en büyük ürün ticaret ortağı olarak yer alırken, Çin ve Japonya'dan sonra AB, Avustralya'nın 3. en büyük ticaret ortağı olmuştur. AB'yi 4. olarak ABD takip etmektedir. Toplam mal ticareti 2021 yılında 42,4 milyar € ve toplam hizmet ticareti 2020

yılında 21,9 milyar €'dur. AB'nin, tarım ve işlenmiş tarım ürünleri için Avustralya ile uzun süredir devam eden ticaret fazlası mevcuttur.

AB, Çin ve ABD dünyanın en büyük üç ticaret ortağıdır. AB, Çin ile ticari ilişkilerini geliştirmeyi arzu etmektedir ancak Çin'den adil bir şekilde ticaret yapmasını, fikri mülkiyet haklarına saygı duymasını ve Dünya Ticaret Örgütü üyesi olarak yükümlülükleri sağlamasını talep etmektedir. AB-Çin Yatırım Anlaşması, AB'nin Çin ile uzun vadeli ikili ilişkilerinin merkezinde yer almakta olup, 2013 yılında başlayan anlaşma müzakereleri 30 Aralık 2020'de prensipte sonuçlandırılmıştır. Anlaşma, AB yatırımcıları için Çin pazarına daha fazla erişim sağlamaktadır. Mal ticaretinde 2021 yılında AB'nin Çin'e 223,6 milyar € ihracatına karşın Çin'den 472,8 milyar € ithalatı, hizmet ticaretinde ise aynı yıl için AB'nin Çin'e 57,1 milyar € ihracatına karşın Çin'den 36,5 milyar € ithalatı bulunmaktadır.

AB-Endonezya ticaret ve yatırım ilişkilerini derinleştirmek amacıyla 18 Temmuz 2016'da AB-Endonezya Serbest Ticaret Anlaşması müzakereleri başlatılmıştır. Şimdiye kadar 11 tur müzakere gerçekleştirilmiştir. Serbest Ticaret Anlaşması, AB ve Endonezya arasında Mayıs 2014 tarihinde yürürlüğe giren Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması çerçevesinde oluşan genel ilişkilerin önemli bir boyuta erişmesini sağlayacaktır. Endonezya, Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği'nin (ASEAN) en büyük ekonomisidir. Sahip olduğu en büyük nüfus ile bölge GSYH'sinin yaklaşık 1/3'ünü temsil etmektedir. AB, 2020 yılında Endonezya'nın 5'inci büyük ticaret ortağı, Endonezya ise AB için ASEAN içerisindeki 5'inci büyük, küresel anlamda da 31'inci ticaret ortağıdır. AB ile Endonezya arasındaki ikili mal ticareti, 2021 yılında AB ihracatı 8 milyar € ve AB ithalatı 16,8 milyar € olarak gerçekleşmiştir.

AB-Filipinler Ticaret ve Yatırım Anlaşması müzakereleri 22 Aralık 2015 tarihinde başlatılmıştır. Ticaret ve Yatırım Anlaşması, AB'nin Filipinler ile Mart 2018'de yürürlüğe giren AB-Filipinler Ortaklık ve İşbirliği Çerçeve Anlaşmasına dayanan genel ilişkisinin önemli bir boyuta erişmesini sağlayacaktır. Filipinler, ASEAN'ın en büyük 5. ekonomisidir ve AB için ASEAN içerisindeki 7. büyük ticaret ortağıdır. İki ortak arasındaki mal ticareti 2021 yılında 15,2 milyar €'ya eşitken, AB ile Filipinler arasındaki ikili hizmet ticareti 2020 yılında 4,6 milyar €'ya ulaşmıştır. AB, Filipinler'in 2021 yılındaki toplam ticaretinin (Çin, Japonya ve ABD'den sonra) %7,9'unu oluşturan dördüncü en büyük ticaret ortağıdır. Filipinler, AB'nin toplam ticaretinin %0,4'ünü oluşturmaktadır ve AB'nin küresel olarak 39. en büyük ticaret ortağıdır. Filipinler'e yapılan AB ihracatına makina, nakliye ekipmanı, kimyasallar ve gıda ürünleri hakim

olurken, Filipinler'in AB'ye yaptığı başlıca ihracat kalemleri ofis ve telekomünikasyon ekipmanı, makina, gıda ürünleri, optik ve fotografik aletlerdir.

AB, Yeni Zelanda ile güçlü tarihi ve kültürel bağlara sahiptir. AB Konseyi 1 ay sonra görüşmelerin başlayacağı AB ve Yeni Zelanda arasında bir Serbest Ticaret Anlaşması için müzakerelerin başlatılmasına izin veren kararı Mayıs 2018'de kabul etmiştir. Bundan önce, 2017 yılında AB ve Yeni Zelanda arasında bir dizi ekonomik ve ticari işbirliği kuralını içeren bir ortaklık anlaşması imzalanmıştı. Dört yıllık bir sürecin ve 12 tur müzakerenin ardından AB ve Yeni Zelanda, Haziran 2022'de iddialı bir serbest ticaret anlaşması imzalamıştır. Anlaşma, AB malları üzerindeki tüm tarifelerin kaldırılmasını, AB çiftçilerinin desteklenmesini, sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin geniş kapsamlı, uygulanabilir hükümler yoluyla çalışanların ve çevrenin korunmasını içermektedir. İki ortak arasındaki ikili mal ticareti 2021 yılında 7,8 milyar Euro'ya eşitken, hizmet ticareti 2020 yılında 3,7 milyar Euro'ya ulaşmıştır. AB, Yeni Zelanda'nın (Çin ve Avustralya'dan sonra) toplam ticaretinin %11,5'ini oluşturan üçüncü büyük ticaret ortağıdır. Yeni Zelanda'nın AB'ye ihracatı başlıca tarımsal ürünler tarafından domine edilirken, AB'nin Yeni Zelanda'ya ihracatı işlenmiş ürünlere yoğunlaşmaktadır.

Çizelge 6. 18. AB Ticaret Anlaşmaları, Müzakere edilen anlaşmalar, Ülkeler

ÜLKE / BÖLGE	DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ
Avustralya	Müzakereler 2018'de başlamıştır	Avustralya Anlaşması
Çin	Müzakereler 2013'te başlamıştır	AB-Çin Yatırım Anlaşması
Endonezya	Müzakereler 2016'da başlamıştır	Serbest Ticaret Anlaşması
Filipinler	Müzakereler 2015'te başlamıştır	Serbest Ticaret Anlaşması
Yeni Zelanda	Müzakereler 2018'de başlamıştır	Yeni Zelanda Anlaşması

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.4. Beklemedeki Anlaşmalar

6.8.4.1. Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi

AB ve Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (KİK) arasında ticaret ve yatırım konularında, makro ekonomik meselelerde, iklim değişikliğinde, enerji, çevre ve araştırma

konularında 1988 tarihli bir Anlaşmaya dayanan işbirlikleri mevcuttur. Ticaret ve yatırım konusunda 2017 yılında daha yapılandırılmış resmi olmayan bir AB-KİK diyalogu başlatılmıştır. KİK ülkeleri kendi gümrük birliğini oluşturmuşlardır ve iç pazar hedefli çalışmaktadırlar. KİK bölgesi, AB'nin altıncı en büyük ihracat pazarı, AB üye devletleri için önemli bir yatırım kaynağı ve destinasyonudur. AB, (Çin'den hemen sonra %15,8) KİK'in ikinci en büyük ticaret ortağıdır. KİK'in 2020 yılında ithalatının %17,8'i AB ülkelerinden gelmiştir. Böylece AB, KİK'in bir numaralı ithalat ortağı konumunda yer almaktadır.

AB-KİK toplam mal ticareti 2020 yılında 97,1 milyar €'ya ulaşmıştır. AB'nin ithalatının başında mineral yakıtlar ve madencilik ürünleri (18,6 milyar €, %62,8) ve kimyasallar (3,4 milyar €, %11,5) gelmektedir. AB'nin toplam ihracatı 67,5 milyar €'ya ulaşmıştır ve ihracata makina ve nakliye ekipmanları (26,7 milyar €, %39,6), kimyasallar (10,4 milyar €, %15,4) ve tarım ve hammaddeler (8,9 milyar €, %13,2) hakimdir. AB ile KİK arasında iki yönlü hizmet ticareti 2019 yılında 51,7 milyar € olarak gerçekleşmiştir. AB'nin hizmet ithalatı 18 milyar € iken, ihracatı ise 33,7 milyar € olarak kayıtlarda yer almıştır.

Çizelge 6. 19. AB Ticaret Anlaşmaları, Beklemedeki anlaşmalar, Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi

ÜLKE / BÖLGE	DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ
KÖRFEZ ARAP ÜLKELERİ İŞBİRLİĞİ KONSEYİ (GULF COOPERATION COUNCIL-GCC)	Bahreyn	Müzakereler 1990 yılında başladı, 2008'den beri askıda
	Birleşik Arap Emirlikleri-BAE	
	Katar	
	Kuveyt	
	Suudi Arabistan	
	Umman	
		Serbest Ticaret Anlaşması

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.4.2. Orta Afrika, Doğu ve Güney Afrika

Kongo (Brazzaville), AB'nin Genelleştirilmiş Tercihler Planı kapsamında AB ile ticaret yapmaktadır. Dünya Bankası gelir sınıflandırmasına göre Gabon (2014'ten bu yana) ve Ekvator Ginesi (2014'ten bu yana) bu Plan veya başka herhangi bir tercihli AB ithalat rejimi için uygun değildir. Çad, Orta Afrika Cumhuriyeti, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Sao Tome ve Prinsipe en az gelişmiş ülkelerdir, bu nedenle söz konusu ülkeler, Birleşmiş Milletler Kalkınma

Politikası Komitesi tarafından belirlenen ve “En Az Gelişmiş Ülke” olarak listelenen ülkelere uygulanan Plan sayesinde AB'nin gümrüksüz ve kotasız erişiminden faydalanmaktadır.

Çizelge 6. 20. AB Ticaret Anlaşmaları, Beklemedeki anlaşmalar, Orta Afrika, Doğu ve Güney Afrika

ÜLKE / BÖLGE		DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ
ORTA AFRİKA (CENTRAL AFRICA)	Çad	Müzakereler 2003 yılında başladı, 2011'de bir sonraki bildirim kadar duraklatıldı	Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Demokratik Kongo Cumhuriyeti		
	Ekvator Ginesi		
	Gabon		
	Kongo		
	Orta Afrika Cumhuriyeti		
	Sao Tome ve Prinsipe		
DOĞU VE GÜNEY AFRİKA (EASTERN AND SOUTHERN AFRICA-ESA)	Cibuti	Müzakereler 2004 yılında başladı, 2011'de bir sonraki bildirim kadar duraklatıldı	Ekonomik Ortaklık Anlaşması
	Etiyopya		
	Malavi		
	Myanmar		
	Somali		
	Sudan		
	Zambiya		

Kaynak: (European Commission, 2022c)

6.8.4.3. Ülkeler

Hindistan, AB için önemli bir ticaret ve yatırım ortağıdır. AB, 2021 yılında 88 milyar € mal ticaret hacmi ile ABD (%11,6) ve Çin'den (%11,4) sonra Hindistan'ın üçüncü en büyük ticaret ortağıdır. AB, Hindistan ihracatı için ABD'den (%18.1) sonra ikinci en büyük ülke (%14,9) konumunda iken, Çin ise dördüncü sırada (%5,8) yer almaktadır. AB ile Hindistan arasındaki mal ticaretinin son on yılda yaklaşık %30 artmasına rağmen Hindistan, 2021 yılında Çin (%16,2), ABD (%14,7), Birleşik Krallık'ın (%10) çok gerisinde kalarak AB'nin toplam mal ticaretinin %2,1'ini karşılamış ve AB'nin en büyük 10. ticaret ortağı olmuştur. AB ile Hindistan arasındaki hizmet ticareti 2020 yılında 30,4 milyar €'ya ulaşmıştır.

AB ile Malezya arasında müzakerelerine 2010 yılında başlanılan STA, Malezya'nın talebi üzerine 2012 yılında yedi turdan sonra askıya alınmıştır. Müzakerelere devam etme olasılığını değerlendirmek için 2016-2017 yılında bir çalışma yapılmış olup, Ağustos 2021'de atanan yeni hükümet, müzakerelerin yeniden başlaması konusunda henüz bir pozisyon

almamıştır. AB ile Malezya arasındaki ikili ticaret 2021 yılında 41 milyar €'dur. AB'nin Malezya'dan ithalatı 29,2 milyar € iken, AB ihracatı 11,8 milyar €'ya ulaşmıştır. AB, Malezya'nın (Çin, Singapur, Güney Kore ve ABD'den sonra) en büyük beşinci ticaret ortağıdır ve ülkenin toplam ticaretinin %7,4'ünü karşılamaktadır. AB ile Malezya arasındaki ikili ticarete sanayi ürünleri hakimdir. AB ağırlıklı olarak makina ve cihazları ithal etmekte ve ağırlıklı olarak elektrikli ekipman ve makina ihraç etmektedir (her iki şekilde de sanayi ürünleri ticaretin %90'ından fazlasını oluşturmaktadır). AB'nin Malezya'dan ithalatı açısından diğer ilgili sektörler plastik ve kauçuk ile hayvansal ve bitkisel katı-sıvı yağlar, ihracat açısından da mekanik ürünlerdir. Malezya'dan AB 2020 yılında 2,8 milyar € hizmet ithalatı gerçekleştirirken, Malezya'ya 3,9 milyar € hizmet ihracatında bulunmuştur.

AB-Tayland Serbest Ticaret Anlaşması için müzakereler Tayland'daki askeriyenin yönetime el koymasıyla 2014 yılında askıya alınmıştır. Son olarak 2019 yılı Ekim ayında Konsey'in kabul ettiği sonuçlarda, Tayland'la kapsamlı bir STA konusunda müzakerelerin yeniden başlatılması yönünde adımlar atmanın önemi vurgulanmıştır. AB, Çin, Japonya ve ABD'den sonra Tayland'ın dördüncü büyük ticaret ortağıdır ve ülkenin toplam ticaretinin %7.5'ini karşılamaktadır. Tayland, AB'nin dünyadaki en büyük 26. ticaret ortağıdır. AB ile Tayland arasındaki toplam ikili ticaret 2021 yılında 35,4 milyar €'ya ulaşmıştır. Tayland'dan başlıca makina ve elektronik, nakliye ekipmanları, çeşitli mamul ürünler ve gıda ürünleri ihraç edilmektedir. AB'nin Tayland'a yaptığı ihracatta ise makina ve nakliye ekipmanları, kimyasallar ve ilgili ürünler ve işlenmiş ürünler hakimdir. AB 2020 yılında Tayland'dan 3,2 milyar € hizmet ithal etmiş olup, Tayland'a 4,9 milyar € hizmet ihracatında bulunmuştur. AB, Japonya'dan sonra Tayland'da en büyük ikinci yatırımcıdır.

Çizelge 6. 21. AB Ticaret Anlaşmaları, Beklemedeki anlaşmalar, Ülkeler

ÜLKE / BÖLGE	DURUM	ANLAŞMA TÜRÜ
Hindistan	Müzakereler 2007 yılında başladı, son tur 2013'te yapıldı	Serbest Ticaret Anlaşması
Malezya	Müzakereler 2010 yılında başladı, 2012 yılından bu yana duraklatıldı	Serbest Ticaret Anlaşması
Tayland	Müzakereler 2013 yılında başladı, 2014 yılından bu yana müzakere yapılmadı	Serbest Ticaret Anlaşması

Kaynak: (European Commission, 2022c)

7. TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ VE TARIM

7.1. Ticari İlişkiler

Türkiye, AB'nin en büyük altıncı ticaret ortağı iken, AB Türkiye'nin en büyük ticaret ortağıdır. Türkiye'nin ticaretini yaptığı beş üründen ikisi AB'den gelmekte ya da AB'ye gitmektedir ve Türkiye'deki doğrudan yabancı yatırımların önemli bir bölümü AB kaynaklıdır. AB ve Türkiye, G-20 çerçevesinde de birlikte çalışmaya devam etmektedir (European Commission, 2021a, s. 119).

Türkiye ile AB arasındaki ticaret verilerine Çizelge 7.1.'de bakıldığında 2021 yılında Türkiye'nin AB-27'ye 93 milyar ABD doları ihracat gerçekleştirdiği ve toplam ülke ihracatı içinde AB-27'nin %41,3'lük bir pay aldığı görülmektedir. İthalat ise ihracat hacminin altında kalarak aynı yıl 85,3 milyar ABD doları ile toplam ithalatın %31,5'ini karşılamıştır. Dış ticaret farklarında 2018, 2019 ve 2021 yılları hariç diğer yıllar Türkiye açısından dış ticaret farkı negatif değerlerdedir. Çizelgede belirtilen yıllar içerisinde en fazla dış ticaret farkı 2013 yılında 32 milyar ABD doları ile yaşanmıştır.

Çizelge 7. 1. Türkiye-AB ticaret verileri, 2013-2021

Yıl	Türkiye'nin AB-27'ye İhracatı (Bin ABD \$)	Türkiye'nin ihracatında AB-27 payı	Türkiye'nin AB-27'den İthalatı (Bin ABD \$)	Türkiye'nin ithalatında AB-27 payı	Dış ticaret farkı (İhracat-İthalat) (Bin ABD \$)
2021	93.052.537	%41,3	85.383.160	%31,5	7.669.377
2020	70.019.688	%41,3	73.337.528	%33,4	-3.317.840
2019	76.726.198	%42,4	67.913.047	%32,3	8.813.151
2018	77.429.205	%43,7	77.051.249	%33,3	377.956
2017	67.987.332	%41,3	81.971.590	%34,3	-13.984.258
2016	59.981.416	%40,2	75.267.734	%37,2	-15.286.318
2015	56.478.649	%37,4	76.794.546	%35,9	-20.315.897
2014	62.140.353	%37,3	87.132.342	%34,7	-24.991.989
2013	58.238.582	%36,1	90.268.199	%34,6	-32.029.617

Kaynak: (TÜİK, 2022h) Ülke gruplarına göre ihracat/ithalat (genel ticaret sistemi)

Türkiye'nin AB-27'ye 2020 yılında yaptığı ihracat ürünlerinde makina ve ulaşım ekipmanları %38,5; giyim ürünleri %13,3 ve tarım ve hammaddeleri %8,5 pay almıştır. Aynı yıl için Türkiye'nin AB-27'den ithalatında ise makina ve ulaşım ekipmanları %43,8; kimyasallar % 18,5 ve yakıt-madencilik ürünleri %9,2 ile listenin başında yer almıştır (European Commission, 2022d).

7.2. Türkiye-AB Tarihçesi

Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkileri 31 Temmuz 1959'da ortaklık için başvuru yapmasıyla başlamıştır. Görüşmeler 4 yıl sonra 12 Eylül 1963'te imzalanan ve 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe giren Ankara Antlaşması ile ilerleme göstermiştir (T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği, 2018b, s. 44)

Ankara Antlaşması hazırlık dönemi, geçiş dönemi ve son dönem olmak üzere 3 dönemden oluşmuştu. Türkiye'ye az da olsa mali yardımda bulunulan hazırlık döneminde, AET ülkeleri için Türkiye'den yapılan fındık, kuru incir ve tütün ithalatında gümrük vergisi muaf olan kotalar belirlenmişti. Gümrük vergileri sadece kota aşımalarında uygulanacaktı. Yirmi iki yıl sürecek geçiş döneminde sanayi ürünleri baz alınacak ve iki taraf arasında aşamalı gümrük birliği kurulacaktı. Son dönemde ise tarafların nihai ortaklık aşaması 1995 yılı sonrasında müzakereler ile belirlenecekti. İmzası 23 Kasım 1970 tarihinde atılan ve 1 Ocak 1973 yılında resmen yürürlüğe giren Katma Protokol, Türkiye ve AET üyelerine kömür, demir ve çelik harici sanayi ürünlerinde gümrük vergileri avantajı sunuyordu. Tarım ürünlerinin de kapsam dışı kaldığı gümrük birliğinde, ürün bazında 12 ve 22 yıllık süreçlerde gümrük vergilerinin sıfırlanması öneriliyordu. Türkiye 25 Aralık 1976 tarihinde tek taraflı olarak gümrük vergisi indirim ve uyum taahhütlerini durdurmuş, AET tarafı sadece iplik ve kumaş için Türkiye'nin ihraç ettiği ürünlerde kota uygulamaya başlamıştı. Avrupa Topluluğu 1 Aralık 1986'da Ankara Antlaşması hükümlerinde yer alan "işgücünün serbest dolaşım hakkı" kullanımının başlangıcını Türk vatandaşları için antlaşmaya aykırı olarak reddetti (Bolat, 2021, s. 42-44).

Roma Antlaşması, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Antlaşması ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu Antlaşmasının ilgili maddelerine istinaden Türkiye'nin tam üyelik için başvuruda bulunduğu tarih 14 Nisan 1987'tir. Türkiye'nin sanayi ve işlenmiş tarım ürünleri bakımından Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği kurduğu tarih 1 Ocak 1996 tarihi olarak kaydedilmiştir (T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği, 2018b, s. 44-45).

Gümrük Birliği her ne kadar vergiler, kotalar, kesintiler vb. konularda uygulamaları düzenlemiş olsa da Türkiye açısından zaman içerisinde ticari ziyaretlerde iş insanlarının vize problemleri ile karşı karşıya kalmasına ve ihraç ürünleri taşıyan tırların geçiş kotaları nedeniyle sorunlar yaşamasına da sebep olmuştur. Ayrıca, AB tarafı Türkiye ile yapılan ticarete her zaman dış ticaret verileri açısından avantajlı tarafta yer almış ve AB ile Serbest Ticaret Anlaşması kapsamında ticaret yapan üçüncü ülkeler de Türkiye'ye ayrı anlaşmalar yapılması konusunda sorunlar yaşatmıştır. AB tarafından 12-13 Aralık 1997 tarihinde Lüksemburg'da

gerçekleşen Zirve Toplantısı'nda çeşitli gerekçelerle Türkiye'nin aday ülke konumunda değerlendirilmeyişi 11-12 Aralık 1999 tarihindeki Zirve Toplantısı'nda son bulmuş ve aday ülke statüsü Helsinki'deki bu zirvede tanınmıştır. Uyum koordinasyonunu sağlamak üzere 2000 yılında Başbakanlık bünyesinde AB Genel Sekreterliği kurulmuş ve 2000 yılında AB Komisyonu'nun hazırladığı Katılım Ortaklığı Belgesi kapsamında dönemin hükümeti 2001 yılında kabul ettiği Ulusal Programı AB Komisyonu'na iletmiştir. Yine kriterlere uymadığı için 12-13 Aralık 2002 tarihindeki Kopenhag Zirvesi, Türkiye'ye müzakerelerin başlatılması için tarih verilmediği ancak içlerinde Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin (GKRY) de bulunduğu 10 aday ülkenin tam üyelik anlaşmalarının kabul edildiği Zirve olarak kayıtlara geçmiştir. Söz konusu Zirvede Türk ve Rum taraflarınca anlaşma sağlanırsa Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin tam üyeliğine de ışık yakılmış ancak Annan Planı doğrultusunda yapılan halk oylamasında Rum tarafı ret oyu verince olumsuz sonuçlanmıştır (Bolat, 2021, s. 46-50).

AB'ye 2004 yılında GKRY'nin de dahil olduğu 10 ülkenin katılımı Türkiye ile AB arasındaki Ankara Antlaşması'nın Ek Protokol ile genişletilerek güncellenmesini gerektirmiş ve Ek Protokol'ün imzalanması ile birlikte 2005 yılında hem Türkiye hem de AB Konseyi tarafından karşılıklı deklarasyonlar açıklanmıştır. Anlaşma hükümleri Türkiye'nin liman ve havaalanlarının diğer üye ülkeler gibi GKRY'ye de açılmasını öngörmektedir. Bu siyasi sorun çözülmediği sürece AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi gümrük birliği ile ilgili fasıllar olan; Malların Serbest Dolaşımı (1), İş Kurma Hakkı ve Hizmet Sunumu Serbestisi (3), Mali Hizmetler (9), Tarım ve Kırsal Kalkınma (11), Balıkçılık (13), Taşımacılık Politikası (14), Gümrük Birliği (29) ve Dış İlişkiler (30) fasıllarının açılmamasına ve hiçbir faslın da geçici olarak kapatılmamasına karar vermiştir. Türkiye açıkladığı deklarasyonda yaşanan siyasi sorun ile ilgili gerekli gayretin gösterileceğine, Kıbrıs Rum tarafının Kıbrıs Türk halkını temsil etmediğine, bu Protokolün imzalanmasıyla söz konusu metinlerde geçen Kıbrıs Cumhuriyeti'nin tanınmış olması anlamını içermediğine, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile ilişkilerin aynı tutumda seyredileceğine, mevzubahis sorunlara kapsamlı çözüm bulunması halinde yeni oluşturulacak ortaklık devleti ile ilişkilerin geliştirilebileceğine dair açıklamalarda bulunmuştur. AB Konseyi tarafından açıklanan deklarasyonda ise Türkiye'nin deklarasyonunu esefle karşıladıkları, anlaşma dahilindeki hususların tüm üye ülkelere uygulanması gerektiği aksi takdirde müzakere süreçleri seyrinin değişeceği, AB'nin bunun takipçisi olacağı ve Topluluk üyesi ülkelerin tanınmaması halinde katılım sürecinin mümkün olmayacağı belirtilmiştir (İKV, 2022a).

Türkiye'nin tam üyeliği konusunda görüşmelere 3 Ekim 2005 tarihi itibariyle başlanması 2004 yılının Aralık ayında kararlaştırılmış olup, söz konusu tarihte onaylanan müzakere belgesinde üyelik sürecinin ne zaman sonuçlanacağı belirtilmemiştir. Türkiye'de AB Bakanlığı 8 Haziran 2011'de kurulmuştur. İlki 2015'te, ikinci ve üçüncüsü 2016'da olmak üzere Türkiye-AB zirvesi gerçekleştirilmiştir. Avrupa Parlamentosu'nda 24 Kasım 2016'da yapılan oylamada katılım müzakerelerinin dondurulması kararlaştırılmıştır. Türkiye-AB zirvesi 26 Mart 2018'de Varna'da yapılmıştır. Sofya'da 17 Mayıs 2018'de gerçekleştirilen AB-Batı Balkanlar zirvesine Türkiye davet edilmemiştir (T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği, 2018b, s. 46-51).

Türkiye'nin Doğu Akdeniz bölgesindeki sondaj faaliyetleri nedeniyle AB Bakanlar Konseyi 15 Temmuz 2019 tarihinde; diyalog toplantıları yapılmaması, fonların kesintiye uğraması, kredilerin gözden geçirilmesi gibi çeşitli konularda yaptırım kararları almış ve 17-18 Ekim 2019'da AB liderleri bu yaptırımlara üye ülkelerin silah satışlarına ilişkin bir yaptırım daha eklemiştir. Sondaj faaliyetleri ile ilgili doğal ve tüzel kişiler için AB seyahat yasağı ve AB'de bulunan mal varlıklarının dondurulmasını öngören yaptırım çerçevesi AB Dış İşleri Konseyi tarafından 11 Kasım 2019 tarihinde kabul edilmiştir. AB Dış İşleri Konseyi'ne ayrıca, 10-11 Aralık 2020 tarihinde gerçekleştirilen AB Zirvesi'nde alınan kararlar çerçevesinde, bu kişiler için kısıtlayıcı önlemlerin genişletilmesine yönelik direktif verilmiştir. AB Zirvesi'nin 25-26 Mart 2021 tarihindeki toplantısında ise Doğu Akdeniz bölgesinde yaşanan gerginliğin dinmesinin olumlu karşılandığı, Türkiye ile yapılacak işbirliklerin gerçekleşmesi için bu bölgede sükunetin devam etmesi gerektiği ve ilişkileri ilerletmek amacıyla bölgedeki gelişmelerin takip edileceği hususları belirtilmiştir (İKV, 2022b).

Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin iyi bir şekilde tesis edilmesi amacıyla kurulan Ortaklık Konseyi, anlaşmazlıkların giderilmesi konusunda önemli bir organdır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2022). Türkiye-AB Ortaklık Konseyi 1964 yılında Ankara Antlaşması ile toplantılarına başlamış olup, 18 Mayıs 2015 tarihinde 53. dönem toplantısını gerçekleştirmiştir. Antlaşmaya işlerlik kazandırmak amacıyla Ortaklık Konseyi kararıyla yine 1964'te oluşturulan Türkiye-AB Ortaklık Komitesi de 28 Kasım 2017 tarihinde Brüksel'de 125. kez bir araya gelmiştir. Ortaklık Komitesinin bir dalı olarak aday ülkelerdeki uyum konusundaki gelişmelerin takibi için kurulan ancak karar alma yetkileri olmayan alt komitelerin Türkiye kanadı Türkiye-AB Ortaklık Konseyi kararı ile 11 Nisan 2000'de kurulmuştur ve müzakere fasılları 8 alt komiteye ayrılmıştır (T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği, 2018b, s. 54-56). İki taraflı ilişkilerin demokratik denetleyicisi vasfıyla 1965 yılında kurulan ve tam üyeliğin

onaylanmasında aktif rol oynayan Avrupa Parlamentosu ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında ilişkileri güçlendirmek amacıyla tesis edilen Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu 77. toplantısını 26 Nisan 2018'de Brüksel'de gerçekleştirmiştir (T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği, 2018b, s. 69-70). Gümrük Birliği Ortak Komitesi de ticaret, rekabet ve mevzuat vb. Gümrük Birliği'nin işlerliğinin sorunsuz bir şekilde yürütülmesini teminen oluşturulan bir yapı olup, 19 Şubat 1996'dan 16-17 Mayıs 2018 tarihine kadar 36 kez bir araya gelmiştir (T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği, 2018b, s. 91).

Türkiye'nin 14 Nisan 1987 tarihindeki AB'ye üyelik başvurusundan sonra çeşitli tarihlerde 24 ülke daha başvuruda bulunmuştur. On altı ülkenin başvurusu kabul edilip üyelikleri olumlu yönde sonuçlanmıştır. İsviçre üyelik için yapılan 2 referandumda olumsuz sonuç aldığından 2016 tarihinde resmi olarak üyelik başvurusunu geri çekmiş, İzlanda 2015 tarihinde resmi olarak üyelik sürecini sonlandırmış, Norveç'te de üyelik için yapılan 2 referandumda olumsuz sonuç alınmıştır (T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği, 2018b, s. 67).

Arnavutluk, Moldova, Karadağ, Kuzey Makedonya, Sırbistan ve Ukrayna, AB mevzuatını ulusal hukuka entegre etme sürecinde olup, Türkiye gibi aday ülke statüsündedir. Bosna Hersek, Gürcistan ve Kosova potansiyel aday ülkelerdir ve henüz AB üyeliği şartlarını yerine getirmemektedir. Arnavutluk, resmi AB üyeliği başvurusunu 2009 yılında sunmuştur ve 2014 yılında AB tarafından aday statüsüne layık görülmüştür. Avrupa Konseyi üyeleri, 2020 yılında Arnavutluk ile katılım müzakerelerini başlatma kararını onaylamış, 2022 yılı Temmuz ayında katılım müzakerelerine ilişkin Hükümetler arası Konferans düzenlenmiş ve Komisyon tarama sürecini başlatmıştır. Moldova, AB üyelik başvurusunu 3 Mart 2022'de sunmuş ve 23 Haziran 2022'de 27 AB üye ülkesinin liderlerinin oybirliğiyle kabul edilen bir anlaşma ile Moldova'ya aday statüsü verilmiştir. Karadağ parlamentosu 2006 yılında bağımsızlığını ilan edince 2008 yılında AB üyeliği için başvuruda bulunmuştur. Konsey 2010 yılında Karadağ'a aday statüsü vermiş ve üyelik müzakereleri 29 Haziran 2012'de başlamıştır. Sekiz yıllık katılım müzakerelerinin ardından, 3'ü geçici olarak kapatılan 33 faslın tümü açılmıştır. Kuzey Makedonya 2004 yılının Mart ayında AB üyeliği için başvurmuştur ve Konsey 2005 yılının Aralık ayında ülkeye aday statüsü verilmesine karar vermiştir. Arnavutluk gibi Kuzey Makedonya için de Avrupa Konseyi üyeleri 2020 yılında katılım müzakerelerini başlatma kararını onaylamış, 2022 yılı Temmuz ayında katılım müzakerelerine ilişkin Hükümetler arası Konferans düzenlenmiş ve Komisyon tarama sürecini başlatmıştır. Sırbistan 2009 yılında AB üyeliği için resmen başvuruda bulunmuş ve 2012 yılının Mart ayında Sırbistan'a aday statüsü

verilmiştir. Sırbistan'ın katılım müzakerelerinin resmi olarak başladığını gösteren 1. Hükümetler arası Konferansı 21 Ocak 2014'te gerçekleşmiş, şimdiye kadar on sekiz fasıl açılmış ve iki fasıl da geçici olarak kapatılmıştır. Ukrayna, AB üyelik başvurusunu 28 Şubat 2022'de göndermiştir. Ukrayna'ya verilen Avrupa perspektifi doğrultusunda 27 AB üye ülkesi liderlerinin oybirliği ile 23 Haziran 2022'de aday statüsü verilmiştir. Bosna Hersek 2003 yılında AB üyeliği için potansiyel bir aday olarak belirlenmiş ve o zamandan bu yana AB ile Bosna-Hersek arasında bir dizi anlaşma yürürlüğe girmiştir. AB üyeliği için başvurusunu Bosna-Hersek 2016 yılının Şubat ayında yapmıştır. AB Konseyi, başvuruya ilişkin Komisyon görüşünü 2019 yılının Aralık ayında onaylamış ve Haziran 2022'de Bosna-Hersek'e aday ülke statüsü vermeye hazır olduğunu teyit etmiştir. Gürcistan, AB üyelik başvurusunu 3 Mart 2022'de sunmuş ve Gürcistan'a 27 AB üye ülkesi liderlerinin oybirliği ile 23 Haziran 2022'de bir Avrupa perspektifi verilmiştir. Aday statüsü ancak Gürcistan bazı temel öncelikleri ele aldığı anda verilecektir (European Commission, 2022e).

Üye ülkeler arasındaki ekonomik farklılıklar, ülkelerin hedefleri doğrultusundaki farklı gelişmişlik politikaları, uyum sürecinde ülkelerin yaşadığı zorluklar, küresel çapta yaşanan krizler ve son yıllarda Covid-19 nedeniyle başta sağlık ve ekonomik açıdan meydana gelen krizler, AB kuruluş temelinde barındırdığı bütünleşme sürecinin yara almasına sebep olmuştur. Diğer taraftan Türkiye'nin üyeliğine ilişkin AB tarafından gözetilen tavır, bunca yıldır ne olumlu ne de tamamen olumsuz düzeyde kalmıştır. Türkiye'nin nüfusu, inancı ve getireceği mali yükü AB tarafından engeller gibi gözükse de, Türkiye'nin konumu, birlik içindeki ülkeler ile ticareti, göç ve güvenlik alanlarındaki tutumları gibi avantajlı özellikleri de olumlu yönleri olarak değerlendirilmektedir (Bolat, 2021, s. 7-10).

7.3. Müzakere Fasılları

Katılım müzakerelerine konu olan 35 başlığın her birinin açılması ve müzakereler tamamlandıktan sonra kapatılması AB üyesi ülkelerin oy birliği ile mümkündür. Tüm fasıllar tamamlanınca hepsinin birden tekrar oybirliği ile kabul edilmesi şartı aranacak, sonrasında ise AB ülkeleri tarafından yine oy birliği ile Türkiye'nin tam üyelik anlaşmasının imzalanmasının kabul edilmesi gerekecektir. Söz konusu anlaşmanın ayrıca hem Türkiye Büyük Millet Meclisi, hem üye ülkelerin parlamentoları (ya da referandum aracılığı ile), hem de AB Parlamentosu tarafından da onaylanması zorunlu bir husustur. Müzakereler 35 fasıl toplamından 16 fasılda açılmış, ancak hiçbirini kapatılmamış, 18 fasılda müzakereler hiç açılmamış, sadece "Bilim ve Araştırma" faslı açılıp müzakere edildikten sonra kapatılmıştır. Suriye'de yaşanan karışıklık

sonrasında çok sayıda göçmenin AB ülkelerine yerleşmeye çalışması aşamasında AB, Türkiye ile “Göç ve Geri Kabul, Vize Serbestliği Anlaşması”nı 2016 tarihinde imzalamış ve göç politikasında uygulanmak üzere 6 milyar € maddi destek ile Türkiye'nin ilgili kriterleri karşılaması durumunda, Türk vatandaşları için vizesiz giriş taahhüdünde bulunmuştur. Ancak Türkiye üstüne düşen sorumlulukları yapmasına rağmen, bazı kriterler bahane edilerek vizesiz giriş hakkı tanınmamıştır (Bolat, 2021, s. 51-53).

Müzakerelerden önceki hazırlık aşaması olarak adlandırılan tarama toplantıları önce tanıtıcı sonra ayrıntılı toplantılar olarak gerçekleştirilmektedir. Üye olmaya aday ülkenin mevzuatı ile AB mevzuatlarının incelendiği süreçte, Komisyon tarafından AB müktesebatına ilişkin bilgiler aktarılmakta ve müktesebatın ne derecede uyumlu olduğu tespit edilmektedir. Tarama süreci sonunda Komisyon tarafından “Tarama Sonu Raporu” ülkelere sunulmaktadır. Sunulan raporlar olumlu ise, aday ülkeler ile müzakere faslının açılması önerilmekte veya müzakereye hazır olmayan hususlar tespit edilmişse, eksiklerin tamamlanması için açılış kriterleri belirlenmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, 2021).

Ülkemize Komisyon tarafından “Tarama Sonu Raporu” resmi olarak halen bildirilmeyen İşçilerin Serbest Dolaşımı (2), Balıkçılık (13), Taşımacılık Politikası (14), Enerji (15), Yargı ve Temel Haklar (23), Adalet, Özgürlük ve Güvenlik (24), Dış İlişkiler (30), Dış Güvenlik ve Savunma Politikaları (31) fasılları mevcuttur. Bunun yanı sıra, 8 Aralık 2009 tarihinde yapılan Genel İşler Konsey toplantısında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, İşçilerin Serbest Dolaşımı (2), Enerji (15), Yargı ve Temel Haklar (23), Adalet, Özgürlük ve Güvenlik (24), Eğitim ve Kültür (26), Dış, Güvenlik ve Savunma Politikaları (31) fasıllarını tek taraflı bloke etmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, 2022c).

AB-Türkiye müzakere fasılları her ne kadar 35 ayrı alanda ayrıştırılmış olsa da topluca oy birliği ile kabul edilmesi gerektiğinden her biri dolaylı olarak birbirine bağlı gözükmektedir. Aşağıda tüm fasıllara ilişkin T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu ve İktisadi Kalkınma Vakfı kaynaklarından edinilen detaylı bilgiler yer almakta olup, Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarındaki açıklamalara da yer verilerek, mevcut durum en güncel şekliyle sunulmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, 2022d), (Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, 2022a), (İKV, 2022a), (İKV, 2021), (European Commission, 2021a), (European Commission, 2022f).

FASIL ADI: 1-MALLARIN SERBEST DOLAŞIMI**TANITICI TARAMA:** 16-20 Ocak 2006**AYRINTILI TARAMA:** 20-24 Şubat 2006**AÇILIŞ:** -**KAPANIŞ:** -

AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi'nin 11.12.2006 tarihli kararına istinaden Ek Protokol hükümlerine uyulana kadar fasıl müzakereye açılmayacaktır. Motorlu araçların ithalat izinlerinin kaldırılması için Komisyona bir plan sunulması ve bu mallar haricindeki Gümrük Birliği'ne konu olan malların ithalat izin ve lisansları ile orantısız sertifika uygulamalarının kaldırılması, üye ülkeler arası dış ticaret kotalarının kaldırılmasını içeren AT Anlaşmasının ilgili maddelerine uyum için gerekli taramayı yapıp hazırlanacak bir plan doğrultusunda hukuksal süreçlerin entegrasyonunun sağlanması, çeşitli ürünlerdeki tedbirlere ilişkin uyum sağlanması ve piyasa gözetimi için ilgili hükümlerin uyumu açısından gerekli kapasitenin oluşturulması amacıyla eylem planlarının sunulmasını içeren Ek Protokol harici 4 açılış kriteri daha bulunmaktadır. Gümrük Birliği nedeniyle 1996 yılından beri AB mevzuatına uyuma ilişkin çalışmalar sürdürüldüğünden yukarıdaki açılış kriterlerine yönelik mevzuat açısından önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Hukuksal süreçlerin entegrasyonu için "Düzenlenmemiş Alanda Karşılıklı Tanıma Yönetmeliği" yürürlüğe girmiştir. Piyasa gözetimi ile ilgili 2010-2012, 2012-2014 ve 2015-2017 dönemlerine ait "Ulusal Piyasa Gözetim ve Denetim Stratejisi Belgeleri" hazırlanarak Komisyona iletilmiştir. "Türk Standartları Enstitüsü Kuruluş Kanunu"nda değişiklik yapılarak etkinliği artırılmıştır. Akreditasyona ilişkin 4457 sayılı "Türk Akreditasyon Kurumu (TÜRKAK) Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun"da değişiklik yapılarak TÜRKAK yeniden yapılandırılmıştır. Fasıl kapsamında 2002-2009 yılları arasında 14 proje tamamlanmış olup, "Bilgi ve İletişim Sektöründe Piyasa Gözetimi ve Denetimi Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi" halen devam etmektedir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda iyi düzeyde hazırlıklı olduğu, bir önceki dönemdeki raporda bulunan tavsiyelerin ele alınmasında 2021 rapor döneminde ilerleme kaydedilmediği, ancak 2022 rapor döneminde sınırlı ilerleme gösterildiği belirtilmiştir.

FASIL ADI: 2- İŞÇİLERİN SERBEST DOLAŞIMI**TANITICI TARAMA:** 19 Temmuz 2006**AYRINTILI TARAMA:** 11 Eylül 2006**AÇILIŞ:** -**KAPANIŞ:** -

Genel İşler Konseyi 8 Aralık 2009 tarihli toplantısında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından tek taraflı bloke edilen fasıllar kapsamındadır. Komisyon tarafından Tarama Sonu Raporu resmi olarak halen bildirilmediği için çalışmalar başlangıç seviyesinin ötesine geçememiştir. “Sosyal Güvenlik Kurumunun Kapasitesinin Arttırılması” projesi ve “Avrupa Sağlık Sigortası Kartı” projesine ilişkin bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda gerçekleştirilen eğitim, toplantı, çalışma ziyaretleri yanı sıra “Avrupa Birliği’nde Sosyal Güvenliğin Koordinasyonu Terimler Sözlüğü” ve “Avrupa Birliği’nde Sosyal Güvenlik Hukuku El Kitabı” hazırlanması haricinde 2007 tarihli Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından tamamlanan “Sosyal Güvenlik Sistemlerinin Koordinasyonu Konusunda Sosyal Güvenlik Kurumuna Destek Projesi” mevcuttur. Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye’nin bu alandaki hazırlıklarının erken aşamada olduğu ve raporları kapsayan dönemlerde ilerleme kaydedilmediği belirtilmiştir.

FASIL ADI: 3- İŞ KURMA HAKKI VE HİZMET SUNUMU SERBESTİSİ**TANITICI TARAMA:** 21-22 Kasım 2005**AYRINTILI TARAMA:** 19-20 Aralık 2005**AÇILIŞ:** -**KAPANIŞ:** -

AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi’nin 11.12.2006 tarihli kararına istinaden Ek Protokol hükümlerine uyulana kadar fasıl müzakereye açılmayacaktır. Kurumsal kapasite ve AB mevzuatına uyum sağlamak amacıyla çalışma takvimi ve çalışma planı hazırlanmasını içeren Ek Protokol harici 1 açılış kriteri daha bulunmaktadır. Türkiye tarafından ihtiyaçların karşılanması amacıyla AB finansmanı ile 2014-2016 yıllarında uygulanan ve eylem planları ile mevzuat taslaklarının hazırlandığı teknik yardım projesi hazırlanmıştır. Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye’nin bu alandaki hazırlıklarının erken aşamada olduğu, raporları kapsayan dönemlerde ilerlemeler kaydedilmediği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin uygulanmadığı belirtilmiştir.

FASIL ADI: 4- SERMAYENİN SERBEST DOLAŞIMI**TANITICI TARAMA:** 25 Kasım 2005**AYRINTILI TARAMA:** 22 Aralık 2005**AÇILIŞ:** 19 Aralık 2008 (Fransa)**KAPANIŞ: -**

Sermaye hareketleri ile ödemelere ilişkin mevzuatın uyumu ve kara para aklanmasının önlenmesi konularını içeren 2 açılış kriteri için Türkiye tarafından Strateji ve Eylem Planı hazırlanmış, hazırlanan plan Komisyona sunulmuş ve 4 adet kapanış kriteri oluşturulmuştur. Komisyona sunulan Plandaki konulara ilişkin AB mevzuatına uyum sürecinde gelişme kaydedilmesi, taşınmaz malların AB üyesi ülkelerdeki kişilerin edinimi ile ilgili AB mevzuatına uygun serbestleştirilmesi doğrultusunda çalışma takvimli eylem planı iletilmesi, müsadere ve kara paranın aklanmasının önlenmesi amacıyla yapılacak çalışmalara ilişkin gerekli idari kapasitenin oluşturulması hususları kapanış kriterleri olarak belirlenmiştir. Söz konusu kriterlere yönelik olarak yabancıların taşınmaz mal edinimi ile ilgili “Tapu ve Kadastro Kanunu’nda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun” ile düzenleme getirilmiş, Uluslararası Doğrudan Yatırım (UDY) Stratejisi (2021-2023) hazırlanmış, 6493 sayılı “Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun” 2013 yılında yürürlüğe girmiş ve 2019 yılında Kanunda yapılan değişiklik ile TCMB’ye ödeme ve denetim hususlarında sorumluluklar verilmiştir. Kasım 2021 itibariyle 17. toplantısını yapan 4 No’lu Ekonomik ve Parasal Konular, Sermaye Hareketleri ve İstatistik Alt Komitesi ve Şubat 2021 itibariyle 16. toplantısını yapan 8 No’lu Gümrükler, Vergilendirme, Uyuşturucu Kaçakçılığı ve Kara Para Aklama Alt Komitesi fasıl ile ilgili alt komitelerdir. Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye’nin bu alanda kısmen hazırlıklı olduğu, 2021 rapor döneminde genel olarak raporu kapsayan dönemde bazı ilerlemelerin kaydedildiği ve bir önceki dönemdeki raporda bulunan tavsiyelerin uygulanmasında sınırlı düzeyde ilerlemeler görüldüğü belirtilmiştir. Ancak 2022 rapor döneminde genel olarak bu alanda ilerleme kaydedilmediğine ve bir önceki dönemdeki raporda bulunan tavsiyelerin uygulanmadığına yer verilmiştir.

FASIL ADI: 5- KAMU ALIMLARI**TANITICI TARAMA:** 7 Kasım 2005**AYRINTILI TARAMA:** 28 Kasım 2005**AÇILIŞ:** -**KAPANIŞ:** -

Fasıl ile ilgili 3 açılış kriteri belirlenmiştir. Kriterlerin ilkinde kamu alımlarına ilişkin politikaların yürütülmesi amacıyla uygun bir kurumun görevlendirilmesi kararlaştırılmış olup, bu konuda 2009 yılında yayınlanan “Maliye Bakanlığı’nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname” ile Maliye Bakanlığı görevlendirilerek aynı yıl koordinasyonun sağlanması amacıyla Kamu Alımları Koordinasyon Dairesi kurulmuştur. İhale sözleşmeleri, imtiyazlar, inceleme usulleri, idari kapasite gibi konularda AB mevzuatı hükümlerine uyum amacıyla çalışma takvimli bir eylem planı sunulmasını içeren ikinci kriter kapsamında Strateji Belgesi hazırlanmış ve Komisyona iletilmiştir. Fasıl başlığı ile ilgili tüm alanları içeren ulusal mevzuatın içeriğinin tadil edilerek ihale rejimine uymayan istisnaların kaldırılmasını konu alan üçüncü kritere ilişkin çalışmalar devam etmektedir. Mevzuata uyumluluk, hız, etkinlik ve maliyetlerde tasarruf imkanı sunan Elektronik Kamu Alımları Platformu 2010 yılında aktifleştirilmiş ve ihale konusunda stratejik bir öneme erişmiştir. Ayrıca bu fasıl kapsamında Kamu İhale Kurumu tarafından 2003 tarihli “Türk Kamu İhale Sisteminin Güçlendirilmesi” projesi tamamlanmıştır. Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye’nin bu alanda kısmen hazırlıklı olduğu, raporları kapsayan dönemlerde ilerleme kaydedilmediği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin uygulanmadığı belirtilmiştir.

FASIL ADI: 6- ŞİRKETLER HUKUKU**TANITICI TARAMA:** 21 Haziran 2006**AYRINTILI TARAMA:** 20 Temmuz 2006**AÇILIŞ:** 17 Haziran 2008 (Slovenya)**KAPANIŞ:** -

Fasıl ile ilgili şirketler hukuku ve mali raporlama konularını içeren 1 açılış kriteri belirlenmiş ve hazırlanan Strateji Belgesi Komisyona sunulmuştur. Yeterli bulunan söz konusu belge üzerine fasıl müzakereye açılmıştır. Türkiye Denetim Standartları’nın kurulması, idari kapasitenin güçlendirilmesi, “Sermaye Piyasası Kanunu”nun yanı sıra mali raporlama, muhasebe, denetim ve ikincil düzenlemeler ile ilgili mevzuatın uyum sağlaması,

ilaveten de “Türk Ticaret Kanunu Tasarısı”, “Türk Ticaret Kanunu’nun Yürürlüğü ve Uygulama Şekli Hakkında Kanun Tasarısı”nın kabulü konularını içeren Ek Protokol harici 5 kapanış kriteri getirilmiştir. Kapanış kriterlerine ilişkin yapılan çalışmalar kapsamında Kanun tasarılarının ikisi de 2012 yılında yürürlüğe girmiştir. Ayrıca yine aynı yıl yayımlanan 6335 sayılı “Türk Ticaret Kanunu ile Türk Ticaret Kanununun Yürürlüğü ve Uygulama Şekli Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” ile 6362 sayılı “Sermaye Piyasası Kanunu”nda gerekli düzenlemeler getirilmiş olup, her iki Kanuna dayalı ikincil mevzuat uyum çalışmaları devam etmektedir. Ticaret sicil kayıtları, 6102 sayılı “Türk Ticaret Kanunu” kapsamında yürütülen Merkezi Sicil Kayıt Sistemi (MERSİS) projesi ile elektronik ortamda merkezi bir sistemde tutulmaya başlanmıştır. “Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumunun Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”nin 2011 yılında yayımlanması ile kurulan Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu, alanında en yetkili kurum olarak konumlandırılmış olup, Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu’nu takip ederek değişiklikleri uygulamaktadır. Söz konusu kurumun kurulması ile ilgili kapanış kriteri karşılanmış ve Komisyonca yazılı bir şekilde teyit edilmiştir. Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye’nin bu alanda çok ileri düzeyde olduğu, 2021 yılı raporunu kapsayan dönemde sınırlı ilerlemelerin kaydedildiği ve finansal raporlamada ilerleme kaydedilmediğinden bir önceki dönemdeki raporda bulunan tavsiyelerin halen geçerli olduğu belirtilmiş olup, 2022 yılı raporunu kapsayan dönemde de bir önceki yılın tavsiyelerine ilişkin bir ilerlemenin kaydedilmediğine değinilmiştir.

FASIL ADI: 7- FİKRİ MÜLKİYET HUKUKU

TANITICI TARAMA: 6-7 Şubat 2006

AYRINTILI TARAMA: 2-3 Mart 2006

AÇILIŞ: 17 Haziran 2008 (Slovenya)

KAPANIŞ: -

Fasıl ile ilgili 1 adet açılış kriteri ve Ek Protokol harici 4 adet kapanış kriteri belirlenmiştir. Açılış kriteri başta personel kapasitesi, bütçe, ihtisas eğitimleri, kurumlar arası işbirliği, kamuoyunun bilinçlendirilmesi konularında uyum süreçlerine ilişkin eylem planının sunulmasını içermektedir. Fikri Mülkiyet Haklarında etkin iletişimin kurulması, idari kadroların eksiklerinin giderilmesi, AB’ye gönderilen ürünlerde orijinallik oranında ilerleme gösterilmesi, hak ve ek koruma sertifikalarında uyumun sağlanması hususları belirlenen kapanış kriterleridir. Fasıl ile ilgili çalışmalarda ilişki tesis edilmesi amacıyla Kültür ve

Turizm Bakanlığı idaresinde 8 toplantı gerçekleştiren Fikri Mülkiyet Hakları Çalışma Grubu, 2008 yılında “Fikri ve Sınai Mülkiyet Hakları Koordinasyon Kurulu” (FSMHKK), özel savcılık büroları, tüm vilayetlerde “Fikri Mülkiyet Suçları Büro Amirlikleri”, 3 büyük vilayette ise fikri ve sınai haklara ilişkin İhtisas Mahkemeleri kurulmuştur. Uygulama dahilindeki ülkelerin marka veri tabanlarına erişim imkanı sağlayan “TMview” uygulaması 2013 yılında hayata geçmiştir. Fasil kapsamında Kültür ve Turizm Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü ve Türk Patent Enstitüsü tarafından 5 proje tamamlanmıştır. Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye’nin bu alanda mevzuat açısından iyi düzeyde hazırlıklı olduğu ancak 2021 raporunu kapsayan dönemde ilerleme kaydedilmediği ve bir önceki dönemdeki raporda bulunan tavsiyelerin sadece bir kısmının yerine getirildiği belirtilmiştir. Hazırlanan 2022 raporunda ise bu alanda sınırlı ilerlemenin kaydedildiği ve bir önceki rapordaki tavsiyelerin geçerliliğini koruduğu ifade edilmiştir.

FASIL ADI: 8- REKABET POLİTİKASI

TANITICI TARAMA: 8-9 Kasım 2005

AYRINTILI TARAMA: 1-2 Aralık 2005

AÇILIŞ: -

KAPANIŞ: -

Fasilda tümü devlet destekleri konularını içeren 6 adet açılış kriteri belirlenmiştir. Devlet tarafından sağlanan desteklerin detaylı bir envanterinin iletilmesini belirten ilk kriterle ilişkin 2010 yılında Komisyona dönemin Hazine Müsteşarlığı’nca iki ayrı taslak çalışma gönderilmiştir. Çelik sektöründeki kapasite değişimi ve tüm şirketlere verilen desteklerin 2001 tarihi itibarıyla iletilmesini belirten ikinci kriter talep edilen bilgilerin gönderilmesiyle karşılanmıştır. Üçüncü kriter devlet destekleri ile ilgili AB’ye uyum sağlanması amacıyla bir kanunun tesis edilmesini içermekte olup, bu çerçevede 2010 yılında 6015 sayılı “Devlet Desteklerinin İzlenmesi ve Denetlenmesi Hakkında Kanun” yürürlüğe girmiştir. Söz konusu Kanun aynı zamanda devlet destekleri ile ilgili etkin ve bağımsız bir otorite kurulana kadar AB uygulamaları ile örtüşmeyen desteklerin verilmemesi yönündeki dördüncü kriteri de karşılamaktadır. Beşinci kriter devlet desteklerine ilişkin AB’ye uyum sürecinin zaman çizelgeli bir eylem planı ile iletilmesini içermekte olduğundan bu kriterle ilişkin de hazırlanan Taslak Eylem Planı 2010 yılında Komisyona sunulmuştur. Çelik sektörüne verilen desteklere yönelik ulusal yeniden yapılandırma programının 2006 yılında kabul edilmesini öngören altıncı kriter çerçevesinde Türkiye Ulusal Yeniden Yapılandırma Planı belirtilen zamanda

Komisyonu sunulmuş olup, 2009 yılında da güncellenmiştir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda belirli düzeyde hazırlıklı olduğu, uyum düzeyinde 2021 raporunu kapsayan dönemde bazı ilerlemeler kaydedildiği ve bir önceki dönemdeki raporda bulunan tavsiyelerin henüz yerine getirilmediği belirtilmiştir. Hazırlanan 2022 raporunda da bir önceki dönem tavsiyeleri ele alınmadığından ilerleme kaydedilmediği hususundan bahsedilmiştir.

FASIL ADI: 9- MALİ HİZMETLER

TANITICI TARAMA: 29-30 Mart 2006

AYRINTILI TARAMA: 2-3 Mayıs 2006

AÇILIŞ: -

KAPANIŞ: -

AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi'nin 11.12.2006 tarihli kararına istinaden Ek Protokol hükümlerine uyulana kadar fasıl müzakereye açılmayacaktır. Avrupa Komisyonu'nun yayımladığı ülke raporlarında ve 2007 yılında hazırlanan tarama sonu raporunda her ne kadar Türkiye fasıl başlığı alanında uyumlu ve hazırlıklı olarak belirtilse de askıya alınan 8 fasıldan biri olması münasebetiyle ilerleme gösterilememektedir. Kasım 2021 itibariyle 17. toplantısını yapan 4 No'lu Ekonomik ve Parasal Konular, Sermaye Hareketleri ve İstatistik Alt Komitesi fasıl ile ilgili alt komitedir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda iyi düzeyde hazırlıklı olduğu, raporu kapsayan dönemlerde bazı ilerlemelerin kaydedildiği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin çok azının uygulandığı belirtilmiştir.

FASIL ADI: 10- BİLGİ TOPLUMU VE MEDYA

TANITICI TARAMA: 12-13 Haziran 2006

AYRINTILI TARAMA: 13-14 Temmuz 2006

AÇILIŞ: 19 Aralık 2008 (Fransa)

KAPANIŞ: -

Fasıl ile ilgili Ek Protokol harici 5 adet kapanış kriteri belirlenmiştir. Mevzuat açısından gerekli uyumun sağlanması, elektronik haberleşmede piyasaya hakim olanlar ile piyasada yeni yer alanların rekabet şartlarında uyumlu ve tutumlu bir yol izlenmesi, bu alanda yeterli idari kapasitenin sağlanması, Görsel-İşitsel Medya Hizmetleri Direktifine uyum amacıyla gerekli hukuki düzenlemelerin yapılması, görsel işitsel alanda şeffaflık ve bağımsızlık olgularının etkilerine ilişkin ilgili katılımcılarla gerekli istişarelerin tamamlanması ve sonuçların izlenmesi kapanış kriterleri olarak kaydedilmiştir. Fasıl

kapsamında 6112 sayılı “Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun”, 5369 sayılı “Evrensel Hizmetin Sağlanması Hakkında Kanun”, 6563 sayılı “Elektronik Ticaretin Düzenlenmesi Hakkında Kanun” ve 5809 sayılı “Elektronik Haberleşme Kanunu” yürürlüğe girmiş, Rekabet Kurumu ve Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu işbirliği için Protokol imzalanmış, şeffaflık olgusu çerçevesinde Radyo Televizyon Üst Kurulu’nca alınan kararlar internet aracılığı ile paylaşılmaya başlanmıştır. Fasıllık kapsamında Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu’nca telekomünikasyon sektörüne yönelik kurumsal kapasite gelişimi ve erişim rejimi iyileştirilmesi alanında toplamda 3,7 milyon € bedelli 2 proje tamamlanmıştır. Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye’nin bu alanda belirli düzeyde hazırlıklı olduğu, raporları kapsayan dönemlerde gerilemenin devam ettiği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin uygulanmadığı belirtilmiştir.

FASIL ADI: 11- TARIM VE KIRSAL KALKINMA

TANITICI TARAMA: 5-8 Aralık 2005

AYRINTILI TARAMA: 23-26 Ocak 2006

AÇILIŞ: -

KAPANIŞ: -

AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi’nin 11.12.2006 tarihli kararına istinaden Ek Protokol hükümlerine uyulana kadar fasıl müzakereye açılmayacaktır. Fasıllık ile ilgili Ek Protokol yükümlülükleri hariç 5 adet açılış kriteri belirlenmiştir. Kriterler arasında; AB’ye uyumlu bir IPARD (Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı-Kırsal Kalkınma Bileşeni) Ajansı kurulması, kamu desteklerinin şeffaflık olgusu çerçevesinde AB kamu destekleri ile uyumlu hale getirilmesine yönelik bir Plan sunulması, tarım ve kırsal kalkınmaya yönelik sağlıklı istatistik verileri içeren detaylı bir Plan sunulması, tarımsal arazi tanımlama ve Ulusal Çiftçi Sisteminin geliştirilmesini içeren bir Plan sunulması, canlı sığır ve sığır eti ile bu ürünlerden imal edilmiş ürünlerdeki ticari sınırlamaların kaldırılması hususları yer almaktadır. IPARD Ajansı kurulmasına ilişkin kriterlere yönelik olarak 5648 sayılı Kanun ile bu alanda görev yapmak üzere “Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu” (TKDK) kurulmuş olup, Avrupa Komisyonu’nun 2013 tarihli resmi teyidiyle bu kriter karşılanmıştır. Bir diğer kriterin karşılanması da “Tarım Arazilerinin Tanımlanmasına ve Ulusal Çiftçi Kayıt Sisteminin Geliştirilmesine Yönelik Strateji Belgesi”nin 2010 yılında Komisyona sunulması ve Komisyon tarafından yeterli bulunmasıyla gerçekleşmiştir. Açılış kriterlerinde belirtilen konuların mevzuata uyumuna ilişkin çalışmalar sürdürülmekte olup, IPA I (2007-2013) ve

IPA II (2014-2020) kapsamında 2004-2015 yılları arasında programlanmış 34 proje tamamlanmıştır. Fasıl ile ilgili 1 No.lu Tarım ve Balıkçılık Alt Komitesi, son toplantısı 2021 yılında olmak üzere 15 defa bir araya gelmiştir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda belirli düzeyde hazırlıklı olduğu ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelere ilişkin gerileme olduğu belirtilmiştir.

FASIL ADI: 12- GIDA GÜVENLİĞİ, VETERİNERLİK VE BİTKİ SAĞLIĞI POLİTİKASI

TANITICI TARAMA: 9-10 ve 13-15 Mart 2006

AYRINTILI TARAMA: 24 Nisan-28 Nisan 2006

AÇILIŞ: 30 Haziran 2010 (İspanya)

KAPANIŞ: -

Fasıl ile ilgili 6 adet açılış kriteri ve Ek Protokol yükümlülükleri hariç 6 adet kapanış kriteri belirlenmiştir. Gıda, yem ve veterinerlik konularında mevzuatın AB'ye uyumlu hale getirilmesi ilk kriter olarak belirlenmiştir. İkinci kriter gıda güvenliği, hayvan ve bitki sağlığı politikasına ilişkin mali kaynaklar, idari kapasite, laboratuvar kapasitesi ve risklerin de dahil olduğu AB'ye uyum odaklı bir planın Komisyona sunulmasıdır. Koyun, keçi ve sığır tipi hayvanların kayıt ve kontrol sistemlerinin sağlıklı bir şekilde işlediğinin kanıtlanması, canlı hayvanların ülke içi hareket değerlendirmelerinin sunulması, Trakya bölgesinin aşulararak şap hastalığından arındırılması, tüm gıda işletmelerinin AB'deki kategorilerdeki şekilde sınıflandırılmış sunumu diğer 4 kriter olarak kaydedilmiştir. Kapanış kriterleri ise; hayvan kimliklendirme ve kayıt sistemlerinin AB'ye uyumlu ve eksiksiz bir şekilde işlenmesi, çiğ sütün kullanımı dahil olmak üzere hayvansal ürün sektöründeki firmaların yeterli kaynaklarla iyileştirilmesi amacıyla ulusal bir planın sunulması, risk planlarının uygulanarak hayvan hastalıklarının bildirimi ve şap hastalığında AB uygulamalarına tam uyum sağlanması, nakledilebilir süngerimsi ensefalopatilerin (TSE) kontrolüne ilişkin AB'ye uyumlu bir sistemin uygulanması, hayvan refahına yönelik AB mevzuatına uyumun sağlanması ve sektörün bu uygulamalara hazırlanması, işlevsel sınır kontrol noktaları ve idari yapıların kurularak altyapısının artırılması şeklinde belirtilmiştir. Fasıl kapsamında 2010 yılında 5996 sayılı "Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu" ve Kanuna ilişkin 250 ikincil mevzuat yürürlüğe girmiş olup, uyumuna ilişkin çalışmalar sürdürülmektedir. Türkiye-AB mali işbirliği çerçevesinde 2002-2013 yılları arasında tamamı Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından programlanmış 26 proje tamamlanmıştır. Bakanlıkça ayrıca 2014-2020 Dönemi Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA II) kapsamında halen devam eden LSD ve kuduz

hastalığına ilişkin 2 proje bulunmaktadır. Fasıl ile ilgili 1 No.lu Tarım ve Balıkçılık Alt Komitesi, son toplantısı 2021 yılında olmak üzere 15 defa bir araya gelmiştir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda belirli düzeyde hazırlıklı olduğu, raporları kapsayan dönemlerde sınırlı ilerlemenin kaydedildiği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin kısmen dikkate alındığı belirtilmiştir.

FASIL ADI: 13- BALIKÇILIK

TANITICI TARAMA: 24 Şubat 2006

AYRINTILI TARAMA: 31 Mart 2006

AÇILIŞ: -

KAPANIŞ: -

AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi'nin 11.12.2006 tarihli kararına istinaden Ek Protokol hükümlerine uyulana kadar fasıl müzakereye açılmayacaktır. Komisyon tarafından Tarama Sonu Raporu resmi olarak halen bildirilmediği için çalışmalar AB mevzuatına uyum ve kurumsal kapasite gelişimi çerçevesinde devam etmektedir. Fasıl kapsamında 2003-2016 yılları arasında tamamı Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından programlanmış 5 proje tamamlanmıştır. Projeler mevzuata uyum, stok değerlendirme, idari kapasite, yönetim sistemi ve kapasitenin geliştirilmesi konularını içermektedir. Bakanlıkça ayrıca 2014-2020 Dönemi Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA II) kapsamında halen stok değerlendirme uygulamalarına ilişkin 1 proje devam etmektedir. Fasıl ile ilgili 1 No.lu Tarım ve Balıkçılık Alt Komitesi, son toplantısı 2021 yılında olmak üzere 15 defa bir araya gelmiştir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında, Türkiye'nin raporları kapsayan dönemlerde iyi düzeyde ilerleme kaydettiği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelere büyük ölçüde uyulduğu belirtilmiştir. Hazırlanan 2021 raporunda Türkiye'nin bu alanda belirli düzeyde hazırlıklı olduğu, 2022 rapor döneminde de orta düzeyde hazırlıklı olduğu ifade edilmiştir.

FASIL ADI: 14- TAŞIMACILIK POLİTİKASI

TANITICI TARAMA: 26-29 Haziran 2006

AYRINTILI TARAMA: 25-28 Eylül 2006

AÇILIŞ: -

KAPANIŞ: -

AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi'nin 11.12.2006 tarihli kararına istinaden Ek Protokol hükümlerine uyulana kadar fasıl müzakereye açılmayacaktır. Komisyon tarafından

Tarama Sonu Raporu resmi olarak halen bildirilmemiş olmakla birlikte resmi olmayan kaynaklara göre elde edilen bilgilere istinaden Ek Protokol harici Komisyonca 2 teknik açılış kriteri önerilmektedir. Önerilen kriterlerden ilkinin AB mevzuatına uyum amacıyla demiryolu sektörüne ilişkin altyapı yönetimi, kurumsal kapasite gelişimi, hizmetlerin sunumu konularında çalışma takvimi içeren bir planın oluşturulması, diğerinin ise Tek Avrupa Hava Sahası olgusuna uyum amacıyla Güney Akdeniz bölgesinde hava emniyetine yönelik çözüm önerisi içeren bir planın geliştirilmesi şeklinde öngörülmektedir. Taşımacılık sektöründe etkin çözümlere ulaşmak amacıyla 2013 yılında Türkiye-AB Üst Düzey Ulaştırma Diyalogu çerçevesinde demiryolu, karayolu ve denizyolu çalışma grupları oluşturulmuş olup, bu mekanizma 2019 yılında Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki hidrokarbon çalışmaları sebebiyle söz konusu diyalogun AB Dış İlişkiler Konseyi'nin yaptırımları kapsamında askıya alınmasına kadar sürdürülmüştür. Fasıl kapsamında 2006-2017 yılları arası 2 adet devam eden ve 21 adet tamamlanmış olmak üzere toplamda 23 proje bulunmaktadır. Ayrıca, 2014-2020 Dönemi Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA II) kapsamında halen 6 proje devam etmektedir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda kısmen hazırlıklı olduğu, raporları kapsayan dönemlerde sınırlı ilerleme kaydedildiği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin kısmen yerine getirildiği belirtilmiştir.

FASIL ADI: 15- ENERJİ

TANITICI TARAMA: 15-17 Mayıs 2006

AYRINTILI TARAMA: 14-16 Haziran 2006

AÇILIŞ: -

KAPANIŞ: -

Genel İşler Konseyi 8 Aralık 2009 tarihli toplantısında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından tek taraflı bloke edilen fasıllar kapsamındadır. Komisyon tarafından Tarama Sonu Raporu resmi olarak halen bildirilmemesine rağmen fasıl, yapılan çalışmaların AB tarafınca pozitif değerlendirildiği ve uyum açısından en yatkın fasıllar arasında yer almaktadır. Müzakere süreçlerinin hareketlendirilmesi amacıyla güncellenen Taslak Tarama Sonu Raporu her ne kadar Avrupa Komisyonu tarafından 2016 yılında Konseye gönderilmiş olsa da sonrasında herhangi bir gelişme olmamıştır. Ayrıca, 2012 yılında kabul edilen "Türkiye-AB Enerji Sektörü Geliştirilmiş İşbirliği" belgesi kapsamında enerji işbirliğinin geliştirilmesine yönelik çalışma grupları oluşturulmuş ve 5 adet toplantı yapılmıştır. Bakanlar düzeyinde bugüne kadar 2 toplantı yapılan ve 2015 yılında enerji sektöründe ilişkilerin

kuvvetlendirilmesi amacıyla başlatılan “Yüksek Düzeyli Enerji Diyaloğu”, 2019 yılında Türkiye’nin Doğu Akdeniz’deki hidrokarbon çalışmaları sebebiyle AB Dış İlişkiler Konseyi’nin yaptırımları kapsamında askıya alınmıştır. Programlanmış 17 proje 2002-2015 yılları arasında tamamlanmıştır. Uygulama aşamasında olan 2015 yılı başlangıçlı, belediyelere ve üniversitelere yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği desteği için ekipman alımı ve teknik yardım projeleri bulunmaktadır. Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye’nin bu alanda kısmen hazırlıklı olduğu, raporları kapsayan dönemlerde sınırlı ilerleme kaydedildiği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin bir dereceye kadar ele alındığı belirtilmiştir.

FASIL ADI: 16- VERGİLENDİRME

TANITICI TARAMA: 6-7 Haziran 2006

AYRINTILI TARAMA: 11-12 Temmuz 2006

AÇILIŞ: 30 Haziran 2009 (Çekya)

KAPANIŞ: -

Fasıla ilişkin 1 açılış kriteri 3 adet ise Ek Protokol harici kapanış kriteri belirlenmiştir. Tütün ve alkol piyasasını ilgilendiren açılış kriterinde alkollü ürünler, ithal sigara ve tütünlere uygulanan vergi farklarının azaltılması ve kaldırılmasına ilişkin karşılıklı anlaşmalı, aşamalı bir stratejinin Komisyona sunulması öngörülmüştür. Kapanış kriterlerinin ilki KDV, ÖTV ve diğer konularda AB mevzuatına uyum çalışmalarının sunulmasını ve açılış kriterinde belirtilen vergi uygulamalarının 2009 yılında hazırlanan eylem planı çerçevesinde hayata geçirilmesini içermektedir. Bu kriter kapsamında 2018 yılında alkollü içecekler bakımından ithal ve yerli ürünlerdeki vergi farkı, ayrıca 2009 yılında işlenmiş tütünde, 2018 yılında da işlenmemiş tütündeki Tütün Fonu kaldırılmıştır. Kapanış kriterlerinden ikincisinde idari kapasitenin yeterli altyapıya sahip olması yer almaktadır. Üçüncü kapanış kriteri de bilgi işlem altyapısının geliştirilmesi konusunda bir planın sunulmasıdır. Fasılda 2021-2027 yılları arasında programlanmış, 270 milyon € bütçeye sahip, uyum ve idari kapasitenin geliştirilmesi amacıyla hazırlanmış Fiscalis Programı bulunmaktadır. Fasıl ile ilgili 8 No’lu Gümrükler, Vergilendirme, Uyuşturucu Trafığı ve Kara Para Aklama Alt Komitesi, son toplantısı 2021 yılında olmak üzere 16 defa bir araya gelmiştir. Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye’nin bu alanda kısmen hazırlıklı olduğu ve raporu kapsayan dönemde ilerleme kaydedilmediği belirtilmiştir. Hazırlanan 2021 dönemindeki raporda bulunan tavsiyelerin kısmen yerine getirildiği ancak 2022 dönemindeki raporda yer alan tavsiyelerin yerine getirilmediği ifade edilmiştir.

FASIL ADI: 17- EKONOMİK VE PARASAL POLİTİKA**TANITICI TARAMA:** 16 Şubat 2006**AYRINTILI TARAMA:** 23 Mart 2006**AÇILIŞ:** 14 Aralık 2015 (Lüksemburg)**KAPANIŞ:** -

Açılış kriteri bulunmayan fasıla ilişkin Türkiye uyum konusunda mevzuat, altyapı, insan kaynağı ve kurumsal çerçeve açısından yeterli düzeyde olup, Ek Protokol harici fasılın 2 adet kapanış kriteri bulunmaktadır. Avrupa Merkez Bankaları Sistemi ile Merkez Bankasının hedeflerinin aynı yönde olması, 2011/85/AB sayılı Konsey Direktifindeki ulusal bütçe gerekliliklerine uyumun sağlanması, kamu sektörünün merkez bankalarının finansmanının engellenmesi ve finansal kurumlara ayrıcalıklı ulaşımının engellenmesi, Merkez Bankasının tam bağımsız olması kapanış kriterleri olarak belirlenmiştir. Ekonomik açıdan koordinasyonun sağlanması için Türkiye, Katılım Öncesi Ekonomik Program ve Mali Bildirim tablolarını 2001 yılı itibariyle yıllık olarak Komisyona iletmekte olup, yine yıllık bazda düzenlenen Ekonomik ve Mali Diyalog toplantıları sonrasında Ortak Sonuç Bildirgeleri kabul edilmektedir. “Merkez Bankası Kanunu”nda 2001 yılında yapılan düzenlemeler, 5684 sayılı “Sigortacılık Kanunu”nun 2007 yılında kabulü, Merkez Bankasının döviz işlemlerinde ortalama maliyet yöntemine geçmesi, Merkez Bankasının finansal bağımsızlıktaki uyumu 6111 sayılı Kanun ile 2011 yılında sağlaması gibi yapılan çalışmalar ekonomik ve parasal politika yönünden AB’ye uyum sağlamada önemli adımlar olmuştur. Kasım 2021 itibariyle 17. toplantısını yapan 4 No’lu Ekonomik ve Parasal Konular, Sermaye Hareketleri ve İstatistik Alt Komitesi fasıl ile ilgili alt komitedir. Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye’nin bu alanda belirli düzeyde hazırlıklı olduğu, raporları kapsayan dönemlerde gerilemenin devam ettiği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin kısıtlı olarak uygulandığı belirtilmiştir.

FASIL ADI: 18- İSTATİSTİK**TANITICI TARAMA:** 19-20 Haziran 2006**AYRINTILI TARAMA:** 17-18 Temmuz 2006**AÇILIŞ:** 26 Haziran 2007 (Almanya)**KAPANIŞ:** -

Açılış kriteri bulunmayan ve kapsamında 15 sektör istatistiği düzenlenen fasılın 2 adet teknik kapanış kriteri bulunmaktadır. Kapanış kriterlerinin ilki tarım sektörünü ilgilendirmekte olup, çiftçi kayıt sisteminin oluşturularak istatistiklerin toplanmasına ilişkin

yol haritasının ve çalışma takviminin yer aldığı detaylı bir bilgilendirmenin Komisyona sunulmasını içermektedir. İkinci kapanış kriteri de ulusal hesap verileri, yıllık mali hesaplamalar ve bunların tüm sektörlerle yaygınlaştırılmasına ilişkin yapılan çalışmalar hakkında bir takvimin Komisyona sunulmasıdır. Kasım 2021 itibariyle 17. toplantısını yapan 4 No'lu Ekonomik ve Parasal Konular, Sermaye Hareketleri ve İstatistik Alt Komitesi fasıl ile ilgili alt komitedir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda kısmen hazırlıklı olduğu, uyum düzeyinde 2021 raporunu kapsayan dönemde bazı ilerlemelerin kaydedildiği, 2022 raporunu kapsayan dönemde ise sınırlı ilerleme kaydedildiği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin sınırlı düzeyde uygulandığı belirtilmiştir.

FASIL ADI: 19- SOSYAL POLİTİKA VE İSTİHDAM

TANITICI TARAMA: 8-10 Şubat 2006

AYRINTILI TARAMA: 20-22 Mart 2006

AÇILIŞ: -

KAPANIŞ: -

Uygulayıcı eylem planı Mart 2021'de kabul edilen ve 20 temel ilkesi ile AB'nin sosyal politika ve istihdam alanında stratejik kılavuzu olarak belirtilen "Avrupa Sosyal Haklar Sütunu"nu içeren fasılın müzakerelere açılabilmesi için 2 adet açılış kriteri bulunmaktadır. İlk kriter sendikal haklarda var olan kısıtlamalardan arındırılmış ve AB standartları ile Uluslararası Çalışma Örgütü sözleşmelerine uyumlu bir mevzuatın kabul edilmesi olarak belirlenmiştir. Bu kriterin mevzuat gerekliliğine ilişkin olarak 2012 yılında 6356 sayılı "Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu" ve 6289 sayılı "Kamu Görevlileri Sendikaları Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" yürürlüğe girmiştir. İkinci kriter ise Komisyona söz konusu alanlarda AB mevzuatına uyuma ilişkin aşamaları içeren bir eylem planının sunulmasıdır ve kritere ilişkin hazırlanan plan Komisyona sunulmuştur. Fasıla uyum süreci çerçevesinde ayrıca 4857 sayılı "İş Kanunu", 6331 sayılı "İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu", 6701 sayılı "Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu" gibi önemli yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Fasıl ile ilgili 7 No'lu Bölgesel Gelişme, İstihdam ve Sosyal Politikalar Alt Komitesi, son toplantısı 2019 yılında olmak üzere 15 defa bir araya gelmiştir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda belirli düzeyde hazırlıklı olduğu ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin uygulanmadığı belirtilmiştir. Hazırlanan 2021 raporunu

kapsayan dönemde gerileme olduğundan, 2022 rapor döneminde de ilerleme kaydedilmediğinden bahsedilmiştir.

FASIL ADI: 20- İŞLETME VE SANAYİ POLİTİKASI

TANITICI TARAMA: 27-28 Mart 2006

AYRINTILI TARAMA: 4-5 Mayıs 2006

AÇILIŞ: 29 Mart 2007 (Almanya)

KAPANIŞ: -

Açılış kriteri bulunmayan fasılın sanayide rekabet odaklı bir politika stratejisinin sunulmasını hedefleyen 1 adet teknik kapanış kriteri bulunmakta olup, söz konusu strateji dönemin Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı koordinasyonu ile 2011 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sanayi stratejisinin yürürlüğe girmesiyle ilgili kapanış kriteri karşılanmış ve Komisyonca yine 2011 yılında yazılı bir şekilde teyit edilmiştir. Nihai kararın Konsey tarafından verilmesi beklenmektedir. AB'ye uyum çerçevesinde fasıl kapsamında 2005 yılında çıkarılan ve 2012 yılında değiştirilen “KOBİ'lerin Tanımı, Nitelikleri ve Sınıflandırmaları Hakkında Yönetmelik”, 2015 yılında yayımlanan KOBİ Stratejisi ve Eylem Planı (2015-2018) ve Türkiye Girişimcilik Stratejisi ve Eylem Planı (2015-2018), 2006 yılında faal hale getirilen İş Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu (YOİKK), Batı Balkan ülkeleri ile işbirliği yapılan “Katılım Öncesi Bölgede Küçük İşletmeler Yasasının (SBA) Uygulanması ve Takibi” projesi yapılan çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Fasıl ile ilgili 3 No'lu Ticaret, Sanayi ve Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) Ürünleri Alt Komitesi, son toplantısı 2019 yılında olmak üzere 13 kez bir araya gelmiştir. Her ne kadar Ek Protokol nedeniyle fasıllardan hiçbiri geçici olarak kapatılamasa da 20 No'lu fasıl kapatılmaya teknik açıdan hazır durumdadır. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda kısmen hazırlıklı olduğu ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin oldukça sınırlı ölçüde uygulandığı belirtilmiştir. Hazırlanan 2021 raporunu kapsayan dönemde gerilemenin yaşandığı, 2022 döneminde de sınırlı ilerleme kaydedildiği ifade edilmiştir.

FASIL ADI: 21- TRANS-AVRUPA ŞEBEKELERİ**TANITICI TARAMA:** 30 Haziran 2006**AYRINTILI TARAMA:** 29 Eylül 2006**AÇILIŞ:** 19 Aralık 2007 (Portekiz)**KAPANIŞ: -**

Ulaştırma, telekomünikasyon ve enerji alt başlıklarından oluşan fasılın açılış kriteri olmayıp 1 adet teknik kapanış kriteri bulunmaktadır. Trans Avrupa Ağları (TEN) Ulaştırma ağı üzerinde bir projede Komisyon ile Türkiye'nin anlaşması söz konusu kapanış kriteri olarak belirlenmiş, ardından Kapıkule-Halkalı-Ankara-Sivas-Kars Demiryolu Hattı Projesi ile uzlaşmaya varılınca ilgili kapanış kriteri karşılanmış ve Komisyonca 2011 yılında yazılı bir şekilde teyit edilmiştir. AB'nin Trans Avrupa Ulaştırma Ağları (TEN-T) kılavuzlarını 2013 yılında güncellemesiyle Türkiye de bu güncellemeye uyum çalışmalarını 2016 yılında tamamlamış ve çalışmalar aynı yıl Bakanlar Toplantısında kabul edilmiştir. Altyapı yatırım ihtiyaçlarının Ulaştırma Altyapı İhtiyaçları Değerlendirme (TINA) Çalışması ile belirlenerek Ulaştırma Sektörel Operasyonel Programı çerçevesinde Avrupa ağlarına eklenme amacıyla öncelikli olarak projelendirilmesi fasıl kapsamında TEN-T alt başlığına ilişkin yapılan çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Trans Avrupa Enerji Ağları (TEN-E) alt başlığına ilişkin olarak kritik düzeyde projeleri hayata geçiren Türkiye, elektrik ve gaz akımının AB üye ülkelerine güvenli bir şekilde sağlanmasında stratejik bir konuma sahip olduğundan taraflar arası çalışmalar tüm ehemmiyetiyle devam etmektedir. Doğalgaz ve petrol boru hatlarının yanı sıra sınır ötesi elektrik ticaretine yönelik 2015 yılında Türkiye Elektrik İletim A.Ş. (TEİAŞ) ile Avrupa Elektrik İletim Sistemi İşletmecileri Şebekesi (ENTSO-E) arasında imzalanan "Uzun Dönem Anlaşma" ile Türkiye ve Kıta Avrupası elektrik sistemleri arasında kalıcı bir elektrik bağlantısı gerçekleşmiştir. Fasıl kapsamında 1 demiryolu hattı, 1 hızlı tren hattı bölüm inşası ve 1 demiryolu hattı rehabilitasyon-sinyalizasyon projesi olmak üzere 3 proje tamamlanmış olup, 1 demiryolu hattı projesinin bölüm inşası projesi IPA II döneminde ayrılan fonların desteğiyle devam etmektedir. Her ne kadar Ek Protokol nedeniyle fasıllardan hiçbiri geçici olarak kapatılamasa da 21 No'lu fasıl da 20 No'lu fasıl gibi kapatılmaya teknik açıdan hazır durumdadır. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda çok ileri düzeyde olduğu, raporları kapsayan dönemlerde bazı ilerlemelerin kaydedildiği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin sadece bir kısmının yerine getirildiği belirtilmiştir.

FASIL ADI: 22- BÖLGESEL POLİTİKA VE YAPISAL ARAÇLARIN KOORDİNASYONU

TANITICI TARAMA: 11-12 Eylül 2006

AYRINTILI TARAMA: 9-10 Ekim 2006

AÇILIŞ: 5 Kasım 2013 (Litvanya)

KAPANIŞ: -

Bölgesel politikaların “Avrupa Yapısal ve Yatırım Fonları” ile desteklendiği ve bu doğrultuda 392 milyon € bütçe ayrılan Yeni Çok Yıllı Mali Çerçeve 2021-2027 programını içeren fasıl ile ilgili Türkiye için 1 açılış ve 6 adet kapanış kriteri belirlenmiştir. Açılış kriteri AB’ye uyum çerçevesinde hedefleri yol haritası ile belirli olan kurumsal yapılanmayı içeren bir eylem planının sunulmasını öngörmüş olup, söz konusu plan Komisyona 2013 yılında iletilmiştir. İhtiyaç duyulan kurumsal yapının oluşturulması, Komisyona kapasite gelişimine ilişkin bir planın ve ulusal stratejik planlama belgesi ile operasyonel program taslaklarının sunulması, uyum sürecine kolaylık sağlayacak ulusal etkin bir politikanın kurulması, IPA fonları ile ilgili yetki sorumluluklarının yerine getirilmesi, AB’deki örneklerdeki gibi Türkiye’nin kendine özgü Yönetim Bilgi Sistemini (MIS)’nin kurulması kapanış kriterleri olarak yer almaktadır. Fasıl kapsamında tanımlanan İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) kapsamında 3 düzeyde bölge 2002 yılında belirlenmiş ve Düzey 2 bölgesinde kurulması öngörülen 26 adet Kalkınma Ajansı 2006-2009 yılları arasında kurulmuştur. Söz konusu sınıflandırmada Düzey 1 bölgesi için 12 adet, Düzey 3 bölgesi için ise 81 adet Kalkınma Ajansı’nın kurulması hedeflenmiştir. Fasıl ile ilgili 7 No’lu Bölgesel Gelişme, İstihdam ve Sosyal Politikalar Alt Komitesi, son toplantısı 2019 yılında olmak üzere 15 defa bir araya gelmiştir. Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye’nin bu alanda kısmen hazırlıklı olduğu, raporları kapsayan dönemlerde bazı ilerlemelerin kaydedildiği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin halen geçerli olduğu belirtilmiştir.

FASIL ADI: 23- YARGI VE TEMEL HAKLAR

TANITICI TARAMA: 7-8 Eylül 2006

AYRINTILI TARAMA: 12-13 Ekim 2006

AÇILIŞ: -

KAPANIŞ: -

Genel İşler Konseyi 8 Aralık 2009 tarihli toplantısında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından tek taraflı bloke edilen fasıllar kapsamındadır. Komisyon tarafından Tarama Sonu

Raporu resmi olarak halen bildirilmemiştir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında bu alandaki uygulamalara ilişkin hazırlıkların erken aşamada olduğu, raporları kapsayan dönemlerde ciddi gerilemenin devam ettiği ve bir önceki dönemdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin yerine getirilmediği belirtilmiştir.

FASIL ADI: 24- ADALET, ÖZGÜRLÜK VE GÜVENLİK

TANITICI TARAMA: 23-25 Ocak 2006

AYRINTILI TARAMA: 13-15 Şubat 2006

AÇILIŞ: -

KAPANIŞ: -

Genel İşler Konseyi 8 Aralık 2009 tarihli toplantısında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından tek taraflı bloke edilen fasıllar kapsamındadır. Komisyon tarafından Tarama Sonu Raporu resmi olarak halen bildirilmemiştir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda kısmen hazırlıklı olduğu ancak bir önceki dönemdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin birçoğunun yerine getirilmediği belirtilmiştir. Türkiye'nin özellikle göç ve iltica konusunda bazı ilerlemeler kaydettiği hususu 2021 yılı raporunda yer alırken, 2022 raporunda da İran ile var olan kara sınırında koruma ve gözetim alanlarının daha fazla iyileştirilmesine ilişkin bazı ilerlemeler kaydettiği belirtilmiştir.

FASIL ADI: 25- BİLİM VE ARAŞTIRMA

TANITICI TARAMA: 20 Ekim 2005

AYRINTILI TARAMA: 14 Kasım 2005

AÇILIŞ: 12 Haziran 2006 (Avusturya)

KAPANIŞ: 12 Haziran 2006

Fasıl, tüm fasıllar arasında kapanmış tek fasıldır. Türkiye, fasıl gerekliliklerini karşılama çerçevesinde araştırma ve geliştirme alanında yatırımlarını ve araştırmacı sayısını büyük oranda artırmış, harcamaların GSYH içindeki payını yükseltmiş, 11. Kalkınma Planı'nda bu alana ve yenilikçiliğe ayrı bir önem vererek öncelikli sektörler ile kritik teknolojilerin altyapı ve nitelikli insan kaynağının geliştirilmesine yönelik hedefleri belirlemiştir. Çerçeve Programlarına 2002 yılından itibaren iştirak eden Türkiye, araştırma ve yenilik alanında yüksek bütçeler ile desteklenen Ufuk 2020 Programı ve Ufuk Avrupa Programı ile de önemli aktörlerden biri olma yolunda ilerlemektedir. Komisyonun yenilik politikalarının değerlendirildiği Yenilik Skor Tablosu'nda Türkiye'nin birçok gelişmiş AB üye ülkeleri ile orta yenilikçi ülkeler listesinde yer alması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Fasıl ile ilgili 5 No'lu Yenilikçilik Alt Komitesi, son toplantısı 2019 yılında

olmak üzere 15 kez bir araya gelmiştir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda çok ileri düzeyde olduğu belirtilmiştir. Hazırlanan 2021 raporunu kapsayan dönemde bazı ilerlemelerin kaydedildiğine ve bir önceki dönemdeki raporda bulunan tavsiyelerin büyük ölçüde ele alındığına, 2022 raporunda da iyi düzeyde ilerleme kaydedildiğine ve bir önceki dönemdeki raporda bulunan tavsiyelerin başarılı bir biçimde ele alındığına değinilmiştir.

FASIL ADI: 26- EĞİTİM VE KÜLTÜR

TANITICI TARAMA: 26 Ekim 2005

AYRINTILI TARAMA: 16 Kasım 2005

AÇILIŞ: -

KAPANIŞ: -

Genel İşler Konseyi 8 Aralık 2009 tarihli toplantısında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından tek taraflı bloke edilen fasıllar kapsamındadır. Hayat Boyu Öğrenme Stratejisi kapsamında yapılan çalışmalar, Ulusal Hayatboyu Öğrenme Web Portalı'nın geliştirilmesi, 2002 yılında 24936 sayılı "Göçmen İşçi Çocuklarının Eğitimine İlişkin Yönetmelik" in yürürlüğe girmesi, 2006 yılında 5544 sayılı Kanun kapsamında Mesleki Yeterlilik Kurumu'nun (MYK) kurulması, "Türkiye Yükseköğretim Yeterlilikler Çerçevesi" nin (TYYÇ) AB ile uyumlu çalışmalarının tamamlanması, kurulduğu 2015 yılından 5 yıl sonra Avrupa Yükseköğretimde Kalite Güvencesi Birliği'ne Yükseköğretim Kalite Kurulu Başkanlığı'nın (YÖKAK) 5 yıllığına tam üye olarak kabul edilmesi, Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın kurulmasının ardından 2012 yılında Ulusal Gençlik ve Spor Politikası Belgesi'nin kabul edilmesi, 2017 yılında 6892 sayılı "Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun" un yürürlüğe girmesi fasıl kapsamında yapılan çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca, Socrates, Hayatboyu Öğrenme, Gençlik Programları, Erasmus+ Programları, Avrupa Dayanışma Programı, Kültür Programı, Yaratıcı Avrupa Programı gibi Birlik programları kapsamında Türkiye etkin çalışmalara iştirak ederek eğitim ve kültür alanında AB'ye uyum sürecinde başarılı sonuçlar elde etmiştir. Fasil ile ilgili 5 No'lu Yenilikçilik Alt Komitesi, son toplantısı 2019 yılında olmak üzere 15 kez bir araya gelmiştir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda kısmen hazırlıklı olduğu ve raporları kapsayan dönemlerde bazı ilerlemelerin kaydedildiği belirtilmiştir. Hazırlanan 2021 raporunda bir önceki dönemdeki raporda bulunan tavsiyelerin sadece bir kısmının uygulandığından bahsedilmiştir.

FASIL ADI: 27- ÇEVRE**TANITICI TARAMA:** 3-11 Nisan 2006**AYRINTILI TARAMA:** 29 Mayıs-2 Haziran 2006**AÇILIŞ:** 21 Aralık 2009 (İsveç)**KAPANIŞ: -**

Fasılın 2 açılış kriteri, biri Ek Protokol'ün yükümlülüklerine ilişkin siyasi, beşi teknik olmak üzere toplamda 6 adet kapanış kriteri mevcuttur. Mevzuat koşullarına uyum amacıyla gerekli idari kapasite ve finansman kaynaklarını da içeren detaylı bir stratejinin aşamalı yol haritası ve çalışma takvimi ile sunulması ilk açılış kriteridir. Çevre ile ilgili mevzuatın uygulanmasına yönelik Türkiye'nin sorumluluklarını yerine getirmesi ikinci açılış kriteridir. Fasılın müzakerelere açılmasıyla AB çevre mevzuatına uyum, su kalitesi mevzuatına uyum, endüstriyel kirlilik ve risk yönetimi mevzuatına uyum, atık yönetimi ve doğa koruma dahil fasıl kapsamındaki diğer sektörlerde mevzuata uyum ve tüm sektörlerde tüm idari yapıların katılımdan önce oluşturulması kapanış kriterleri olarak belirlenmiştir. Söz konusu alanlarda verilmiş taahhütler ve çalışma takvimi doğrultusunda mevzuat uyum çalışmaları sürdürülmektedir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda belirli düzeyde hazırlıklı olduğu ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin sadece bir kısmının uygulandığı belirtilmiştir. Hazırlanan 2021 raporunu kapsayan dönemde bazı ilerlemelerin kaydedildiği ancak 2022 rapor döneminde genel anlamda ilerleme kaydedilmediği ifade edilmiştir.

FASIL ADI: 28- TÜKETİCİNİN VE SAĞLIĞIN KORUNMASI**TANITICI TARAMA:** 8-9 Haziran 2006**AYRINTILI TARAMA:** 6-7 Temmuz 2006**AÇILIŞ:** 19 Aralık 2007 (Portekiz)**KAPANIŞ: -**

Açılış kriteri olmayan fasılın Ek Protokol harici 5 adet kapanış kriteri bulunmaktadır. Kapanış kriterlerinden ilki ürün güvenliği ve tüketicinin korunmasına yönelik mevzuatın uyumu ile gerekli idari yapı ve kapasitelerinin oluşturulmasını içermekte olup, kriter kapsamında 2013 yılında 6502 sayılı "Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun" yürürlüğe girmiştir. İkinci ve üçüncü kapanış kriterleri kan ve kan bileşenleri ile doku ve hücrelere ilişkin AB mevzuatına uyumun yanı sıra gerekli idari kapasitenin oluşturulmasını gerektirir. Bu kriterlere ilişkin 2007 yılında "Kan ve Kan Ürünleri Kanunu", 2009 yılında "Ulusal Kan ve Kan Ürünleri Rehberi", 2010 yılında "İnsan Doku ve Hücreleri ile Bunlarla İlgili

Merkezlerin Kalite ve Güvenliği Hakkında Yönetmelik” yürürlüğe girmiştir. Ayrıca, tüm kan merkezleri 2009 yılı itibariyle lisanslanmaya başlanmış, idari kapasitenin geliştirilmesi, kan bağışında toplum bilinçlendirmesi, doku ve hücrelere yönelik projeler uygulanmıştır. Dördüncü kapanış kriteri tütün-tütün mamulleri ve reklamları hakkındaki düzenlemelerde AB mevzuatına uyum aşamalarındaki gelişmelerdir. Bu kriter ile ilgili 2010 yılında “Tütün Mamullerinin Zararlarından Korumaya Yönelik Üretim Şekline, Etiketlenmesine ve Denetlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik”, 2011 yılında “Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkilerin Satışına ve Sunumuna İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik” yürürlüğe girerek ilgili kapanış kriteri karşılanmış ve Komisyonca 2012 yılında yazılı bir şekilde teyit edilmiştir. Bulaşıcı hastalıklar alanındaki sorumlulukların tamamlanması için yeterli kurumsal ve idari kapasitenin oluşturulması son kapanış kriteri olarak belirlenmiştir. Beşinci kapanış kriterine yönelik 2007 yılında “Bulaşıcı Hastalıklar Sürveyans ve Kontrol Esasları Yönetmeliği” yayımlanmış, yönetmelik 2011 yılında güncellenmiş ve idari kapasitenin geliştirilmesi için 3 proje başlatılmıştır. Ayrıca fasıl kapsamında 2010 yılında “İyonlaştırıcı Olmayan Radyasyonun Olumsuz Etkilerinden Çevre ve Halkın Sağlığını Korunmasına Yönelik Alınması Gereken Tedbirlere İlişkin Yönetmelik” ve 2011 yılında “Havayolu ile Seyahat Eden Yolcuların Haklarına Dair Yönetmelik” yürürlüğe girerek taahhütlerin yerine getirilmesi amaçlanmıştır. Fasıl ile ilgili 2002-2008 yılları arasında 5 tanesi Sağlık Bakanlığı’na, 1 tanesi dönemin Sanayi ve Ticaret Bakanlığı’na ait toplamda 6 proje tamamlanmıştır. Sağlık Bakanlığı’nca başlatılan 2009-2010 proje yılına ait 3 proje halen devam etmektedir. Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye’nin bu alanda mevzuat uyumunda iyi düzeyde hazırlıklı olduğu, 2021 raporunu kapsayan dönemde bazı olumlu gelişmelerin kaydedildiği ve bir önceki dönemdeki raporda bulunan tavsiyelerin sınırlı düzeyde ilerleme gösterdiği belirtilmiştir. Hazırlanan 2022 raporunda da AB müktesebatına uyum ve tüketicinin korunması konularında bazı ilerlemelerin kaydedildiğine yer verilmiştir.

FASIL ADI: 29- GÜMRÜK BİRLİĞİ**TANITICI TARAMA:** 31 Ocak-1 Şubat 2006**AYRINTILI TARAMA:** 13-14 Mart 2006**AÇILIŞ:** -**KAPANIŞ:** -

AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi'nin 11.12.2006 tarihli kararına istinaden Ek Protokol hükümlerine uyulana kadar fasıl müzakereye açılmayacaktır. Fasılın Ek Protokol harici Türkiye'nin gümrük bölgesindeki yolculara uyguladığı gümrük vergisi muafiyetini kaldırmasına yönelik 1 teknik açılış kriteri mevcuttur. Fasıl kapsamında yapılan çalışmalarda gümrük beyannamelerinde ekli evraklar azaltılmış olup, beyanlar ile ilgili AB mevzuatına uyum sağlanmıştır. "Ortak Transit Rejimine İlişkin Sözleşme" ve "Eşya Ticaretindeki İşlemlerin Basitleştirilmesine İlişkin Sözleşme" 2012 yılında, "Gümrük İşlemlerinin Kolaylaştırılması Yönetmeliği" 2013 yılında yayımlanmıştır. Fasıl ile ilgili, dönemin Gümrük Müsteşarlığı ve Gümrük ve Ticaret Bakanlığı'nca faydalanılan, 2003-2012 proje yılına ait uygulama ve risk analizi dahil Gümrük İdaresinin Modernizasyonu başlığını içeren 9 proje tamamlanmıştır. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda iyi düzeyde hazırlıklı olduğu, raporları kapsayan dönemlerde sınırlı ilerlemenin kaydedildiği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin sınırlı düzeyde uygulandığı belirtilmiştir.

FASIL ADI: 30- DIŞ İLİŞKİLER**TANITICI TARAMA:** 10 Temmuz 2006**AYRINTILI TARAMA:** 13 Eylül 2006**AÇILIŞ:** -**KAPANIŞ:** -

AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi'nin 11.12.2006 tarihli kararına istinaden Ek Protokol hükümlerine uyulana kadar fasıl müzakereye açılmayacaktır. Komisyon tarafından Tarama Sonu Raporu resmi olarak halen bildirilmemiş olmakla birlikte resmi olmayan kaynaklardan elde edilen bilgilere göre mal ticaretine ilişkin çok taraflı müzakerelerde Türkiye'nin AB ile uyumlu olacak şekilde görüşmelerde bulunmasını içeren 1 teknik açılış kriteri önerilmektedir. Uyum çalışmaları çerçevesinde 2011 yılında "Pan Avrupa Akdeniz Tercihli Menşe Kurallarına İlişkin Bölgesel Sözleşme" imzalanmış, 2013 yılında "İthalat Rejimi Kararına Ek Karar" ve "Genelleştirilmiş Tercihler Sistemine İlişkin Tebliğ" yayımlanmıştır. Türkiye ayrıca, insani yardımlar alanında Birleşmiş Milletler İnsani Yardım

İşleri Koordinasyon Ofisi (OCHA) Donör Destek Grubu'na 2014 yılında üye olmuş, BM İnsani İşler Eşgüdüm Ofisi ve Dünya Gıda Programı (WFP) gibi kuruluşlarla ilişkilerini geliştirmiştir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda kısmen hazırlıklı olduğu ve raporları kapsayan dönemlerde sınırlı ilerlemenin kaydedildiği belirtilmiştir. Hazırlanan 2021 raporunda bir önceki dönemdeki raporda bulunan tavsiyelerin uygulanmadığı, 2022 rapor döneminde ise bir önceki dönem tavsiyelerinin kısmen uygulandığı ve halen geçerli olduğu ifade edilmiştir.

FASIL ADI: 31- DIŞ, GÜVENLİK VE SAVUNMA POLİTİKALARI

TANITICI TARAMA: 14 Eylül 2006

AYRINTILI TARAMA: 6 Ekim 2006

AÇILIŞ: -

KAPANIŞ: -

Genel İşler Konseyi 8 Aralık 2009 tarihli toplantısında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından tek taraflı bloke edilen fasıllar kapsamındadır. Komisyon tarafından Tarama Sonu Raporu resmi olarak halen bildirilmemiştir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda belirli düzeyde hazırlıklı olduğu, raporları kapsayan dönemlerde gerilemenin olduğu ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin oldukça sınırlı bir ölçüde gerçekleştirildiği belirtilmiştir.

FASIL ADI: 32- MALİ KONTROL

TANITICI TARAMA: 18 Mayıs 2006

AYRINTILI TARAMA: 30 Haziran 2006

AÇILIŞ: 26 Haziran 2007 (Almanya)

KAPANIŞ: -

Açılış kriteri olmayan faslın Ek Protokol harici 5 adet teknik kapanış kriteri bulunmaktadır. Bu kriterlerden 3 tanesi karşılanmış durumdadır. Kapanış kriterlerinin ilki Kamu İç Mali Kontrolü mevzuatının kabul edilerek uygulanmasını, ikincisi ise Sayıştay'ın Uluslararası Yüksek Denetim Kurumları standartları doğrultusunda işlemlerini sağlayacak mevzuatın uygulanmasını öngörmektedir. Üçüncü kapanış kriteri "Türk Ceza Kanunu"nun uyumlaştırılmasını içermekte olup, her ne kadar ilgili kapanış kriteri karşılanmış olsa da 2017 yılında AB Direktifinin yürürlüğe girmesi ile tekrar ele alınacaktır. Dördüncü kriter AB ilgili tüzüğü gereği Komisyonun kontrol ve teftişlerinde yer alan müfettişlere gerekli desteğin verilerek koordinasyonun sağlanması yönündedir ve bu kriter de karşılanmıştır. Bir diğer karşılanan kriter Euro'nun sahteciliğine ilişkin koruma usullerini içeren AB ilgili tüzüğüne

uyumun sağlanmasıdır. Altıncı ve son kriter ise Euro'ya benzeyen madalyon ve hatıra paralara ilişkin AB ilgili tüzüğüne uyumun sağlanmasıdır. Şubat 2021 itibariyle 16. toplantısını yapan 8 No'lu Gümrükler, Vergilendirme, Uyuşturucu Kaçakçılığı ve Kara Para Aklama Alt Komitesi fasıl ile ilgili alt komitedir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda iyi düzeyde hazırlıklı olduğu, 2021 raporunu kapsayan dönemde sınırlı ilerleme kaydedildiği ancak 2022 rapor döneminde ilerleme kaydedilmediği ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin yerine getirilmediğinden halen geçerli olduğu belirtilmiştir.

FASIL ADI: 33- MALİ VE BÜTÇESEL HÜKÜMLER

TANITICI TARAMA: 6 Eylül 2006

AYRINTILI TARAMA: 4 Ekim 2006

AÇILIŞ: 30 Haziran 2016 (Hollanda)

KAPANIŞ: -

Birliğe üye olduktan sonra ilgili müktesebatın iç mevzuata aktarılmasına gerek kalmadan doğrudan uygulanmaya başlandığı ve üye devletlerin çeşitli unsurlardan oluşan mali kaynaklarının AB bütçesine fon olarak aktarılması kurallarını içeren fasılın Ek Protokol harici 1 adet teknik kapanış kriteri bulunmaktadır. Teknik kapanış kriteri bir eylem planının benimsenmesi gerektirir. Söz konusu Plan, ilgili usul gereği aktarılacak kaynakların hesaplamalarının ve tahminlerinin doğru yapılmasına, tahsilatına, ödeme koşullarına, denetlenmesine ve raporlanmasına yönelik yeterli idari kapasitenin ve koordinasyon yapısının oluşturulmasını içermelidir. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı 2021 ve 2022 Türkiye raporlarında Türkiye'nin bu alanda belirli düzeyde hazırlıklı olduğu ve bir önceki dönemlerdeki raporlarda bulunan tavsiyelerin ele alınmadığı belirtilmiştir. Hazırlanan 2021 raporunu kapsayan dönemde sınırlı ilerleme kaydedildiğine, 2022 rapor döneminde ise ilerleme kaydedilmediğine değinilmiştir.

FASIL ADI: 34- KURUMLAR

Önce geçici sonra nihai olarak 33 fasıl kapatıldıktan sonra 34 no.lu Kurumlar faslı ve 35 no.lu Diğer Konular fasılları müzakere edilebilecektir. Bu fasılda üye olmak isteyen ülkenin Kurucu Antlaşmalar ve ikincil mevzuat tarafından oluşturulan AB kurumlarındaki temsiliyeti müzakere edilir.

FASIL ADI: 35- DİĞER KONULAR

Önce geçici sonra nihai olarak 33 fasıl kapatıldıktan sonra 34 no.lu Kurumlar faslı ve 35 no.lu Diğer Konular fasılları müzakere edilebilecektir. Bu fasılda fonlardan yararlanma,

yapılacak ödemeler, tek taraflı deklarasyonlar vb. gibi diğer fasıllarda olmayan hususlar müzakere edilir.

7.4. Avrupa Komisyonu 2021 Türkiye Raporu

Avrupa Komisyonu'nun 19.10.2021 tarihli "2021 Türkiye Raporu"nda Türkiye her ne kadar AB için kilit bir ortak olarak belirtilmiş olsa da gerek demokrasi, hukukun üstünlüğü, temel haklar ve yargı bağımsızlığı gibi birçok alanda olumlu yönde gelişme sağlayamaması gerekse Kıbrıs meselesi ve Yunanistan ile yaşanan sorunların sürmesi nedenleriyle üyelik konusunda AB'nin tutumunun değişmeyeceği ifade edilmiştir.

Raporda özetle, demokratik kurumların işleyişi, Güneydoğu'daki durum, sivil topluma ilişkin konular, kamu yönetimi reformu, yargı sistemi, yolsuzlukla mücadele, insan hakları ve temel haklar, ifade özgürlüğü, dış politika, ekonomik kriterlere uyum konularında Türkiye'nin yeterli düzeyde ilerleme kaydedemediği vurgulanmıştır. Türkiye'nin uyguladığı dış politikaların AB'nin Kafkaslar, Suriye, Irak, Libya politikalarına ters düşmesi, ayrıca Doğu Akdeniz'deki yetkisiz sondaj faaliyetleri ve Kıbrıs'taki Kapalı Maraş'a ilişkin faaliyetler göz önüne alındığında Türkiye'nin, AB'nin "Ortak Dış ve Güvenlik Politikası" ve "Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası"na uyumunun yaklaşık %14'lük bir uyum düzeyinde kaldığı belirtilmiştir. Güvenlik güçlerinin sivil denetimi, örgütlü suçlarla mücadele, rekabet baskısı ve piyasa güçleri ile baş edebilme kapasitesi konularında sınırlı ilerleme; göç ve iltica politikası, ekonomik krizde alınan hızlı önlemler, enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve yenilenebilir enerji sektörünün geliştirilmesi konularında ilerleme kaydettiği hususları söz konusu raporda yer almıştır. Ayrıca, 2016 yılında gerçekleştirilen AB-Türkiye Mutabakatına ilişkin uygulamada bazı sorunlar yaşansa da göç konusunda ülkenin azami gayret göstermesi sebebiyle AB bütçesinden mültecilere ve destek olan halka ilave destek tahsis edilmesinin önerildiği belirtilmiştir.

Rapor içeriği incelendiğinde çeşitli konularla ne derecede hazır olunduğuna ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bu çerçevede yapılan tespitlerde Türkiye;

-malların serbest dolaşımı, tüketicinin ve sağlığın korunması, gümrük birliği, bilim ve araştırma konularında hazırlıklı,

-rekabet politikası, bilgi toplumu ve medya, çevre ve iklim değişikliği, tarım ve kırsal kalkınma, mali ve bütçesel hükümler konularında belirli düzeyde hazırlıklı,

-sermayenin serbest dolaşımı, vergilendirme, eğitim ve kültür, taşımacılık ve enerji, bölgesel politika ve yapısal araçların koordinasyonu, dış ilişkiler, dış güvenlik ve savunma konularında kısmen hazırlıklı,

-işçilerin serbest dolaşımı ve iş kurma hakkı konularında erken aşamadır.

Rekabetçilik ve kapsayıcı büyüme grubunda, ekonomi ile ilgili fasıllarda, sosyal politika ve istihdam, dış ve güvenlik politikasına yönelik siyasi diyalog, medya sahipliğindeki yoğunlaşma ve düzenleyici makamların bağımsız olmaması konularında ise geridedir.

Raporda önemli bir husus olarak Türkiye'nin üyelik sorumluluklarını karşılama yeteneği bakımından uyum konusunda çok sınırlı kalarak Ek Protokol esaslarını da halen eksiksiz olarak uygulamaması sebebiyle resmi müzakerelerin başlatılmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Genel olarak ise bütün alanlarda uygulama ve yürütme bakımından belirgin iyileştirmelerin gerektiği, düzenleyici makamların bağımsızlığının sağlanarak idari kapasitenin artırılmasının büyük önem arz ettiği vurgulanmıştır (European Commission, 2021a).

7.4.1. Raporun Tarım Bölümü Değerlendirmesi

AB ortak tarım politikasının temel ilkelerine uyum aşamasında Türkiye'de uygulanan tarım politikaları rapor döneminde ilerleme kaydedememiştir. Türkiye'nin tarım sektörüne yönelik olarak gıda güvenliği, veterinerlik ve bitki sağlığı politikasında sınırlı ilerleme gösterdiği, AB standartlarını karşılmasına ilişkin ilerlemeye ihtiyaç duyulduğu, balıkçılıkta iyi derecede ilerleme kaydettiği ve genel anlamda tarım ve kırsal kalkınmada belirli düzeyde hazırlıklı olduğu belirtilmiştir. Bir önceki rapor döneminde sunulan önerilerde gerileme kaydedilen sektöre ilişkin halen tarım istatistiklerini oluşturabilme amacıyla bir strateji belgesi olmadığından söz konusu belgenin hazırlanıp uygulamaya başlanması ve AB'ye uyumlu bir tarımsal destekleme politikasının benimsenebilmesi amacıyla bir stratejinin belirlenip uygulamaya geçilmesi tavsiye edilmiştir.

Yatay konulara ilişkin, pandeminin getirmiş olduğu olumsuz etkileri azaltmak amacıyla, rapor döneminde Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından bazı girişimlerde bulunulmuştur. Ancak tarımsal doğrudan destekler açısından Türkiye, AB kriterlerinden uzaklaşmayı sürdürmüştür. Çiftlik Muhasebe Veri Ağı her ne kadar tüm illere entegre edilmiş olsa da genel tarım sayımı yapılmamıştır. Ayrıca ödemeler açısından AB'ye uyum amacıyla belirli standartlara uyulması gerekmektedir. Ortak piyasa düzenine ilişkin, Türkiye'nin ithalat kotalarının uygun bir şekilde

düzenlenerek sığır eti ve canlı hayvan ithalatındaki engellerin kaldırılması ve tarım ürünleri ticaretinde istenilen düzeye gelinmesi beklenmektedir. Kırsal kalkınmaya ilişkin, IPARD II işleyişi başarılı şekilde devam etmiş olup, fonların yaygın projelerde harcanmasına özen gösterilerek IPARD III Programına hazırlanmaya başlanmıştır. Kalite politikasına ilişkin, Türkiye coğrafi işaretlerin korunması konusunda AB ile büyük oranda uyumlu, organik tarımda da AB'ye uyumda çok ileri seviyededir.

Gıda güvenliği, veterinerlik ve bitki sağlığı politikasına ilişkin Türkiye'nin belirli düzeyde hazırlıklı olduğu, bir önceki yıla ait önerilerin kısmen dikkate alındığı ve bu alanda tam uyum için etkin gayretin gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir. Raporda gıda işletmelerinin gerekli standartlara sahip olmaları konusunda gelişme sağlayamadığı, genel gıda güvenliği konusunda Türkiye'nin ihraç ettiği meyve ve sebzelerdeki pestisit kalıntıları bulgularının limitlerin üzerinde olması nedeniyle gerekli önlemlerin alınmasına ihtiyaç duyulduğu, veterinerlik politikasına ilişkin sınır kontrol noktalarının tam işlevsel hale getirilmesi gerektiği, hayvan nakillerine ilişkin mevzuatın uyum çerçevesinde uygulanması için yapısal ve idari çalışmaların yapılması gerektiği, gıda işletmelerinin kayıt altına alınması ve hayvansal yan ürünler konularında etkin çalışmalara ihtiyaç duyulduğu, denetimlerin finansmanı konusundaki düzenlemelerin uyumlaştırılması gerektiği ifade edilmiştir. Bunların haricinde ise veterinerlik alanında elektronik kimlik sisteminin genişletildiği, hayvan hastalıklarına yönelik mücadelede etkin aşılama ile hastalıkların azaltıldığı, resmi kontrollere ilişkin idari kapasitenin iyileştirildiği ve gıda güvenliği kurallarına yönelik uyum konusunda ilerleme gösterildiği hususları belirtilmiştir.

Raporda balıkçılık konusunda Türkiye'nin belirli düzeyde hazırlıklı olduğu, bir önceki rapor dönemindeki önerilere büyük oranda uyulduğu ve çok taraflı işbirliğini geliştirmesi gerektiği yer almaktadır. Kaynaklar ve filo yönetimine ilişkin ilerlemelerin kaydedildiği, denetim ve kontrole ilişkin iyi düzeyde ilerlemenin görüldüğü, piyasa politikasına ilişkin kurumsal kapasitenin ve farkındalığın artırıldığı, uluslararası anlaşmalara ilişkin ise Türkiye'nin AB ile işbirliğinin devam ettirildiği belirtilmiştir (European Commission, 2021a).

7.5. Avrupa Komisyonu 2022 Türkiye Raporu

Avrupa Komisyonu'nun 12.10.2022 tarihli "2022 Türkiye Raporu"nda bir önceki 2021 raporunda olduğu gibi Türkiye'nin üyeliğine ilişkin eğilimin olumlu yöne dönmediği, gerilemenin birçok alanda yine daha fazla görüldüğü ve piyasa ekonomisi ile ekonomik yönetişimin sağlıklı işlediğine ilişkin endişelerin arttığı belirtilmiştir.

Bazı olumlu gelişmelerin 2021 yılında gerçekleşmesine rağmen Yunan adaları ve Kıbrıs ile ilgili yaşananlar 2022 yılının ilk yarısında ilişkilerin AB ile kötüye gitmesine sebep olmuş ve 2022 yılı Haziran ayında gerçekleşen AB Zirvesinde Türkiye'ye olumsuz eylemlerden kaçınması için çağrıda bulunulmuştur.

Türkiye mültecilere ev sahipliği konusunda olağanüstü çabalarını sürdürürken AB Mali İmkânı söz konusu çalışmaları 6 milyar avro tutarındaki bütçe ile desteklemiş ve 4,7 milyar avrodan fazlası 2022 yılı Haziran ayı itibariyle Türkiye'ye aktarılmıştır. Komisyonun 2021 raporunda 3 milyar avro olarak önerilen ek bütçe 3,5 milyar avro olarak tahsis edilmiştir.

Demokratik kurumların işleyişi, Güneydoğu'daki durum, sivil topluma ilişkin konular, kamu yönetimi reformu, yargı sistemi, yolsuzlukla mücadele, insan hakları ve temel haklar, ifade özgürlüğü, dış politika ve ekonomik kriterlere uyum konularında Komisyonun hazırladığı 2021 raporu ile 2022 raporu aynı doğrultudadır ve bu alanlara ilişkin Türkiye'nin bu rapor döneminde de yeterli düzeyde ilerleme kaydedemediği ifade edilmiştir.

Örgütlü suçlarla mücadele, rekabet baskısı ve piyasa güçleri ile baş edebilme kapasitesi açısından 2022 raporunda bir önceki 2021 raporundaki gibi sınırlı ilerleme kaydedildiği belirtilmiştir.

Güvenlik güçlerinin sivil denetiminin bir önceki rapordan farklı olarak güçlendirilmediği hususuna değinilmiştir. AB'nin güvenlik ve dış politikası konusunda tutumuyla Türkiye'nin uyumu 2021 raporunda %14 iken 2022 raporunda bu oran %7'ye düşmüştür. Türkiye'nin Suriye ve Irak'ta gerçekleştirdiği askeri hareketler ve AB'nin Rusya ile yaşadığı sorunlara ilişkin uyguladığı kısıtlayıcı tedbirlere uyumun sağlanmaması bu durumun sebepleri olarak gösterilmiştir.

Göç ve iltica politikası, enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve yenilenebilir enerji sektörünün geliştirilmesi konularında 2022 raporunda bir önceki raporda belirtildiği şekilde ilerlemenin devam ettiğinden bahsedilmiştir.

Rapor içeriğinde yapılan tespitlerde Türkiye;

- mali kontrol, bilim ve araştırma alanlarında oldukça hazırlıklı,

- malların serbest dolaşımı, fikri mülkiyet hukuku, mali hizmetler, tüketicinin ve sağlığın korunması, gümrük birliği alanlarında iyi düzeyde hazırlıklı,

-kamu alımları, istatistik, sermayenin serbest dolaşımı, eğitim ve kültür, vergilendirme, taşımacılık politikası, enerji, dış ilişkiler alanında orta düzey hazırlıklı,

-rekabet politikası, dijital dönüşüm ve medya, çevre ve iklim değişikliği, tarım ve kırsal kalkınma, dış güvenlik ve savunma politikası alanlarında belirli düzeyde hazırlıklıdır.

Genel anlamda birçok konuda AB müktesebatinin ülke mevzuatına uyumu için önemli gayretlere ihtiyaç duyulduğu, yürütme ve uygulama hususlarında belirgin iyileştirmelerin gerektiği, kurumların bağımsızlığının oluşturulması ve idari kapasitenin iyileştirilmesinin ilerleme açısından büyük önem arz ettiği ifade edilmiştir (European Commission, 2022f).

7.5.1. Raporun Tarım Bölümü Değerlendirmesi

AB ortak tarım politikasının temel ilkelerine uyum aşamasında Türkiye’de uygulanan tarım politikaları rapor döneminde gerilemeye devam etmiş olup, AB’den gerçekleştirilen tarım ürünleri ithalatında Türkiye’nin kısıtlamalarının sürmekte olduğu belirtilmiştir. Türkiye’nin tarım sektörüne yönelik olarak gıda güvenliği, veterinerlik ve bitki sağlığı politikasında sınırlı ilerleme gösterdiği, AB standartlarını karşılamasına ilişkin ek gayretlere ihtiyaç duyulduğu, balıkçılıkta iyi derecede ilerleme kaydettiği ve genel anlamda tarım ve kırsal kalkınmada belirli düzeyde hazırlıklı olduğu belirtilmiştir. Bir önceki rapor döneminde sunulan önerilerde gerileme kaydedilen sektöre ilişkin halen tarım istatistiklerini oluşturabilme amacıyla bir strateji belgesi olmadığından söz konusu belgenin hazırlanıp uygulamaya başlanması, AB’ye uyumlu bir tarımsal destekleme politikasının benimsenebilmesi amacıyla bir stratejinin belirlenip uygulamaya geçilmesi ve kırsal kalkınmaya ilişkin IPARD kapsamında yeni önlemlerin hazırlanması gerektiği tavsiye edilmiştir.

Yatay konulara ilişkin, pandeminin getirmiş olduğu olumsuz etkileri azaltmak amacıyla rapor döneminde Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından bazı girişimlerde bulunulmuştur. Yeşil Mutabakat Eylem Planı hedefleri doğrultusunda Türkiye, sürdürülebilir tarım faaliyetleri ile ilgili hazırlık çalışmalarını başlatmıştır ancak tarımsal doğrudan destekler açısından AB kriterlerinden uzaklaşmayı sürdürmüştür.

Çiftlik Muhasebe Veri Ağı her ne kadar tüm illere entegre edilmiş olsa da genel tarım sayımı yapılmamıştır. Ayrıca ödemeler açısından da AB’ye uyum amacıyla belirli standartlara uyulması gerekmektedir. Ortak piyasa düzenine ilişkin bir ilerleme kaydedilmemiş olup, Türkiye’nin ithalat kotalarının uygun bir şekilde düzenlenerek sığır eti ve canlı hayvan ithalatındaki engellerin kaldırılması ve tarım ürünleri ticaretinde istenilen düzeye gelmesi

beklenmektedir. Kırsal kalkınmaya ilişkin, IPARD II işleyişi başarılı şekilde devam etmiş olup, bir önceki dönem hazırlanan IPARD III Program çerçevesi Komisyonca kabul edilmiştir. Kalite politikasına ilişkin, Türkiye coğrafi işaretlerin korunması konusunda AB ile büyük oranda uyumludur. Organik tarımda AB'ye uyumda çok ileri seviyededir ve IPARD III programı çerçevesindeki destek olanaklarından yararlanma potansiyeli mevcuttur.

Gıda güvenliği, veterinerlik ve bitki sağlığı politikasına ilişkin Türkiye'nin belirli düzeyde hazırlıklı olduğu, bir önceki yıla ait önerilerin kısmen dikkate alındığı ve bu alanda tam uyum için etkin gayretin gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir. Raporda gıda işletmelerinin gerekli standartlara sahip olmaları konusunda gelişme sağlayamadığı, genel gıda güvenliği konusunda bir önceki dönem gibi sınırlı ilerleme kaydedildiği, Türkiye'nin ihraç ettiği meyve ve sebzelerdeki pestisit kalıntıları bulgularının limitlerin üzerinde olması nedeniyle gerekli önlemlerin alınmasına ihtiyaç duyulduğu, özellikle çiğ sütün içinde bulunduğu hayvansal gıdalara ilişkin uygulanacak özel hijyen kaidelerinin yeniden ertelendiği, veterinerlik politikası alanında hayvan nakillerindeki refaha ilişkin mevzuatın uygulanmasının ertelendiği ve bu konuda yapısal ve idari çalışmaların yapılması gerektiği, gıda işletmelerinin kayıt altına alınması ve hayvansal yan ürünler konularında etkin çalışmalara hala ihtiyaç duyulduğu, denetimlerin finansmanı konusundaki düzenlemelerin uyumlaştırılması gerektiği ifade edilmiştir. Bunların haricinde veterinerlik alanında elektronik kimlik sisteminin bir önceki döneme göre farklı cinslerin eklenmesiyle daha da genişletildiği, hayvan hastalıklarına yönelik mücadelede etkin aşılama ile hastalıkların azaltıldığı, resmi kontrollere ilişkin idari kapasitenin iyileştirildiği ve gıda güvenliği kurallarına yönelik uyum konusunda ilerleme gösterildiği hususları belirtilmiştir.

Raporda balıkçılık konusunda Türkiye'nin bir önceki dönemde belirli düzeyde hazırlıklı olduğu durum orta düzeyde hazırlıklı olarak güncellenmiştir. Bu alanda bir önceki rapor dönemindeki önerilere büyük ölçüde uyulduğu, bir sonraki dönem için ise balıkçılık yönetimine ve piyasa politikasına ilişkin uyumun geliştirilmesi amacıyla çabaların artırılması, balıkçılıkta kontrol ve denetimin daha da iyileştirilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir (European Commission, 2022f).

8. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışma bölümlerinde belirtildiği üzere ülkemiz topraklarında tarım sektörü, Osmanlı İmparatorluğu döneminden günümüze kadar geçen tarihsel süreçte, her zaman ekonominin temel öğelerinden biri olmuştur. Ancak teknolojinin gelişimi ile birlikte sanayileşmenin artmasıyla, ülkemizde tarım sektörü ekonomide göreceli önemini kaybederken, ekilebilir topraklar terkedilmeye başlanmış ve şehirlerdeki yeni yapılanma insanlar için daha cazip hale gelmiştir. Tarım sektörünü korumak amacıyla çeşitli politikalar uygulanmasına rağmen bugüne kadar düzenlenen 11 adet kalkınma planında da tarımsal açıdan ihtiyaca tam anlamda cevap alınamamıştır. Yetersiz destekler ve yanlış politikaların sürmesi, tarımın ekonomideki katkısının zamanla azalmasına sebep olmuştur. Bu durum her dönemde kendini tekrarlayan yapısal sorunların oluşmasına ve ülkemizin tarımsal alanda kendi kendine yetebilen ülke konumundan birçok üründe ithalatçı konumuna dönüşmesine sebep olmuştur.

Türkiye'deki tarım alanındaki yapısal sorunların başında kısaca; kırsal alandan şehirlere göç edilmesi, ekilebilir tarım arazilerinin atıl halde bulunması, parçalı arazilerin fazlalığı, kooperatifçiliğin ve tarımsal eğitimin yaygınlaştırılmaması, üretim maliyetlerindeki artışlar, kaynakların yetersiz kullanımı ve üretimin planlı bir şekilde gerçekleştirilememesi gelmektedir. Türkiye tarımındaki yapısal sorunlar kısa vadede çözülecek sorunlar değildir. Ancak, kronik olarak görülen bu sorunlara kalıcı çözümler üretilmedikçe ayrılan kaynaklar geçici çözümler üretmekten başka bir sonuç doğurmayacaktır. Türkiye açısından sorun sadece maddi kaynak olarak da değerlendirilmemelidir. Desteklenecek tarımın sürdürülebilir gelişimi ve teknoloji ile uyumu da elzemdir.

Sürdürülebilirlik kavramı günümüzde, doğal kaynakların giderek tükenmesi veya erişiminin giderek zorlaşmasıyla, ülkelerin gelecek için politikalar üretmesine sebep olmuştur. Bu doğrultuda teknolojinin gelişimi her geçen gün hızlanarak, hayatımızın tüm alanlarına etki ettiği gibi tarım sektörüne de çok farklı değişimler getirmiştir. Bu durum tarım arazisi elverişli olmayan veya hiç tarım arazisi olmayan alanlarda bile tarımsal üretim yapılmasına imkan vermiş olup, ülkelerin politika uygulamalarında büyük önem arz eden konular arasında yer almıştır. Örnek olarak; tarımsal araziler yerine dikey tarım çalışmalarında, gerekli ihtiyaçların karşılandığı her kapalı ortamda ürün yetiştirilebilmektedir. Söz konusu alanlarda metrekare başına daha fazla verim alınabilmekte, çok daha az su gereksinimi duyulmakta hatta tarım ilacı bile kullanılmamaktadır.

Tarım alanlarının elektrik ihtiyacı güneş veya rüzgar gibi yenilenebilir enerji kaynaklarından karşılanabilmektedir. Günümüzde güneş enerjisi panelleriyle deniz suyunu tuzdan arındırıp çölde topraksız ve ilaçsız organik tarım yapabilen ülke mevcuttur. Hal böyleyken, teknolojilerin daha birçok olanaksız gibi görünen alanlardan tarımsal ürün elde edilebileceğini kanıtlaması çok zaman almayacaktır. Dünya ülkeleri her ne kadar bu gibi teknolojileri geliştirip gelecekte yaşanması muhtemel gıda savaşları için önlem almaya çalışıyor gibi gözükse de, mevcut tarımsal arazilerini de insan odaklı işgücünden uzaklaştırıp daha kontrollü, sistematik ve tüm gün işleyen mekanizmalara dönüştürmek için uğraşmaktadır.

Tarımda uygulanan teknolojilere en büyük örneklerden bir diğeri insansız hava aracı olarak tabir edilen drone cihazlarıdır. Drone'lar tarımda ilaçlamadan sulamaya, gübrelemeden tohumlamaya kadar birçok alanda kullanılmaktadır. Tarımsal arazileri, programlanan zaman aralıklarıyla kontrol eden ve sorunlu alanları tespit edip müdahale için gerekli tüm uyarı sistemlerine sahip olan drone'lara, güneş enerjisi ile çalışan tarım robotları da eklenmiştir. Bu robotlar tarlada belirlenmiş rotalarla turlar atıp ürünün kalitesini analiz etmekte hatta böceklenmelere ilişkin bilgileri de kullanıcıya aktarıp zararlı otları lazerle yok etmektedir. Lazer teknolojisi ayrıca korkuluk olarak da tarım arazisine uygulanabilmekte ve ürüne zarar verebilecek canlılardan ürünü koruyabilmektedir. Tarım alanları için geliştirilen sensörler ise iklim değişikliklerini takip etmesinin ötesinde, gerektiğinde müdahalede bulunulmasına yardımcı olmaktadır. Sulama sistemlerine yapılacak entegrasyon ile sadece ihtiyaç duyulduğunda aktif hale getirilip tasarrufta bulunabilmektedir.

Toprağın bile DNA testi ile fizibilitesinin yapıldığı günümüzde, yukarıdaki gibi örnekleri verilen tüm teknolojik gelişmeler, çiftçileri toprağın içindeki çalışma alanından toprağın dışındaki kontrol alanına çekmeye başlamıştır. İlerleyen zamanlarda diğer teknolojik araçlarla birlikte değerlendirildiğinde, tarımın vazgeçilmez aracı olan traktörün bile otomatiğinin üretilip sınırlarının çizildiği alanda 24 saat ekme-biçme işlemini yapması, tarımsal istihdamın düşmesine sebep gösterilecek hususlardan biri olarak karşımıza çıkacaktır.

Dünya genelindeki birçok gelişmiş ülke bu tarz teknolojiler kullanarak tarımsal sorunlarına çözümler aramakta ve teknolojik açıdan araştırma-geliştirme faaliyetlerine önemli kaynaklar ayırmaktadır. Ülkemizde Tarım Kredi Kooperatiflerinin yaptığı bir araştırma sonucuna göre çiftçilerin %48'inin kullandıkları kredinin faizini bile bilmiyor olması durumu ile bu örnekler karşılaştırıldığında ileride daha da stratejik bir sektör olarak karşımıza çıkacak tarım alanında bilinçlenmenin ve teknoloji kullanımının ülkemiz açısından ne derece önem

taşıdığını gözler önüne sermektedir. Bu nedenle Türkiye'nin tarımsal alanda üretimi belirleyici bir faktör haline gelen teknoloji trenini kaçırmaması amacıyla tarımda teknolojinin kullanılmasına yönelik desteklerin bir an önce artırılması, üreticinin bu teknolojiyi kullanması için bilinçlendirilmesi ve eğitim programlarının uygun olan tüm bölgelere uygulanması mutlak suretle gerekmektedir. Bununla beraber, teknolojik gelişmeler doğrultusunda ülkemizde savunma sanayinde geliştirilen yerli üretim cihazlar gibi tarım alanında da geliştirilecek yerli alet ve makinalar ülke tarımının gelişmesine katkı sağlayacağı gibi, ihracatın artmasına ve böylece üretici refahına da destek olacaktır.

Yukarıda belirtilen hususlar çerçevesinde tarımsal alanda hem sürdürülebilirlik hem teknoloji kullanımı hem de uygulanan politikaları bakımından dünya genelindeki piyasalarda söz sahibi olmayı başarmış en önemli örneklerden biri AB bünyesinde kurulan "Ortak Tarım Politikası" yapısıdır. AB, kurduğu yapı ile Birlik içindeki ülkeler ile bir bütün olarak gelişmeyi hedef almıştır. Birlik dışında ise tek bir ülkeymiş gibi hareket edip üreticisini korumayı ilke edinmiştir. Türkiye'den farklı olarak ortak tarım politikasını uygulamaya başladığı andan itibaren, içinde bulunduğu yapısal sorunları zaman içerisinde tespit edip kalıcı çözümler aramış ve bu başarıya ulaşmak için bütçesinin büyük kısmını tarım politikalarına harcamıştır. Türkiye de bu yapıyı barındıran AB'deki güç birliğinin bir parçası olabilmek için uzun yıllar önce üyelik başvurusunda bulunmuş, ancak oluşturulan katılım müzakerelerinden bugüne kadar olumlu bir sonuç alamamıştır.

Türkiye'nin AB'ye katılım müzakereleri, görünürde 35 fasıl çerçevesinde yürütülürken, esasen makro ve mikro ölçekte çok yönlü bir ilişki ağına da işaret eder. Buna göre, ilk aşamada söz konusu fasılların her biri kendi içinde pek çok koşula bağlı olarak ilerler. Ancak şu hususun altını dikkatle çizmek gerekir ki, 35 fasılın çetrefilli ve uzun vadeli müzakerelere sahip olması sadece fasılların içeriğine bağlı değildir. Hatta bu mikro alanların her biri makro ölçekli birtakım hususların etkilerine göre şekillenir. Fasıllar, Türkiye ve AB için makro hedef ve koşulların gölgesindedir.

Bu çerçeveden bakıldığında tarım politikaları ve bu politikaların Türkiye-AB ilişkileri özelinde daha anlaşılır olması öncelikle makro ölçekli koşul ve durumlar üzerine genel bir değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Hem küresel ve bölgesel, hem de ulus devlet özelinde bakıldığında, Türkiye ve AB ilişkileri 5 temel eksen üzerinden değerlendirilebilir.

Jeopolitik ve siyasi coğrafya ekseninden bakıldığında; Türkiye'nin konumunun AB ile ilişkilerin seyrini belirleyen stratejik unsur olduğu görülmektedir. Ege ve Kıbrıs konularında

AB üyeleri olan Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile son zamanlarda tekrar parlayan münhasır ekonomik bölge sorunları dahil çatışan çıkarlar bu noktada önemli bir başlıktır. Diğer yandan Türkiye-Rusya ilişkileri, NATO'nun Avrupa merkezli güçlü ittifak siyasetiyle zaman zaman çelişik bir görünüm arz eder. Muhakkak ki Türkiye'nin üye olarak kabulü AB açısından doğudaki sınırlarının nerede başladığına yönelik ciddi bir karar da olacaktır. Yani AB'yi on yıllardır politik ve jeopolitik çalkantıların küresel çapta odak noktası haline gelen Orta Doğu'ya ve Hazar Bölgesine komşu yapacaktır. AB'nin temel prensibi veya direği olarak kabul edilen dayanışma ilkesi Türkiye'yi bağımsız veya tarafsız politika izleme yolundan ayıracak ve topluluk politikasının dayanışma ilkesi gereği olarak belirlediği politikalarından taraf olmaya zorlayacaktır.

Ekonomik temeller ekseninden bakıldığında; Türkiye ve AB'nin ekonomik açıdan birbirlerine bağlı aktörler olduğu görülmektedir. Karşılıklı çıkarları bu konuda derin bir ilişkiyi zorunlu kılmaktadır. Siyasi birliğe dahil olmasa bile Türkiye'nin Gümrük Birliği üyeliğinin kabulü de bu durumun bir yansımasıdır. Dinamik bir iç pazara sahip olan Türkiye, dış ticaret ilişkileri ve yatırım imkanları açısından da AB için güçlü bir ortaktır. Her ne kadar AB, ürün ve hizmet tedarikinde belli ülkelerle yüksek miktarda ticaret yapsa da Türkiye, AB açısından ticari bir can simidi rolündedir. Bunun en yakın örneği Covid-19 pandemi sürecinde yeterli ürün ve nakliye için konteyner bulunamaması nedeniyle birçok ülke gibi Birliğin de bu şartların tümünü kusursuzca karşılayan Türkiye'ye yönelmesiyle görülmüştür.

Demografi ekseninde ilk öne çıkan faktör 85 milyonluk Türkiye nüfusunun, AB'nin 450 milyon civarındaki nüfusunun yaklaşık %20'sine denk gelmektedir. Bu yönüyle Türkiye'nin üyeliği, AB'nin nüfusunu önemli ölçüde artıracaktır. Diğer yandan üyelik halinde bu durum, sadece nicel bir değişim değil, nitelik ve demografik açıdan da ciddi değişimleri beraberinde getirecektir. Türkiye'deki milyonlarca sığınmacının varlığı da AB'nin tavrını belirleyen önemli bir unsurdur. Nüfus büyüklüğü ve büyüyen ekonomik gücü Türkiye'yi Avrupa Parlamentosu'nda en fazla koltuğa sahip ülkelere biri konumuna getirecektir ki bu durum bazı AB ülkelerinin topluluktaki güç kaybına neden olacağından dolayı Türkiye'nin topluluğa kabulünde güç devri sorunlarını getirecektir.

Enerji güvenliği ekseninde Türkiye'nin AB için önemi özellikle Rusya'nın Ukrayna'yı işgali sonrasında giderek önem kazanmaya başlamıştır. Avrupa'nın dördüncü doğal gaz arteri Güney Gaz Koridoru'nun son ayağı olan ve 2020 sonunda tamamlanan Trans Adriyatik Boru Hattı sayesinde hayata geçmesi yanında yine 2020 yılında Rus gazını Türkiye üzerinden

Avrupa'ya taşıyan TürkAkım-2 doğal gaz boru hattının faaliyete geçmesi Türkiye'nin bu konumunu yeni bir seviyeye taşımıştır. Türkiye'nin Avrupa enerji arz güvenliğindeki rolü sadece doğalgaz ile sınırlı değildir. Dünya petrol talebinin yaklaşık %3'ünün Türk Boğazları yoluyla taşınması ile Hazar ve Kuzey Irak petrolünün uluslararası piyasalara iletilmesinde bir geçiş merkezi olması da, Türkiye'nin stratejik öneminin bir göstergesidir. Gelecekte Avrupa'nın hidrojen ihtiyacının karşılanmasında da Türkiye'nin önemli bir rol üstleneceği beklenmektedir. Ne var ki Avrupa'nın enerji güvenliğinin temini konusunda vazgeçilmez bir konumda olan ülkemiz ile AB arasındaki katılım müzakereleri kapsamında, "Enerji" faslının Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından durdurulmuş olması bu öneme gölge düşürmektedir.

Küresel iklim değişimi eksenini ise; nüfus hareketleri, düzensiz göçler, üretim ekonomisi, kentleşme ve siyasi sınırların güvenliği gibi çok geniş bir sahayı doğrudan etkilemektedir. Artan nüfusun gıda ihtiyacının karşılanması, küresel göçün engellenmesi ve sürdürülebilir ekonominin inşası için küresel iklim değişimine yönelik ortak kararların varlığı zorunludur.

Türkiye-AB ilişkileri, yukarıda sayılan tüm bu makro eksenlerin kesişim kümesinde yer almaktadır. Ancak Türkiye son derece stratejik öneme sahip olmasına rağmen AB üyeliği süreci, AB'nin ısrarlı tutumu nedeniyle tamamlanamamıştır. Türkiye'nin üyeliği yolunda tümünün oy birliği ile kabul şartı aranan 35 müzakere faslının içinden günümüze kadar sadece bir tanesi, bilim ve araştırma faslı, geçici olarak kapatılabildiği görülmüştür. Avrupa Konseyi'nin 19 Ekim 2021 ve 12 Ekim 2022 tarihli son iki raporunda belirtildiği üzere, başka herhangi bir faslın açılıp kapanması öngörülmemektedir. Her iki raporda da net olarak, Türkiye'nin hala büyük uyum problemlerinin olduğu ve AB'den günden güne daha fazla uzaklaştığı ifade edilmiştir. Bu nedenle özellikle Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından Türkiye'nin üyeliği için koyulan engeller ve raporlarda belirtilen genel hususlar göz önüne alındığında, fasıl içi yetersizliklerden önce Türkiye'nin ilk olarak sorunları, politik açıdan çözmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Elbette ki her faslın müzakere sürecinin tamamlanması için tüm alanlarda bir yandan çalışmalara devam etmek gereklidir, ancak politik sorunların çözülmesinin ardından fasıllardaki teknik engellerin çok daha kolay aşılabileceği düşünülmektedir. Türkiye'nin bu hedef doğrultusunda hükümetler arası ilişkileri kuvvetlendirmesi yanında lobicilik faaliyetlerine büyük önem vermesi kaçınılmaz bir gerçektir. Özellikle AB ile olan tüm

ilişkilerdeki kilit görevlere lobicilik alanında etkin ve tecrübeli kişilerin atamalarının yapılmasının politik engellerin aşılmasına katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Ülkemizi uluslararası arenalarda temsil eden büyükelçiliklerden konsolosluklara, ticaret müşavirliklerinden kültür ataşeliklerine kadar her etkili makam da gerçekleştirecekleri faaliyetlerle sürece değer katacaktır.

Politik hususların olası pozitif sonuçları fasıllarda ilerlemenin başlamasına sebep olacağından her fasıl gibi tarım alanında da Türkiye'nin uyum şartlarına hazırlıklı olması adaylık sürecini hızlandıracaktır. Tarım alanındaki müzakere fasıllarına bakıldığında “Tarım ve Kırsal Kalkınma” başlıklı 11. fasıl, “Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı Politikası” başlıklı 12. fasıl ve “Balıkçılık” başlıklı 13. fasıl için Türkiye'nin yeterli düzeyde hazırlıklı olmadığı belirtilmiştir. Bir tarım ülkesi olmasına rağmen Türkiye'nin bu alanlarda beklenen şekilde hazırlıklı olmayışının nedenlerinin başında, yukarıda belirtilen ve uzun yıllardır çözülemeyen yapısal sorunların olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Makro ve mikro eksenler dahilinde her ne kadar Türkiye ve AB birçok açıdan birbiri ile ilişkili gibi gözükse de incelenen müzakere fasılları, fasıl şartları ve ilerleme raporları göz önüne alındığında 1959'da Türkiye'nin AB üyeliği için attığı adımın yakın zamanda olumlu olarak değerlendirilmesi mümkün gözükmemektedir. Yine de Türkiye'nin üyeliğindeki engellerin kaldırılabilmesine yönelik uluslararası lobiciliğe yüksek derecede önem verilmesi ve bu konudaki tüm politik şartların zorlanması gerekmektedir. Politik hususların iyileştirilmesi ile eş zamanlı olarak hem genel anlamda Türkiye'nin AB Ortak Tarım Politikası entegrasyonu için hem de ülke özelinde tarım alanında hızlı bir ilerleme amaçlanmalıdır. Bu hedef doğrultusunda sürdürülebilir ve teknoloji odaklı tarımsal politikaların benimsenerek, bugüne kadar yapılan çalışmalarda belirtilen sorunlara ilaveten aşağıda belirtilen hususlardaki konulara öncelikli olarak yer verilmesinin faydalı olacağı önerilmektedir;

-Tarım alanında verilen desteklerin üretici açısından bir bütün halinde değerlendirilmesi önemlidir. Yani karar vericiler destek politikaları oluştururken bir çiftçinin eğitiminden ürünlerin girdi maliyetlerine, teknoloji kullanımından alım fiyatlarına kadar çiftçiyi bir bütün halinde görmelidir. Destek unsurlarının her birinden maksimum faydanın alınacağı şekilde organize edilmesi ve destekleri suiistimal edenlere yaptırımların uygulanması gerekmektedir.

-Ülke genelinde detaylı bir üretim haritasının çıkarılarak uygulanabilir tarımsal üretim planlamasının oluşturulması ve bu alanda desteklenecek üreticilere, söz konusu plana uyulması konusunda yaptırım uygulanması gerekmektedir.

-Tarım alanında belirgin etki sağlayacak kısa, orta ve uzun vadeli eylem planlarının oluşturulması, ar-ge faaliyetlerinin artırılması ve tarım ile ilgili tüm kurumların gözden geçirilerek etkinliklerine göre yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

-İthal edilen tarımsal ürünlerin hacmini azaltmak amacıyla, iç üretimin ve verimin artırılmasına yönelik teşvikler artırılmalıdır. Ayrıca verimli toprakların sanayi alanında kullanımının önlenmesine yönelik politikaların geliştirilerek, sanayi odaklı yatırımların daha elverişli bölgelere kaydırılması ve sanayi sektörüne verilecek teşviklerin bu hususa göre belirlenmesi gerekmektedir. Tarım arazileri amaç dışı kullanılmamalıdır.

-Tarımsal alanda çoğunluğu ithal olan girdi maliyetlerinin günümüzde yaşanan döviz endeksli dalgalanmalarının önüne geçilebilmesi amacıyla, maliyetleri düşürücü tedbirler alınmalıdır. Sık kullanılan fosil yakıtlara olan bağımlılığı azaltmak amacıyla, alternatif alanlar oluşturulmalıdır. Ülke genelinde giderek azalan hayvancılığın önünde duran engellerin kaldırılarak ithalatın arttığı bu alana özgü teşvik edici yeni politikaların geliştirilmesi gerekmektedir.

-Ürün alım fiyatlarında maksimum destek verilerek, fiyatlar çiftçiyi tatmin edici seviyeye yükseltilmeli, genç nüfus tarıma özendirilmeli ve özellikle tarımda kadın istihdamına önem verilmelidir. Çiftçilere çok daha uygun krediler sağlanarak arazilerin terkedilmesi ve bölünmeleri önlenmelidir. Tarımsal istihdamda yaşanan gelir adaletsizliğinin giderilerek, verilecek desteklerle istihdam cazibesinin ve refah seviyesinin artırılması gerekmektedir.

-Uzun yıllardır tam anlamıyla işlevini yerine getiremeyen kooperatifçiliğin, kooperatifçilik ilke ve değerlerine göre geliştirilerek etkinliğinin maksimum düzeye çıkarılması ve üreticinin kooperatifçilik konusunda bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Tarımsal destekler kooperatif üst örgütleri (bölge ve merkez birlikleri) kanalıyla çiftçilere ulaştırılmalıdır. Kooperatifçilik ilkelerinin ve değerlerinin dikkate alınmaması halinde tarımın gelişmesi olanaksızdır. AB ülkeleri ve üst örgütlerinin bu konudaki politikaları ve uygulamaları incelenmelidir.

-Günümüzde geçmiş yıllardaki gibi kaliteli ve doğal tarım ürünleri bulmak giderek zorlaştığından, farklı sektörlerde işte bulunan iş insanları bile artık tarımsal ürünlerin doğal üretimlerine yatırım yapabilmektedir. Tarımsal alanların cazibesi bu alanda geliştirilebilirse hem bu alanda yatırım artabilecek hem de göçler bir şekilde engellenerek tarım arazilerinin terkedilmesi önenebilecektir. Bu amaç doğrultusunda tarımsal alandaki yatırımcıların ve

özellikle tarım kooperatiflerinin projeleri desteklenmelidir. Ayrıca, bitki ve tohum çeşitlendirilmesi amacıyla kurumların etkinliğinin artırılarak bu alana gerekli yatırımların yapılması, suyun verimli kullanımına ilişkin çözüm önerileri ve projelerin geliştirilmesi gerekmektedir.

-Türkiye gıda ve tarım ürünleri konusundaki fuarlarda çok ileri bir seviyeye ulaşmıştır ve dünyanın önde gelen uluslararası fuarlarında ana katılımcı olarak söz sahibi konumdadır. Bu tür fuarlara daha fazla katılımının sağlanarak fuarcılık konusunun geliştirilmesi, firmaların ihracatını ve ürünlerimizin dünya pazarlarında bilinirliğini artıracaktır. Coğrafi işaretli ürünlerin çoğaltılması da bu sürece destek verecektir. Bu doğrultuda, tanıtım konusunda yurtdışında etkin olabilecek tüm materyallerinin kullanılması ve ilgili olabilecek tüm kurumlarca fuarcılığa destek verilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak Türkiye'nin AB'ye ve dolayısıyla OTP'ye entegrasyon süreci çok aşamalı ve engebeli bir yoldan geçmektedir. Bu uzun yolda engellerin kaldırılması için büyük çabaya ihtiyaç vardır. Uygulanacak her doğru politika Türkiye'nin tarım alanındaki fasıl gerekliliklerini yerine getirme açısından basamak taşı oluşturacaktır. Üyelik süreci yakın zamanda olumlu sonuçlanmasa bile bu yolda atılacak tüm adımlar Türkiye'nin özelden tarımsal, genelde ise ekonomik gelişimi ve kalkınması için gerekli yapı taşlarını oluşturacaktır.

Nihayetinde Türkiye'nin AB üyelik süreci bir yana bırakıldığında AB için Türkiye'nin önemi de göz ardı edilmemelidir. Dünyanın en büyük tarımsal gıda ihracatçısı olan AB'nin geleceği için vazgeçilmez bir unsur olma yolunda, Türkiye'nin önünde fırsatlar bulunmaktadır. Şöyle ki, geçtiğimiz yıl sonbaharından bu yana artan enerji fiyatları, Rusya-Ukrayna savaşından sonra AB tahıl ithalatında yaşanan kıtlık ve gıda güvenliğini artırma konuları gittikçe önem kazanmaya başlamış olup, AB'de tarımın geleceği açısından belirsizliklere ve tartışmalara yol açmıştır. Dolayısıyla tarımın daha çekici, rekabetçi, esnek ve sürdürülebilir hale gelmesi için ek desteğe ve değerlendirmeye ihtiyacı olduğu konuları politik gündemi yormaktadır.

Hatta Yeşil Mutabakat çerçevesinde Avrupa Komisyonu'nun 20 Mayıs 2020 tarihinde iddialı sürdürülebilirlik hedefleri olarak açıkladığı ve pestisit kullanımında %50, tarımda sentetik gübre kullanımında %20 ve hayvancılıkta antibiyotik kullanımında %50'lik bir azalmayı öngören "Çiftlikten Çatala" stratejisi ile tarımsal arazinin %10'unun üretimden çekilerek ekolojik koruma için ayrılmasını öneren "Biyçeşitlilik Stratejisi" AB tarım sektörünü çeşitli zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır. Kendi kendine yeterli ve hatta ihracatçı olunan bir sektöre o zamanın şartları altında getirilen bu düzenlemelerle AB'nin diğer ülkelere

öncülük etmesi amaçlanıyordu. Ancak son olarak Kasım 2022’de Mısır’da gerçekleşen iklim zirvesinde de bu konuda bağlayıcı bir karar alınamaması ve diğer ülkelerin AB kadar konunun üstüne gitmemesi nedeniyle bu sefer AB kendini yalnız hisseder hale gelmiştir. Dahası, uygulamaya alınan kanunlar ve düzenlemeler AB tarım sektörüne üstünlük sağlama yerine bir dezavantaj haline gelmeye başlamıştır.

Buna ilaveten, Rusya-Ukrayna savaşı yüzünden ayçiçeği gibi bazı tarım ürünlerinde Ukrayna ve Rusya’dan yapılan ithalata bağımlılık bir yana, jeopolitik dengelerdeki değişimlerin yaratabileceği gıda sorunları gündeme gelmiştir. Bu sorunlar yalnızca nihai ürün bazında olmayıp temel tarım araçlarında da kendini göstermiştir. En fazla gübre ithalatı yapılan iki ülkeden mahrum kalmak 2022 yılında AB tarım sektörünü oldukça sıkıntıya sokmuştur.

Ancak, sadece gübre ithalatı değil, AB içinde üretilen gübre de bir sorun haline gelmiştir. Gübre üretimini önemli derecede etkileyen enerji fiyatlarının Eylül 2022’de aşırı yükselmesi sonucu, AB’de gübre üretiminde kapasitenin çok altında çalışılması zorunda kalmıştır. Çünkü doğal gaz fiyatının gübre üretim maliyetinin %90’ını oluşturması nedeniyle, üretim karsız hale gelmiştir. Aşırı artan doğalgaz fiyatları aslına bakılırsa, madalyonun sadece bir yüzüdür. Şu anda Avrupa’da yaşanan enerji krizi kendisini genelde fiyatlardaki aşırı artış olarak gösterse de, önümüzdeki bir kaç yılda arz krizi haline de dönüşebilir. Yani bugün doğalgaz temin edilebiliyor olmasına rağmen pahalı iken, yarın pahalı da olsa doğalgaz bulunamayabilir. Bu durum ise Avrupa’da bir gübre krizine dönüşebilir.

Türkiye AB ilişkilerine tarım politikası penceresinden yukarıda bahsedilen konular çerçevesinde bakıldığında, Türkiye’nin AB için önemi pekişmektedir. Türkiye’nin Rusya-Ukrayna savaşında izlediği dengeli politika nedeniyle, fiyat yüksekliğine maruz kalsa da doğalgazda arz kısıtı yaşamaması ve AB gibi enerji ve tarım sektörünü derinden etkileyen Yeşil Dönüşüm gibi aşırı iyimser ideolojik iklim politikalarına kendini kaptırmaması, şimdilik bir avantaj oluşturmaktadır. Ancak bunların bu tezde belirtilen önerilerle desteklenmesi halinde 1990-2004 yılları arasında Avrupa Dış İlişkiler Komiseri olan Chris Patten’in de dediği gibi Türkiye’nin katılımı, AB’ye yeni bir dinamizm ve amaç kazandırmak için bir fırsat olarak değerlendirilebilir.

Bu sebeple, Türkiye’nin AB için önemini AB’ye zaman zaman hissettirmek gerekmektedir. Üyelik süreci boyunca Türkiye’nin önüne konulan engeller bir tarafa bırakılırsa Türkiye doğru zamanlarda uygun politikalar ve çalışmalar ile AB’ye neden önemli olduğunu hatırlatabilir veya bazı konularda kendini geri çekebilir. Böylece AB’nin tek başına

vazgeçilmez olmadığı ve Türkiye'nin AB sürdürülebilirliği açısından ne derece önem arz ettiği daha etkili bir şekilde AB'ye ifade edilebilir. Bu tutum da sonuçta bir politikadır. Bu tarz politikaların, müzakere fasıllarında sadece Türkiye'den çaba beklenmemesi gerektiğini AB'ye hatırlatmada faydalı olabileceği düşünülmektedir. Bulgaristan, Malta ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi gibi Türk ekonomisinin çok altında seyir izleyen ülkeler, tüm müzakere süreçlerini kolayca tamamlayıp AB üyeliğine nasıl kısa yollardan girdiyse, Türkiye'nin stratejik unsurları da değerlendirilip üyelik sürecinin haritası yeniden çizilebilir. Bu tezde işlenen konuların ve sunulan önerilerin belirtilen sürece katkı sağlayacağı umulmaktadır.

KAYNAKLAR

- Acar, M. ve Bulut, E. (2010). AB ortak tarım politikası reformları ışığında Türkiye’de tarımsal destekleme politikaları: eleştirel bir yaklaşım. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(1), 1-23.
- Aerni, P. (2007). Editorial: agriculture in Turkey – structural change, sustainability and EU-compatibility. *International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology*, 6, 429-439.
- Ağır, H. (2010). Avrupa bütünleşmesinin derinleşmesi ve genişlemesi. M. Kar (Dü.) içinde, *Avrupa bütünleşmesi ve Türkiye: ortak politikaların oluşumu ve uyumlaştırılması* (s. 1-49). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Akci, A., Demirel, M. K. ve Becu, H. (2016). Tarım arazilerindeki yapılaşma baskısının azaltılmasında köy gelişme alanı ve imar uygulamaları: İç Anadolu bölgesi örneği. *Nevşehir Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 372-384. doi:10.17100/nevbittek.211028
- Aksoylu, D. ve Orhan, H. S. (2022). AB ortak tarım politikası çerçevesinde Türkiye ve seçili Doğu Avrupa ülkeleri tarım sektörünün karşılaştırılmalı analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 172-201.
- Aktan, O. H. (1998). Atatürk'ün ekonomi politikası: Ulusal bağımsızlık ve ekonomik bağımsızlık. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Cumhuriyetimizin 75. yılı Özel Sayısı*, 29-36.
- Arslan, E ve Solak, A. (2019). Tarım politikası ve Türkiye’de 2002 yılı sonrası uygulanan tarımsal destekler. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 5(19), 790-804.
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu. (2022, 08 16). *Avrupa Birliği Konseyi: üye ülkelerin sesi*. Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu: <https://www.avrupa.info.tr/tr/avrupa-birligi-konseyi-uye-ulkelerin-sesi-99> adresinden alındı
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu. (2022a, 04 25). *Mevcut durum*. Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu: <https://www.avrupa.info.tr/tr/mevcut-durum-742> adresinden alındı
- Aykanat, S. ve Barut, H. (2018). Buğday tarımında farklı ekim yöntemleri ve sulamanın teknik yönden karşılaştırılması. *Uluslararası Doğu Akdeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 131-142.
- Balkanlı, A. O. (2006). Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze tarım ve hayvancılık. *Türk dünyası kültür atlası Türkiye Cumhuriyeti 2* (Cilt 2, s. 1-22). içinde İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- Baydarol, C. (2007). Ortak hükümler. *Avrupa Birliğini kuran antlaşma (Maastricht Antlaşması)* (s. 4-6). içinde İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı.
- Bayraç, H. N. ve Yenilmez, F. (2005). Türk tarımının AB ortak tarım politikasına uyum çalışmaları ve olası ekonomik etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 23-42.
- Bolat, Ö. (2021). *Türkiye'nin uzatmalı Avrupa Birliği serüveni: 1959-2020*. İstanbul: Ketebe Yayınları.

- Bolat, M., Ünüvar, F. İ. ve Dellal, İ. (2017). Türkiye’de yemeklik baklagillerin gelecek eğilimlerinin belirlenmesi. *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 7-18.
- Bolayır, C. (2000). Bütünleştirilmiş haliyle Avrupa Topluluğu'nu kuran antlaşma. *Amsterdam Antlaşması (bütünleştirilmiş haliyle Avrupa Birliği kurucu antlaşmaları)* (s. 1-93). içinde İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı.
- Çakmak, Ö. A. (2004). Schengen Anlaşması ve Avrupa Birliği çerçevesine dahil edilmesi. *Ekonomik Yaklaşım*, 15(51), 20-31.
- Çelik vd. (2013). Üretim yapısı. *Osmanlı iktisat tarihi* (s. 84-111). içinde Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Çoban, Y. (2014). 1923-1960 yılları arası Türkiye ekonomisi gelişme tarihi. *Türkiye ekonomisi* (s. 40-70). içinde İstanbul: İkinci Sayfa Yayınları.
- Çoban, Y. (2014). 1980-1999 yılları arası Türkiye ekonomisi politikaları. *Türkiye ekonomisi* (s. 102-124). içinde İstanbul: İkinci Sayfa Yayınları.
- Çoban, Y. (2014). 2000-2012 yılları arası Türkiye ekonomi politikaları. *Türkiye ekonomisi* (s. 125-170). içinde İstanbul: İkinci Sayfa Yayınları.
- Çoban, Y. (2014). Türkiye'nin ekonomik yapısı. *Türkiye ekonomisi* (s. 171-227). içinde İstanbul: İkinci Sayfa Yayınları.
- Çukurçayır, S. (2010). Avrupa Birliği ortak tarım ve girişimcilik politikalarının değerlendirilmesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(4), 21-35.
- Demirtaş, B. ve Kaya, A. (2016). Avrupa Birliği ortak tarım politikalarının Türkiye'ye etkileri. *Uluslararası Yönetim, Ekonomi ve Politika Kongresi Bildiriler Kitabı*, 1, 403-414.
- Denk, E. (2016). *Avrupa Birliği*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Dikmen, S. ve Çiçek, H. G. (2020). Avrupa Sayıştay ile üye devlet yüksek denetim kurumları arasındaki ilişki. *Sayıştay Dergisi*, 32(117), 57-85.
- Dilekli, S. ve Yeşilkaya, K. (2002). *Maastricht kriterleri*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- Dişbudak, K. (2008). Avrupa Birliği'nde tarım-çevre ilişkisi ve Türkiye'nin uyumu. *AB uzmanlık tezi*. Ankara: T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı.
- Donald, P. F., Pisano, G., Rayment, M. D. ve Pain, D.J. (2002). The common agricultural policy, EU enlargement and the conservation of Europe’s farmland birds. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 89, 167-182.
- DPT. (1967). İkinci beş yıllık kalkınma planı: 1968-1972. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden alındı
- DPT. (1973). Yeni strateji ve kalkınma planı: üçüncü beş yıl: 1973-1977. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden alındı
- DPT. (1979). Dördüncü beş yıllık kalkınma planı: 1979-1983. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden alındı

- DPT. (1984). Beşinci beş yıllık kalkınma planı: 1985-1989. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden alındı
- DPT. (1989). Altıncı beş yıllık kalkınma planı: 1990-1994. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden alındı
- DPT. (1993). *Avrupa topluluklarını kuran temel antlaşmalar (AKÇT, AET, AAET)* (Cilt 1). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1995). Yedinci beş yıllık kalkınma planı (1996-2000). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden alındı
- DPT. (2000). Uzun vadeli strateji ve sekizinci beş yıllık kalkınma planı: 2001-2005. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden alındı
- DPT. (2006). Dokuzuncu kalkınma planı (2007-2013). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden alındı
- Efe, H. (2011). Avrupa Ombudsmanı'nın AB içinde iyi yönetim, hukukun üstünlüğü ve insan haklarını koruyucu rolü. *Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 19(2), 1-29.
- Ekici, M. ve Tutar, F. (2022). Birincil sektör olarak tarımın dış ticaretteki stratejik rolü. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 118-141. doi:10.25295/fsecon.991823
- Erişti, S. D., Kuzu, A., Yurdakul, I., Akbulut, Y. ve Kurt, A. A. (2013). Veri toplama yöntem ve araçları. *Bilimsel araştırma yöntemleri* (s. 93-115). içinde Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- European Commission. (2017). *Agriculture*. Lüksemburg: European Commission. doi:10.2775/358697
- European Commission. (2021, 10 07). *Statistical factsheet: European Union*. European Commission: https://agriculture.ec.europa.eu/system/files/2022-01/agri-statistical-factsheet-eu_en_0.pdf adresinden alındı
- European Commission. (2021a, 12 29). *Turkey 2021 report*. Strazburg: European Commission. 12 29, 2021 tarihinde Avrupa Komisyonu: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2021-10/Turkey%202021%20report.PDF> adresinden alındı
- European Commission. (2022a, 01 04). *CAP expenditure*. European Commission: https://agriculture.ec.europa.eu/data-and-analysis/financing/cap-expenditure_en adresinden alındı
- European Commission. (2022b, 01 12). *DG trade statistical guide: August 2021*. European Commission: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/may/tradoc_151348.pdf adresinden alındı
- European Commission. (2022c, 07 30). *Negotiations and agreements*. European Commission: https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/negotiations-and-agreements_en adresinden alındı
- European Commission. (2022d, 10 27). *EU trade relations with Türkiye: facts, figures and latest developments*. European Commission: <https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and->

regions/turkiye_en#:~:text=The%20EU%20is%20by%20far,amounted%20to%20%E2%82%AC132.4%20billion. adresinden alındı

European Commission. (2022e, 08 05). *Joining the EU*. European Commission: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/joining-eu_en adresinden alındı

European Commission. (2022f, 10 28). *Türkiye 2022 report*. Brüksel: European Commission. 11 01, 2022 tarihinde Avrupa Komisyonu: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/T%C3%BCrkiye%20Report%202022.pdf> adresinden alındı

European Parliament. (2022, 04 04). *The Common Agricultural Policy in figures*. European Parliament: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/104/the-common-agricultural-policy-in-figures> adresinden alındı

European Union. (2020, 03 29). *European Union*. The Euro: https://europa.eu/european-union/about-eu/euro_en adresinden alındı

European Union. (2020a, 02 09). *European Union*. Brexit: https://ec.europa.eu/info/european-union-and-united-kingdom-forging-new-partnership/eu-uk-withdrawal-agreement_en adresinden alındı

Fontaine, P. (2007). Ekonomik ve parasal birlik (EPB) ve Euro. *AB nedir?* (s. 32-35). içinde Ankara: Avrupa Komisyonu Türkiye Delegasyonu.

Gaytancıoğlu, O., İnan, İ. H., Hurma, H. ve Demirkol, C. (2003). Sonuç. *Türkiye'de bakliyat üretimindeki sorunların çözümü ve dışa bağımlılığı azaltacak politikaların geliştirilmesi* (s. 113-115). içinde İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

Gönen, E. (2011). Avrupa Birliği'nin kurumları. A. Kaya, S. A. Düzgüt, Y. Gürsoy, & Ö. O. Beşgül (Dü) içinde, *Avrupa Birliği'ne giriş; tarih, kurumlar ve politikalar* (s. 23-38). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Grethe, H. (2005). Turkey's accession to the EU: what will the common agricultural policy cost? *Agecon Search*(2), 127-137.

Gülçubuk, B. ve Karabıyık, E. (2002, Eylül 18-20). Türkiye V. tarım ekonomisi kongresi. *Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Türkiye'nin kırsal kalkınma politikası ve yükümlülükleri*. Erzurum.

Güran, T. (1997a). Önsöz. *Osmanlı Devleti'nin ilk istatistik yıllığı: 1897* (Cilt 5, s. 17-21). içinde Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Güran, T. (1997b). Osmanlı dönemi tarım sayımları. *Osmanlı dönemi tarım istatistikleri: 1909, 1913 ve 1914* (Cilt 3, s. 11-22). içinde Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Güran, T. (1997b). Yirminci yüzyılda Türkiye tarımı. *Osmanlı dönemi tarım istatistikleri: 1909, 1913 ve 1914* (Cilt 3, s. 1-10). içinde Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Güran, T. (2003). Osmanlı kamu maliyesi, 1839-1918. *Osmanlı mali istatistikleri, bütçeler: 1841-1918* (Cilt 7, s. 1-16). içinde Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

- Gürsoy, Y. ve Beşgöl, Ö. (2013). Avrupa Birliği'nin tarihsel gelişimi. A. Kaya (Dü.) içinde, *Avrupa Birliği hakkında merak ettikleriniz: Avrupa Birliği'ne giriş* (s. 21-35). İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Hekimoğlu, B. ve Altindeğer, M. (2006). OTP'nin uygulama araçları nelerdir. *AB ortak tarım politikaları ve DTÖ kararları-bunların ülke ve bölge tarımına etkileri* (s. 21-26). içinde Samsun: T.C. Samsun Valiliği Tarım İl Müdürlüğü.
- Hürsoy, S. (2010). Avrupa Birliği dış ilişkilerinde ticaret ve kalkınma politikaları. M. Kar (Dü.) içinde, *Avrupa bütünleşmesi ve Türkiye: ortak politikaların oluşumu ve uyumlaştırılması* (s. 613-638). Bursa: Ekin Yayınevi.
- İktisadi Kalkınma Vakfı, [İKV]. (2022, 08 16). *AB kurumları*. İktisadi Kalkınma Vakfı: <https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=29> adresinden alındı
- İKV. (2021, 12 28). *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım müzakerelerinde son durum*. İktisadi Kalkınma Vakfı: <https://oldweb.ikv.org.tr/icerik.asp?konu=katilimmuzakereleri&baslik=Kat%FDI%FDm%20M%FCzakereleri> adresinden alındı
- İKV. (2022a, 02 11). *Müzakere kararının alınmasından fiili müzakerelere*. İktisadi Kalkınma Vakfı: https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=41&id=370 adresinden alındı
- İKV. (2022b, 02 11). *Müzakere sürecinde hangi aşamadayız?* İktisadi Kalkınma Vakfı: https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=41&id=371 adresinden alındı
- İnan, İ. H. (2008). Sonuç ve öneriler. *Türkiye'de tarımsal kooperatifçilik ve AB modeli* (s. 253-270). içinde İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- İnan, İ. H. (2008b). AB ülkelerinde ortak tarım politikası. *Türkiye'de tarımsal kooperatifçilik ve AB modeli* (s. 161-169). içinde İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- İnan, İ. H. (2016). Tarımsal kooperatifçilik. *Tarım ekonomisi ve işletmeciliği* (s. 327-403). içinde İstanbul: İdeal Kültür ve Yayıncılık.
- İnan, İ. H. (2018). Harmonization of Turkish agriculture to common agricultural policy of European Union. N. Serim, & M. Savrul (Dü) içinde, *Wide-range partnership possibilities between the EU and Turkey* (s. 121-145). Londra: Ijopec Publication.
- İnan, İ. H., Gaytancıoğlu, O., Erbay, R. ve Yılmaz, F. (2003). Türkiye'de tarım ürünleri piyasalarının yapısı ve işleyişi. *Gelişmiş ülkelerde tarım piyasalarının organizasyonu* (s. 5-36). içinde İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- İnan, İ. H., Gaytancıoğlu, O., Erbay, R. ve Yılmaz, F. (2003a). Dünya'da tarım ürünleri piyasaları ve tarımsal desteklemeler. *Gelişmiş ülkelerde tarım piyasalarının organizasyonu* (s. 37-91). içinde İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Işık, N. ve Baysal, D. (2011). Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Türkiye'de kırsal kalkınma politikaları: genel bir değerlendirme. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(1), 165-186.
- Kafkas, E. (2014). *Avrupa Birliği işsizlikle mücadele stratejisi ışığında Türkiye için işsizlik sorununda yeni bir paradigma: çalışma kredisi*. Ankara: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü.

- Karabağ, H. (2017). Osmanlı'nın tarımsal mirası ve erken cumhuriyet döneminde kırsal kesimin kalkınmasına yönelik çalışmalar (Bursa örneğinde). *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(32), 225-257. doi:10.21550/sosbilder.298358
- Karasar, N. (2012). Veriler ve toplanması. *Bilimsel araştırma yöntemi: kavramlar-ilkeler-teknikler* (s. 131-197). içinde Ankara: Nobel Yayınları.
- Keskin, M. H. (2014). Lizbon'dan önce. *Mitos'dan Lizbon'a Avrupa Birliği el kitabı: Lizbon Antlaşması ve Hırvatistan'ın katılımı ile değişen AB* (s. 31-93). içinde Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kızıllı, E. ve Çürük, S. (2021). Türk tarımsal teşvik sistemi: sorunlar ve çözüm önerileri. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 8(4), 956–967. doi:10.30910/turkjans.904817
- Kızılaslan, H. (2004). Dünya’da ve Türkiye’de buğday üretimi ve uygulanan politikaların karşılaştırılması. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 21(2), 23-38.
- Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü. (2017). *2016 yılı ayçiçeği raporu*. Ankara: T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü. 05 28, 2022 tarihinde <https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/data/5d44168e13b876433065544f/786ad0cb085dea4159692d88a811e8fe.pdf> adresinden alındı
- Larson, D., Martin, W., Şahin, Ş. ve Tsigas, M. (2016). Agricultural policies and trade paths in Turkey. *The World Bank The World Economy*, 1194-1224. doi:10.1111/twec.12294
- Mogalakwe, M. (2006). The use of documentary reseacrh methods in social research. *African Sociological Review*, 10(1), 221-230.
- Nazlı, A. R., ve Küden, A. B. (2012). AB ortak tarım politikası ve Türkiye. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 5(2), 93-95.
- OECD. (2022, 10 01). *Enflasyon*. OECD: <https://data.oecd.org/price/inflation-cpi.htm> adresinden alındı
- Olgun, A. (2005). AB’de ortak tarım politikasının geçmişi, reformlar, mevcut durum, geleceği ve Türkiye'nin uyumu açısından değerlendirilmesi. E. Oktay, & R. Tunahoğlu (Dü) içinde, *Türk tarım politikasının Avrupa Birliği ortak tarım politikasına uyumu* (s. 17-24). Ankara: Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ordu Ticaret Borsası. (2021). *Soya fasulyesi raporu*. Ordu: Ordu Ticaret Borsası. 08 10, 2022 tarihinde <https://www.ordutb.org.tr/wp-content/uploads/2021/09/Soya-Fasulyesi-Raporu-2021.pdf> adresinden alındı
- Oskam vd. (2004). *Turkey in the European Union; consequences for agriculture, food, rural areas and structural policy*. Wageningen UR.
- Öztürk, Ş. (2007). Küreselden yerele tarım politikaları. *Sosyoloji Dergisi*(18), 106-125.
- Pamuk, Ş. (1993). 19. yüzyılda dünya kapitalizmine açılış. *100 soruda Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi: 1500-1914* (3 b., s. 151-198). içinde İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Sak, R., Sak, İ. T., Şendil, Ç. ve Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-250.

- Sav, O. ve Sayın, C. (2018). Tarımda kalma eğilimini etkileyen başlıca faktörlerin genel bir değerlendirmesi. *KSÜ Tarım ve Doğa Dergisi*, 21(Özel sayı), 190-197. doi:10.18016/ksutarimdog.vi.4728903
- Susam, N. ve Bakkal, U. (2008). Türkiye'de tarım politikalarındaki dönüşümün kamu bütçesi ve ekonomi üzerindeki etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 10(1), 327-357.
- T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği. (2018). AB hakkında genel bilgiler. *AB ve üyelik sürecimiz: temel bilgiler kitabı* (s. 1-43). içinde Ankara: T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği.
- T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği. (2018b). Türkiye-AB ilişkileri ve müzakere sürecimiz. *AB ve üyelik sürecimiz: temel bilgiler kitabı* (s. 44-95). içinde Ankara: T.C. AB Nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği.
- T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı. (2012). Avrupa Birliği'nin derinleşme süreci. *AB'ye genel bakış* (s. 21-33). içinde Ankara: T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı. https://www.ab.gov.tr/files/rehber/02_rehber.pdf adresinden alındı
- T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği. (2011). Kurumlara ilişkin hükümler. *Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Birliği'nin işleyişi hakkında antlaşma* (s. 8-14). içinde Ankara: T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı [DPT]. (1963). Kalkınma planı (Birinci beş yıl) 1963-1967. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden alındı
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). On birinci kalkınma planı (2019-2023). Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden alındı
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2020, 12 01). <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden alındı
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2022a, 10 01). T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: <https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/01/TABLO-1-9-T%C3%9C%C4%B0K-VER%C4%B0LER%C4%B0NE-G%C3%96RE-UYUMLA%C5%9ETIRILMI%C5%9E-GAYR%C4%B0-SAF%C4%B0-YURT%C4%B0%C3%87%C4%B0-HASILA.xls> adresinden alındı
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2022b, 10 01). *Ödemeler dengesi: 1950-1974*. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/01/tab3-9-%C3%96DEMELER-DENGES%C4%B0-1950-1974.xls> adresinden alındı
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2022c, 10 01). *Ödemeler dengesi: 1975-1983*. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/01/tab3-9-%C3%96DEMELER-DENGES%C4%B0-1975-1987.xls> adresinden alındı
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2022d, 09 16). *Türkiye ekonomisinde haftalık gelişmeler ve genel görünüm raporu*. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/09/Turkiye->

Ekonomisinde-Haftalik-Gelismeler-ve-Genel-Gorunum-Raporu_16092022.pdf
adresinden alındı

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2022e, 07 13). *Tarım ve gıda göstergeleri*. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: <https://www.sbb.gov.tr/tarim-ve-gida-gostergeleri/> adresinden alındı
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2022, 02 11). *Ortaklık Konseyi*. T.C. Dışişleri Bakanlığı: <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ab-ortaklik-konseyi.tr.mfa> adresinden alındı
- T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı. (2021, 09 23). *Müzakere sürecine ilişkin sıkça sorular sorular*. T.C.Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı: <https://www.ab.gov.tr/44460.html> adresinden alındı
- T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı. (2022, 11 16). *Avrupa Birliği'nin tarihçesi*. T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı: https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html adresinden alındı
- T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı. (2022a, 08 16). *Avrupa Birliğinin kurumları*. T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı: https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-kurumlari_45641.html adresinden alındı
- T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı. (2022b, 06 12). *Fasıl 11: tarım ve kırsal kalkınma*. T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı: <https://www.ab.gov.tr/76.html> adresinden alındı
- T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı. (2022c, 01 15). *Katılım müzakerelerinde mevcut durum*. T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı: <https://www.ab.gov.tr/65.html> adresinden alındı
- T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı. (2022d, 04 18). *Müzakere fasılları*. T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı: https://www.ab.gov.tr/muzakere-fasillari_62.html adresinden alındı
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2022, 10 01). *Ekonomik göstergeler*. T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı: <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2022/09/aylikekonomikgosterge22092022.pdf> adresinden alındı
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2013). Onuncu kalkınma planı: 2014-2018. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden alındı
- T.C. Merkez Bankası, [TCMB]. (2022a, 10 01). *Elektronik veri dağıtım sistemi, fiyat endeksleri*. T.C. Merkez Bankası: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket> adresinden alındı
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2022). *2021 İdare faaliyet raporu*. Ankara: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. 07 13, 2022 tarihinde https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/TOB%202021%20YILI%20%C4%B0DARE%20FAAL%C4%B0YET%20RAPORU.pdf adresinden alındı
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2022a). *2020 Faaliyet raporu*. Ankara: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. 07 13, 2022 tarihinde [https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%](https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%20)

C4%B1/TARIM%20VE%20ORMAN%20BAKANLI%C4%9EI%202020%20FAAL
%C4%B0YET%20RAPORU%20v.pdf adresinden alındı

- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü. (2022, 08 16). *Avrupa Birliği kurumları*. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü: <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/%C4%B0DAR%C4%B0%20%C4%B0%20C5%9ELER/Di%C4%9Fer%20Belgeler/Avrupa%20birli%C4%9Fi%20Kurumlar%C4%B1.pdf> adresinden alındı
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı. (2021a). *Tarım ürünleri piyasaları: portakal*. Ankara: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı. 10 14, 2022 tarihinde <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Portakal,%20Haziran-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf> adresinden alındı
- Tapkı vd. (2018). Türkiye’de büyükbaş hayvancılığın durumu ve yıllara göre değişimi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 23(2), 324-339.
- TCMB. (2022b, 10 01). *Elektronik veri dağıtım sistemi, ödemeler dengesi, uluslararası yatırım pozisyonu: 1984-2021*. T.C. Merkez Bankası: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket> adresinden alındı
- Tekinel, O. ve Deniz, O. (2001). Avrupa Birliğine geçiş sürecinde Türkiye’de uygulanan tarım politikaları ve destekleme sistemleri konusunda yapılması gerekenler. *Fen ve Mühendislik Dergisi*, 4(1), 1-18.
- TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. (2018). *Mercimek raporu-2018*. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. 11 01, 2022 tarihinde https://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=30038&tipi=38&sube=0 adresinden alındı
- TMO. (2021a, 06 23). *2020 yılı hububat sektör raporu*. Ankara: Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü. 06 23, 2021 tarihinde <https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/sektorraporlari/hububat2020.pdf> adresinden alındı
- TMO. (2021b). *2020 yılı bakliyat sektör raporu*. Ankara: Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü. 06 23, 2021 tarihinde <https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/sektorraporlari/bakliyat2020.pdf> adresinden alındı
- Tokgöz, E. (2011). Atatürk dönemi. *Türkiye'nin iktisadi gelişme tarihi (1914- 2011)* (s. 43-109). içinde Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü [TMO]. (2021). *2020 yılı fındık sektör raporu*. Ankara: Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü. 10 14, 2022 tarihinde <https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/sektorraporlari/findik2020.pdf> adresinden alındı

- TÜİK. (2010). Eğitim. *İstatistik göstergeler: 1923-2009* (s. 63-81). içinde Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- TÜİK. (2014). Ulusal hesaplar. *İstatistik göstergeler: 1923-2013* (s. 634-710). içinde Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- TÜİK. (2021a, 12 04). *Tarım*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111> adresinden alındı
- TÜİK. (2022a, 10 01). *Ulusal hesaplar*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=gm6mGwJ2PhpmBfcMNQSuU/D4BLOG/UoT6zXHyXKItYE83vtzJQdTaBWDXhzjNw/p> adresinden alındı
- TÜİK. (2022b, 10 01). *Merkezi dağıtım sistemi*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=136&locale=tr> adresinden alındı
- TÜİK. (2022c, 10 01). *Yıllara göre dış ticaret: 1923-2019*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=3GychtzYM75aAKleG6nP9U6yOliIoknzzIuLI7VPXCIDUUFwGg3lkHVW8RAPIGYP> adresinden alındı
- TÜİK. (2022d, 10 01). *Yıllara göre dış ticaret: 2013-2021*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=iWQxme89RYVPK19O8u2Tpx2RhZQ7f2rD2TpvCIi5SwiOwiUCqhlXmrn0QRlj35xh> adresinden alındı
- TÜİK. (2022e, 08 15). *İstihdam, işsizlik ve ücret*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&dil=1> adresinden alındı
- TÜİK. (2022f, 03 29). *Tarım*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1> adresinden alındı
- TÜİK. (2022g, 06 23). *Tarım*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1> adresinden alındı
- TÜİK. (2022h, 10 27). *Dış ticaret*. Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> adresinden alındı
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. (2010). Nüfus. *İstatistik göstergeler: 1923-2009* (s. 3-28). içinde Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- United States Department of Agriculture. (2022, 07 26). *EU Common Agricultural Policy reform*. United States Department of Agriculture: https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=EU%20Common%20Agricultural%20Policy%20Reform_Brussels%20USEU_European%20Union_02-06-2022 adresinden alındı
- Ülger, S., Baktır, İ. ve Kaynak, L. (1999). Zeytinlerde periyodisite ve çiçek tomurcuğu oluşumu üzerine içsel büyüme hormonlarının etkilerinin saptanması. *Turkish Journal of Agriculture and Forestry*, 23(3), 619-623.
- Yazıcı, L. (2015). Ortak tarım politikası ve gelişmeler. M. Direk (Dü.), *2nd ICSAE 2015 International Conference on Sustainable Agriculture and Environment Proceeding Book* içinde (s. 64-69). Konya: Aybil Yayınevi.
- Yenal, O. (2010). *Cumhuriyet'in iktisat tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yılmaz, Ö. (2001). Tarım alanlarının amaç dışı kullanımı ve Afyon örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 151-164.

EK-1 İLLERE GÖRE TARIM ALANLARI, 2020

Çayır ve mera alanları hariç

(Dekar)

İBBS	Toplam alan	Ekilen alan	Nadas	Sebze bahçeleri alanı	Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	Süs bitkileri alanı
TR Türkiye	231.365.839	156.149.720	31.732.521	7.792.463	35.637.065	54.070
TR1 İstanbul	740.641	677.892	6.105	28.698	27.437	509
TR10 (İstanbul)	740.641	677.892	6.105	28.698	27.437	509
TR100 İstanbul	740.641	677.892	6.105	28.698	27.437	509
TR2 Batı Marmara	16.226.637	13.587.344	305.684	582.684	1.747.863	3.062
TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli)	9.352.595	9.053.165	11.043	95.534	190.253	2.600
TR211 Tekirdağ	3.927.950	3.782.269	-	29.769	115.812	100
TR212 Edirne	3.108.971	3.005.978	6.800	50.184	43.509	2.500
TR213 Kırklareli	2.315.674	2.264.918	4.243	15.581	30.932	-
TR22 (Balıkesir, Çanakkale)	6.874.041	4.534.179	294.641	487.150	1.557.610	461
TR221 Balıkesir	3.902.028	2.507.946	159.035	264.562	970.024	461
TR222 Çanakkale	2.972.013	2.026.233	135.606	222.588	587.586	-
TR3 Ege	27.746.160	16.141.110	1.815.883	1.294.249	8.476.905	18.013
TR31 (İzmir)	3.255.001	1.355.027	23.177	359.407	1.501.025	16.365
TR310 İzmir	3.255.001	1.355.027	23.177	359.407	1.501.025	16.365
TR32 (Aydın, Denizli, Muğla)	9.401.977	4.322.071	380.157	369.715	4.329.294	740
TR321 Aydın	3.524.605	1.243.922	22.441	99.268	2.158.636	338
TR322 Denizli	3.632.184	2.338.061	197.019	142.532	954.455	117
TR323 Muğla	2.245.188	740.088	160.697	127.915	1.216.203	285
TR33 (Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak)	15.089.183	10.464.012	1.412.549	565.127	2.646.586	909
TR331 Manisa	5.040.084	2.305.981	126.564	350.140	2.256.492	907
TR332 Afyonkarahisar	4.741.014	3.723.350	755.531	75.202	186.930	1
TR333 Kütahya	3.114.243	2.459.115	490.020	64.781	100.327	-
TR334 Uşak	2.193.841	1.975.566	40.434	75.004	102.837	-
TR4 Doğu Marmara	13.865.918	8.185.691	2.080.800	691.770	2.886.916	20.741
TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik)	9.380.331	5.850.675	1.835.227	560.973	1.129.061	4.395

EK-1 İLLERE GÖRE TARIM ALANLARI, 2020 (devamı)

Çayır ve mera alanları hariç

(Dekar)

İBBS	Toplam alan	Ekilen alan	Nadas	Sebze bahçeleri alanı	Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	Süs bitkileri alanı
TR411 Bursa	2.976.358	1.424.141	215.409	385.366	947.100	4.342
TR412 Eskişehir	5.585.608	3.903.996	1.521.148	116.851	43.560	53
TR413 Bilecik	818.365	522.538	98.670	58.756	138.401	-
TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova)	4.485.587	2.335.016	245.573	130.797	1.757.855	16.346
TR421 Kocaeli	795.201	564.362	67.648	31.381	131.138	672
TR422 Sakarya	1.700.253	688.114	9.053	76.599	915.309	11.178
TR423 Düzce	747.227	104.086	-	7.715	634.761	665
TR424 Bolu	1.127.876	939.440	154.373	9.453	24.610	-
TR425 Yalova	115.030	39.014	14.499	5.649	52.037	3.831
TR5 Batı Anadolu	33.406.750	25.411.548	6.039.170	865.690	1.089.140	1.202
TR51 (Ankara)	11.524.026	8.068.326	2.759.891	419.944	275.559	306
TR510 Ankara	11.524.026	8.068.326	2.759.891	419.944	275.559	306
TR52 (Konya, Karaman)	21.882.724	17.343.222	3.279.279	445.746	813.581	896
TR521 Konya	18.590.788	14.732.575	3.071.586	308.814	476.977	836
TR522 Karaman	3.291.936	2.610.647	207.693	136.932	336.604	60
TR6 Akdeniz	22.285.397	13.569.466	1.538.896	1.634.888	5.532.931	9.216
TR61 (Antalya, Isparta, Burdur)	7.111.315	4.213.248	870.625	614.272	1.406.339	6.831
TR611 Antalya	3.649.230	1.802.797	516.007	502.804	821.731	5.891
TR612 Isparta	1.960.319	1.210.134	276.034	54.411	418.872	868
TR613 Burdur	1.501.766	1.200.317	78.584	57.057	165.736	72
TR62 (Adana, Mersin)	8.119.024	4.799.295	338.612	632.464	2.346.465	2.188
TR621 Adana	4.822.360	3.556.299	90.539	329.783	844.349	1.390
TR622 Mersin	3.296.664	1.242.996	248.073	302.681	1.502.116	798
TR63 (Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye)	7.055.057	4.556.923	329.659	388.152	1.780.127	196
TR631 Hatay	2.270.859	1.052.849	5.234	251.228	961.398	150
TR632 Kahramanmaraş	3.593.637	2.555.422	317.815	94.891	625.493	16
TR633 Osmaniye	1.190.561	948.652	6.610	42.033	193.236	30
TR7 Orta Anadolu	35.950.302	25.040.158	9.086.031	886.071	938.042	-

EK-1 İLLERE GÖRE TARIM ALANLARI, 2020 (devamı)

Çayır ve mera alanları hariç

(Dekar)

İBBS	Toplam alan	Ekilen alan	Nadas	Sebze bahçeleri alanı	Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	Süs bitkileri alanı
TR71 (Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir)	16.121.237	11.296.515	3.693.716	463.924	667.082	-
TR711 Kırıkkale	3.000.898	2.045.268	905.863	17.499	32.268	-
TR712 Aksaray	3.798.819	2.608.564	1.041.292	109.945	39.018	-
TR713 Niğde	2.757.798	1.670.864	675.875	88.319	322.740	-
TR714 Nevşehir	3.287.723	2.258.107	561.049	235.902	232.665	-
TR715 Kırşehir	3.275.999	2.713.712	509.637	12.259	40.391	-
TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat)	19.829.065	13.743.643	5.392.315	422.147	270.960	-
TR721 Kayseri	5.718.089	3.821.780	1.337.941	382.586	175.782	-
TR722 Sivas	7.881.047	4.984.829	2.841.669	10.851	43.698	-
TR723 Yozgat	6.229.929	4.937.034	1.212.705	28.710	51.480	-
TR8 Batı Karadeniz	20.046.174	13.890.821	3.326.842	771.009	2.056.465	1.037
TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın)	1.250.424	677.582	155.330	55.435	362.072	5
TR811 Zonguldak	486.442	162.952	11.950	29.965	281.575	0,5
TR812 Karabük	376.345	220.779	143.380	7.774	4.412	-
TR813 Bartın	387.637	293.851	-	17.696	76.085	5
TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop)	4.316.731	2.902.406	1.119.793	125.555	168.907	70
TR821 Kastamonu	1.472.891	1.165.331	132.794	49.085	125.611	70
TR822 Çankırı	2.076.455	1.291.015	726.399	46.123	12.918	-
TR823 Sinop	767.385	446.060	260.600	30.347	30.378	-
TR83 (Samsun, Tokat, Çorum, Amasya)	14.479.019	10.310.833	2.051.719	590.019	1.525.486	962
TR831 Samsun	3.751.074	2.242.242	164.734	147.298	1.196.170	630
TR832 Tokat	3.087.708	2.420.172	328.425	176.329	162.450	332
TR833 Çorum	5.330.488	3.812.929	1.284.805	142.585	90.169	-
TR834 Amasya	2.309.749	1.835.490	273.755	123.807	76.697	-
TR9 Doğu Karadeniz	6.766.396	1.020.135	562.077	84.458	5.099.670	56
TR90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin Gümüşhane)	6.766.396	1.020.135	562.077	84.458	5.099.670	56

EK-1 İLLERE GÖRE TARIM ALANLARI, 2020 (devamı)

Çayır ve mera alanları hariç

(Dekar)

İBBS	Toplam alan	Ekilen alan	Nadas	Sebze bahçeleri alanı	Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	Süs bitkileri alanı
TR901 Trabzon	970.877	115.481	70	24.670	830.656	-
TR902 Ordu	2.527.796	173.509	62.000	13.250	2.279.031	6
TR903 Giresun	1.545.078	181.630	135.534	26.227	1.201.685	2
TR904 Rize	582.116	2.258	-	3.085	576.725	48
TR905 Artvin	292.436	50.232	42.350	11.489	188.365	-
TR906 Gümüşhane	848.093	497.025	322.123	5.737	23.208	-
TRA Kuzeydoğu Anadolu	12.837.693	9.881.059	2.729.647	87.369	139.601	17
TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt)	5.698.201	4.270.303	1.324.430	45.090	58.361	17
TRA11 Erzurum	3.470.401	2.514.137	926.601	10.595	19.051	17
TRA12 Erzincan	1.256.108	903.590	283.040	31.733	37.745	-
TRA13 Bayburt	971.692	852.576	114.789	2.762	1.565	-
TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)	7.139.492	5.610.756	1.405.217	42.279	81.240	-
TRA21 Ağrı	3.532.058	2.384.831	1.137.875	6.321	3.031	-
TRA22 Kars	2.207.091	2.168.485	19.667	-	18.939	-
TRA23 Iğdır	972.359	643.757	233.966	35.868	58.768	-
TRA24 Ardahan	427.984	413.683	13.709	90	502	-
TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli)	5.458.731	2.736.590	1.284.627	135.437	1.301.884	193
TRB11 Malatya	2.807.791	1.129.772	675.784	45.010	957.184	41
TRB12 Elazığ	1.867.405	1.114.307	391.656	73.850	287.440	152
TRB13 Bingöl	299.500	198.821	58.780	11.350	30.549	-
TRB14 Tunceli	484.035	293.690	158.407	5.227	26.711	-
TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari)	7.065.266	5.598.942	1.166.793	113.391	186.140	-
TRB21 Van	2.892.281	1.947.792	861.050	24.379	59.060	-
TRB22 Muş	2.432.096	2.096.063	281.530	41.088	13.415	-
TRB23 Bitlis	1.310.083	1.181.638	24.175	32.327	71.943	-
TRB24 Hakkari	430.806	373.449	38	15.597	41.722	-
TRC Güneydoğu Anadolu	28.969.775	20.408.964	1.789.966	616.749	6.154.071	25
TRC1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis)	6.853.830	3.306.091	62.097	226.903	3.258.739	-

EK-1 İLLERE GÖRE TARIM ALANLARI, 2020 (devamı)

Çayır ve mera alanları hariç

(Dekar)

İBBS	Toplam alan	Ekilen alan	Nadas	Sebze bahçeleri alanı	Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	Süs bitkileri alanı
TRC11 Gaziantep	3.488.706	1.197.274	7.612	119.033	2.164.787	-
TRC12 Adıyaman	2.344.434	1.730.046	14.414	58.688	541.286	-
TRC13 Kilis	1.020.690	378.771	40.071	49.182	552.666	-
TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır)	16.036.181	12.368.833	1.556.033	239.926	1.871.364	25
TRC21 Şanlıurfa	10.496.678	7.238.866	1.486.463	118.224	1.653.100	25
TRC22 Diyarbakır	5.539.503	5.129.967	69.570	121.702	218.264	-
TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt)	6.079.764	4.734.040	171.836	149.920	1.023.968	-
TRC31 Mardin	3.140.359	2.539.029	56.915	95.324	449.091	-
TRC32 Batman	936.760	744.433	2.271	28.075	161.981	-
TRC33 Şırnak	1.067.438	914.744	91.910	11.618	49.166	-
TRC34 Siirt	935.207	535.834	20.740	14.903	363.730	-

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, (TÜİK, 2021a)

Rakamlar yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.

- Bilgi yoktur.